This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीरम

श्रीगणेशाय नमः ॥ सानंदं प्रणिपत्य सिद्धिसदनं लम्बोदरं भारतीं सूर्यादीन्ग्रहमण्डलं निजगुरुं भक्त्या
हृदि स्थितम् ॥ येषामंघ्रिसरोरुहस्मरणतो नानाविधाः सिद्धयः सिद्धिं यान्ति लघु प्रयान्ति विल
यं प्रत्यूहशैलव्रजाः ॥१॥ यत्सूर्यपरमं शास्त्रमागलितं सजातकं भक्तिकानूपंगणतमततदेवविशारदु
॥१॥ र्गणेशोऽत्रास्य वलम ॥ देवज्ञः सूतरायपशास्त्रं स्वमति श्रीहर्षदस्त्रग्धराक तोऽस्या नुनुतां शुभायनव्य
द्धीमत्सिद्धि वानुज्ञया ॥२॥ भूयांसः संति भूमौ विजयनमशिपाः शालिनः शास्त्रगुम्फैः संख्यावन्तस्तथा
ऽपि श्रुनुपरगुरौ स्तोषवन्तो भवंति ॥ यद्यपि पूर्वरभास्त्रनतनुजमम १ वन्नतं संप्रमोदंसा ॥१॥
नं नानाकृतोऽयं भजनतिर्हितितन्त्रीं विलनवद्धीसमस्तान् ॥३॥ देहे १ द्रव्य २ पराक्रमौ ३ सुखव ४ सुतौ ५
शत्रुः ६ कलत्रं ७ मृति ८ र्भाग्यं ९ राज्यपदं १० क्रमेण गदितौ लाभ ११ व्ययौ लग्नतः ॥ भावा ह्या
दशात्र सौख्यशत्रुरंधदेहमतंदेहि नांतस्माद्यशुभा शुभाख्यफलं जनः पाव्यावधेति स्वयं ॥४॥

श्रीराम

वीसुतनयो गुर्धी हृसूर्याः क्रमात्स्तुत्रा धर्मी रविचन्द्रभूमितनया न्तार्की सितज्ञो मताः ॥ अर्कादेः सुहृदः स
माश्रयबुधः सर्वोहि शुक्रार्कजौ भेमाचार्यममायमः कुजगुरू यत्रे वैरिणः ॥६॥ तत्तीयरशमेयत्र होन
वमपंमेऽच्छाम्बुनीक्रमा चरराश्ठिस्तः स्वरगतं ततः पश्यति ॥ कुजः १ सित २ बुधो ३ शशी ४ रवि ५ बुधो ६
॥२॥ सित ७ भौमं सुतौ ८ र गुरु ९ र्यम १० शनी ११ गुरु १२ भवनपा द्विमेषतः ॥७॥ ह यथैगर्युत्स्मि नेस्फुरितो येऽस
कृत्वार्यैर्यमनु लेजाते केऽस्मिन् ॥ संज्ञाध्यायः श्रीगणेशो नयर्य्यैः तैर्दिग्भिः संयुतोऽयं प्रणीतः ॥ ॥ भृगु काय न
सयोनु हाग्हाजितमत्र मनूमौ तले फलं यत्र मस्य त्समाच नय्या धुना ॥ अत्रीमि तनुभावतः पनमैखावितुच्छा ॥२॥
पुपद्व्रमम वायजं तांहमेध्यं विर ॥१॥ ह्हाधीशः सपायोपार्थपतिपुमे ति भवेत्त हारकहसो
व्ययस्याजं तोर्न्ति जन्तैर्यपतिड्मन्तियस्ता स्यैव कर्ता ॥ म तौ वेत्कूर खेचस्त तनुपतिस्वीयवीर्ये

K K S U LIBRARY RAMTEK 441 106 M 1311 Dist Nagpur
Accession No - M 1311
~~10108, 10109, 10110~~
Title: सिद्धांत कौमुदी
पत्रे: - (86)
Checked 2012
(1)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्तेनं मूर्त्तिस्ताभ्यां दुंः तनुनुद्र पवपुः धृत्यमाघ ट तनः स्वं कोऽग्रोऽ पीस्त्वं पुंडुम्बध ५ नमभ्यसहजं भ्रातृदु
श्चिक्म प्रांजुम ॥ ५ ॥ अम्बापाता ताः तुर्य्यहि सुकृत्य सहृ हृ छ्या हृ वंपा व संज्ञं व धूात्वं चाम्बु मौ रं मपमथ
तव पंधु छि विघात्मजात्व्यम ५ ॥ वास्प्या मंपंव मस्पात्तनुजमथ्यारिपुंछ्य वैरिजितात्वंष १ छंया
मित्रमत्तंस्तनमद्द नमद्द धूनबा ७ मानिधाम् ॥ मं धापुश्छिट्ट ध्याम्येनिध नलपय ६ वोछ मंमन्सु मं
मछो वात्व्य धर्मं सज्ञं नवमा मिहगप्रा मंस्पात्त पैमा ७ मसंज्ञम ६ ॥ ताता श्रामग नवकर्म्मास्य दुंगगननभो
व्योममेषूर रागात्वं म ध्य व्यापानमृधुर्खप्रा १२ ममथ्यभवं वेगमं प्राप्तिमोपम ७ ॥ इत्यंप्रान्त्याति मात्व्य
मुनप ३ हसा द्दु द्द्रांत्रिष्वैं मा कुर्म्यां छ्यांप्र वी द्रोपदधिकमतः संज्ञं पातस्यत व ॥ ७ ॥ श्रा घ तुर्य्य कृत्त्रं
द्दशामामिहबुधैः कद्द मुक्तः परागकृ नमुदितं मत्सु लाभात्मजाप्तौः ॥ धर्मं वापोन्त्रिमात्वं व्यपरिपुस
हजं वगणकात्वोहि केन्द्रं ॥ वैतवाछ्पस्या त्रिकामिहगदितं वैरिरिष्फात्तकात्वम ॥ ८ ॥ वकेस्याहित्तिजात्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम

नयंतिस्यात्तदाद्यानैनांमनुष्यः ॥५॥ एवंतात्तानुजाम्यासूतनिजगृहिरणीस्थ्यानमात्स्थ्याः स्थिरश्रेष्ठैर्दग्धेश्वेयंतत्रते
षांश्रचुनमात्तियुत्तैवधकृत्वंतद्दानीम ॥६॥ इतिधनभावविचारः ॥ भ्रातृस्थानेशभौमोमयत्रिवुनिधनस्था
नगौवंधुहीनः सत्तेत्रिसौम्यदृष्टेसदुजभवनपेमनवः स्याद्वतद्धान ॥ पंडेस्थेवंधुसौरव्यश्चभविहगपुते
स्याद्दृभ्रनराणांपापैश्चेदवापेतत्तद्नुनिनधिपाजैपमिस्थेसमस्तम ॥७॥ इतितृतीयभावविचारः ॥
३॥ पातालेशः स्वनाशेशुभखवनपुतेभावनाथेनयुक्तः सामंतःस्यात्तत्रैवेत्सूनपतिगुरुराजवाने शास्त्र
नुष्यः ॥ सद्दृष्टानाजपूस्यस्तदनुवाहिवकाधीश्वरोधामसस्थ्योपानेयश्पभनारातांगत्रिवहुमाभिमतंवा ॥३॥
दनानांप्रदत्तो ॥ ८ ॥ स्वेतेत्रेतुर्यनाथस्तनुपतिसहितःस्यादकस्माद्गृहाप्तिः सौख्यादेवपक्ष्ददभिस्त
द्दित्तनगद्दग्दगश्वेगदहानभवयोगाः ॥ पापंतःपापेविवधरनदष्टा १ मानहमा १२ सपैश्चे[illegible]त्रिकस्था
पुत्रास्तावत्समारणान्नवनवभागतात्क्रेशदाः स्पुर्वहानु ॥९॥ पापंतोवाहष्टनस्थ्याः प्रभविहगद्धां

(2)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राशिनो भागाः शशाङ्कतुल्यः सप्तत्रिंशति हि मनुजो व्याधिरूपेंतत्रेत्तिषांप्रवृत्तमत्ति पुत्तैनंश कृतवंत्त राशिस्थे ॥१॥ हृत्तिधनमा
वैविवारः ॥ भ्रातृस्थाने शुभौमौ व्ययविपुलिधनस्थानगौ वंधुहीन ... षिमाषिप्रभोयम् ॥२॥ अङ्कुलाधीशः स्वगेहे
बुध गुरु कविलिः संयुतः केन्द्रगो वा क्षीयेतु केस्वामित्रैर्यदि भवति नृपः ॥ स्याभूनंपुरापश्री
कः सकलजनमतः सर्वसम्पन्निधानो ज्ञानीमंत्री वमूपः स्फूहा विनयनोमान वोमान वानाम् ॥३॥ लग्ने
कृ केऽध्वजातेरवबनगट हैजग्रमाप्यनवी मूकूरांतः स्यानसंस्थावादिनयनिश्रागाण्ययोद्गूनः पाये ॥ पञ्ची
जन्माद्दु दयमधिमाग तपूवकूजनक्ष्वे भ्रमनहिंवास्याद्भोगुछ सूर्मावनभ वनयत्तः पूनुवः दूरिगाकाय ॥४॥ इति तु
नुभावबीवारः ॥ कोरगा धीपाःस्वाः राशो सूनगुरुसाहितेः सर्वसंपत्प्रदः स्यात्केन्दु वाऽ पात्रिवेषभ वातिहिमनु
जः स्वकेशाभाग्द्र व्याहीनः ॥ स्वो स्येश्रौ वागिव पावित गुयपुतौस्यात्तदा नेत्रहे नक्षत्रद्रः यापेन पुत्रौ धनभरे ववगतः
शडक्रूपुग्नग्रहालपः शुक्रः सेन्दु स्वकस्याजनुषिलिशिरनलः प्राप्नपाद्भवधं जन्माध्याःसाव धुग्रस्तनुसा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्राटम

पवांश्चापे देवेन्द्रपूज्यात् ॥ कूर्मश्चेत्यंबमस्थोगुरुरपि सुत[illegible]गः स्यात्तदाऽपत्यहीनप्रच्छाया
पुत्रः स्यागे नाप्यादिभवति सूनुर्नैकस्तदानीम् ॥१३ कुंभे चेत्यंबपुत्रा सदनुबमकनेनजेनाप्यास्मजाः
स्युस्तिस्त्रो भौमः सुतानां त्रितयमपि सुतादायको रौहि रोपः ॥ इत्थंकाव्यः शशांको जनुषि बगुरु
४) रांशके वर्लैनैवपुत्राः पंचमस्थः केतुराहू ः क्रिपवत्सभवनेर्कटेऽसोविलंब्यः १४ ॥ पापो वा वा
सवेस्थः सूखभवनगा तः [illegible] मेवाष्टमेवा शशांतांपुत्रः सततं तोऽस्या स्वगुराः ॥ ३० मितसमस्तु
स्थएवप्रबंधः ॥ पावंसूपावंतः पापवेवासनपांगतास्ते सौम्यदृष्ट्यापि पुनोस्ताव छप्र
प्रमारोनानियतमिहभवेत्संततेर्वापि जंबः ॥ तत्र्याप्रिहेमनभूजातदनुबुधकवीशांकूनस्थानि ॥१४॥
पेकारबञ्छश्चेत्तद्देवत्रिहशापाप्रिगुर्मैत्रपंत्रैपधीनम ॥ सिद्धामहाम्नस्त्यांपहिहिरिवत्त

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मसौ तत्र वंशोपशापः न नाकार्य्याम्भापोन्तो नौ त्या शुधग्गुन वपान्तिश्रमेव वा प्रसिद्धिः ॥१६॥ इति
पंचभावविचारः षष्ठे शोयावपुत्रः तनुविधनगते नुः शारेने धरागः स्युश्चाग्देश्यंत जनिवीजनक स्
तव धुयश्चुमित्रादिकानाम ॥ इष्टं तस्पानगामीशुर्गासौ नमत्तोप्वानेने प्रीतभानुकोण न मी
तनूजो हृदिश्राप्शितनपो धाश्माति नोन्निमूले ॥१७॥ नेत्रय षष्ठव प्राकैगा दनका तनयः स्यात्पे दे वा ध
नेवा वेनेतुः सैरिकपक्षद्गुत्तनुपति भैमीव तृ नेलसंख्यः ॥ श्रा भ्यामा लोच्चितः स भवनि ति
वनूढनूपः ॥ त्रिषष्ठस्था वेश्मिते वेदनि सदनपतेर्गसि हि का पुत्रपुत्रे वि वास श्राश्व पुत्रे पन्ग हव
सत्तिर्न्निवृत्तिर्न न स्यात् ॥२३॥ इति षष्ठभाव विचारः ॥ एवं तोवाविहंगामदनसदनगोक्ति नि
जोर्धीपाइक्कास्तावंतोनुर्वि वा हाहास्वधसमतिमत्ताज्ञे पामिस्थं कुरु मे ॥ कौर्प्यो हो नागमज्ञैर

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्यात्वगो वा ततस्तानीं धनत्रः स्यात्सवत्रमतिपुत्तैर्हीनोरिवैर्ज्ञेपमेवम १९। षष्ठेशो लग्नपा त्ते भवन्ति हि मनुजो वै
रिहं ताधनस्यपुत्रा पूर्णोऽतिदुष्टः सहजभव लग्ने ग्रामदुःखाकरः स्यात् ॥ लाभे स्याने व रोगी तनुलिध नप
तीशानुभावीस्थिते नेत्रे वा मेते नेस्यादसूनकुल गुनुः सूर्पजस्त्वांध्रिरोगी ॥ १७ ॥ दृते दृत छ हे वा दु म्डुप
तिरिपुः संस्थितः षष्ठभावे केतु वी लग्न नपः पुजवु धभवने सौख्यतः धामपूष्ठ ॥ स्विन क्रपार्पिता वा भं
पत्तिजनुपि वेहु सना है वनागस्तो भमी वन्धुपुत्रौपार्दित्रिपुः हगोत्तभवः स्यागृहपुः १२० ॥ प्राले पाधागाद्रिपुस्य
खलखगसहितेमानवो नेग्गवा स्यान्तू नैनिष्यीडिते ऽ हिस्व लुसहनगतेभीतभा नौवतद्गत ॥ कू नं कु
कूाजपस्यायां हि ध्रुभवि हृगेनैहितेत्तो नेग्गवा स्यात्तास्मि नूा ख्यालपस्य गुजगनुकाविभनेहितेतहहूव १२०
पुर्ख्येय्रस्वीपु कुः त्रिपुसहनपतेपविहितेऽसभ भागेनगैनू नूंनरगामनिजनध शातः स्याग्हहाघभावः ॥
वाल्पेदुःखीभवः स्याल्लिधनगल्हपतौ जाभजातोजाभजौ तोसूखीस्यात्पश्चात्या पेऽल्पमाष्ठः प्रु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम । शिवाय नमः ॥

श्रीराम । एकवर्जमिति द्वितीयायां येतिराम[illegible] नेतुत्वरायामित्यर्थेन परिसंख्यायामित्यनुवर्तते इति यत इत्याख्यस्तिपरिन्दी तथाहि यत्रान्तोदात्तादिर्विधीयते तत्र वत्समकाले मेघाशिष्टमनुदा
त्तं कर्तव्यमन्यत्तु विनस्थितमित्यर्थात् एतद्ध्येतमुत्तविधायकेपदमंत्रमेंत्रांस्यष्टम् यद्वा परिसंख्यामिति प्रापिकम् एतद्धात्रैव पदमंजर्यां स्पष्टम् परिभाषेयमिति नाधिकारः ॥ अस्वरितत्वात् एकवर्जमित्यस्वै
वेयर्थ्यापत्तेश्च तत्तत्स्वविधेयानां वचनसामर्थ्यादेव निघाताप्रवृत्तेः ॥ किंचाद्युदात्तश्च समानोदरे शयित इत्येवोदात्तद्वयाधमंत्र हापत्तेः ॥ नापिवेधिः ॥ तथासति कएकावर्जनीय इति न ज्ञायते एवं च विनिगम
नाविरहान्नशाक्त्यविहितोदात्तस्वरितकानां सर्वेषामेवकवर्जनापत्तौ आमन्त्रितो द्व्यादावुदात्तवनुष्यत्वस्येन तत्रापि शिष्टप्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ गतिकारकेति इत्स्वरदीर्घकालानुषज्ञाष्ट्रवर्तेजेइति पूर्वपदाद्युदात्त
स्वेमंत्रत्वात्स्वर्ववत्वैवैदति तत्रास्यादात्तत्वमितिविशेषाभावात्सुगपद्युदात्तवनुष्यमेस्यात् अस्मलुमकारकारे इवकारश्चस्यादिभावः ॥ परिभाषायां लिंगमास्वरविधीति ॥ सतेः अनुदात्तं शब्दमर्थ्या
घअन्तः ॥ पदस्वामानाधिकरण्यात् अनुदात्तस्वविधीयमानत्वान्नाभिन्न उदात्तः ॥ स्वरितो वाऽर्जम इति तदि वाक्ये वास्यापस्यानमित्याह यस्मिन्पदे इति अत्रपदत्वभाविन्यप्यन्तरंगत्वात्स्व घ्रमेव स्वरप्रकृतिः पद
महत्वानुपरिभाषणार्थम् अतएव धातोरित्यादीनदोषः ॥ तत्राव एतनु पदसमुदायः ॥ यस्मिन्पदत्वभाविते सैवैक वर्जमनुदात्तमित्यर्थात्स्याष्टमेदविकाराधिकारे २ नुदात्तादेश्चेति सूत्रभाष्ये पठ्यो ॥ तमेकमि
पञ्चवातप्रात्रस्वनः २

श्रीगणेशाय नमः ॥ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ परिभाषेयं स्वरविधिविषया यस्मिन्पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमच्कं वर्जयित्वा
शेषं तत्पदमनुदात्ताच्कं स्यात् गोपायतं नः ॥ अत्र सनाद्यन्ता इति धातुत्वे धातुस्वरेण यकार उदात्तः ॥ शिष्टमनुदात्तम् सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्व
मन्यत्र विकरणेभ्य इति वाच्यम् तेनोदाहरणे गुपे धातुस्वरः ॥ आयस्य प्रत्ययस्वरश्च न शिष्यते अन्यत्रेति किम् यत्तं यज्ञमभिव वेंगणीत ॥
अत्र सतिशिष्टोऽपि लसार्वधातुकस्वरो न शिष्यते किंतु तमप एव अनुदात्तस्य यत्रोदात्तलोपः ॥ यस्मिन्ननुदात्ते उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात् दे
वीं वाचम् अत्र ङीबुदात्तः ॥ वौ उप्राकारे अंतोपरे पूर्वस्यान्तोदात्तः ॥ उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादः ॥ देवद्रीचीं नयत देवयन्तः ॥ अनतश्छित इति
वाच्यम् दाधीचः ॥ माधवः ॥ प्रत्ययस्वर एवात्र ॥ आमंत्रितस्य च ॥ आमंत्रितस्यादिरुदात्तः स्यात् अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः ॥ आमंत्रितस्य च
पदात्परस्यापादिस्थस्यामंत्रितस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात् आगुन्नस्य षाष्ठस्यापवादोऽयमाष्टमिकः ॥ इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति अपा
दौ किम् शातुद्रि स्तोमम् ॥ आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः ॥ अत्रेन्द्रादीनां निघातो न पूर्वस्याविद्यमानत्वेन
पदात्परत्वाभावात् नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् समानाधिकरणे आमंत्रिते परे विशेष्यं पूर्वमविद्यमानवन्न अग्ने तेजस्विन्

पत्र ५

अनुदात्तस्य यत्रेति अत्र कथित्वेन दृश्यते इत इति नानु
वर्तते अयोग्यत्वात् तथाहि यत्रेत्यनेनात्रानुदात्त
वर्णापन्नमर्थः ॥ उदात्तेत्वानुदात्तत्वमोर्वर्णधर्मत्वा
त् तदनुवृत्तौ वाक्यपदे भिवभ्दावेनैवान्वयो व्यम्
एवं च सप्तमीनिर्दिष्टेनानुदात्तवर्णस्य बुध्द्या लोपात्य
[illegible]रस्यैवग्रहणात् मुख्येभ्यमित्यादावदेनुदात्तत्वशिष्टि ॥

पवादो देवद्रीतिपाठेनटित्वान्ङीप् वौ उदात्तनिवृत्तीतिदेवद्रीचीमि
त्यादौ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्यान्व इत्याकारस्यावदाति
लोपे ङीपु अनुदात्तस्यैवाति सङ्गेनाप्राप्तस्येत्यर्थः ॥ नव परादेइ
त्यादौ कृत्स्वरबाधितो यानिगतो इत्याविति पूर्वपदप्रकृतिस्व
रत्वेन आद्युदात्तत्वे इदस्याकारलोपे इदं वरितार्थम्
नस्यत्रोदात्तलोपा इत्यादि वाच्यम् आनिगतो इत्यादाविति विषये
उस्वराप्रव नेवन्यमानत्वादित्याहुः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम.
शीवा.नमः

वचन

व्या: पतिपुत्रपृष्ठे
वैदिकीस्यसूत्रेण
त्वम् ८

अग्नेत्र्यातः सामान्यवचनंकिम् पर्य्यायेषुमाभूत् अक्ष्णेदेविसरस्वति विभाषितंविशेषवचने अत्रभाष्यकृतावहुवचनमितिपठितम् सामा
न्यमितिवपूर्वसूत्रेपाजितम् आमंत्रितविशेषणस्य बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा देविअ्व अर्वानुगुणःसूरेणात अत्रदेवीनांविशेषणं
मिति देवोश्वरस्याः इहद्वितीयस्यनिघातोवैकल्पिकः सुवामन्त्रितेपरङ्गवत्स्वरे सुवन्तमामन्त्रितेपरेपरस्यांगवत्स्वरेकर्त्तव्ये इवत्या
सीधुभस्यती शुभइतिशुभेः क्विवन्तात्षष्ठ्यंततस्यपरशरीरेणनुप्रवेशःआष्टिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वम् नवाद्धमिकोनिघातः शुकुभः पूर्वाम
न्त्रितस्याविद्यमानत्वेनपादादित्वात् यन्तेदिवोदुरितर्मन्नभोजनम् इहदिवश्शब्दस्याष्टमिकोनिघातः परश्चनावश्वन् षष्ठ्यामंत्रि
तकारकवचनम् षष्ठ्यन्तमामंत्रितंप्रतियत्कारकंतत्तद्वाचकंवेतिपरिगणनंकर्त्तव्यमित्यर्थः तेनेहन अयमग्नेजरिता एतेनाग्नेब्रह्मणा।
समर्थानुवन्त्यावासिष्ठम् पर्वाङ्गःवंडेतिवक्तव्यम् अग्नेतेपितर्मनुताम् प्रातित्वाद्युदित्तर्दिवः अव्ययानांन उच्चैरधीयान अव्ययीभाव
स्यतिवक्ष्यते उपाग्न्यधीयान उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितो नुदात्तस्य उदात्तस्थानेस्वरितस्थानेवयोयणःततःपरस्यानुदात्तस्यस्व
रितस्यात् अभ्यभिहि स्वरितयणः स्वरनिर्धारण अस्यस्वरितस्यत्रैपादिकेनासिद्धत्वात् शेषनिघातेन एकादेशउदात्तेनोदात्तः

व्या०
(लन्नाद्विस्मारोतिषे ६०

(65)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पद्यपि न म्हद्यं नामेवेनि नियम् तेन प्यापि गाग्या नमेवे निक्षिप्तिमित पितृं न म्हं धा

तन्त्राग्य्यां मोप्पास्वा तृंश दीनामुदा नादि नियम श कांचा पादानम्

पूर्वनपस सामस्य

उदात्तेन सहैकादेशः उदात्तःस्यात् वीक्ष्वा३वरम् अनुत्तः स्वरितोवानुदात्तेपदादौ अनुदात्तेपदादौपरे उदात्तेन सहैकादेशःस्वरितोवास्यात् प न्तेपक्षसंत्रैरेणादात्तः वी३इंद्र्यातिर्हं दये अस्यश्लोकादिवीयते व्यवस्थितविभाषात्वादि कार्योस्वरितः दीर्घप्रवेशेनूदात्तः किंव एङः पद त्तादीतिपूर्वत्वपेस्वरितएव तेऽवन्तु सोऽयमगात् उक्तंचप्रातिशाख्ये इकारयोश्चप्रश्लेषेक्षैप्राभिनिहितेषु इति उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः उदात्तात्परस्यानुदात्तस्यस्वरितस्स्यात् अग्निमीळे अस्याप्यासिद्धत्वात्शेषनिघातोन तमीशानासः नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्य काश्यपगालवानाम् उदात्तपरस्स्वरितपरश्चानुदात्तस्वरितोनस्यात् गार्ग्यादिमतेतुस्यादेव प्रपआनुः वीक्ष्वा३ क्वा३ भीषव्वः एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ दूरात्सम्बोधनेवाक्यमेकश्रुतिस्स्यात् त्रैस्वर्य्यापवादः आगच्छभोमाणवक यज्ञकर्म्मण्यजपन्यूङ्खसामसु यज्ञक्रियायांमंत्रए कश्रुतिस्स्यात्जपादीन्वर्ज्जयित्वा अग्निर्मूर्द्धादिवः यज्ञेतिकिम् स्वाध्यायकालेत्रैस्वर्य्यमेव अजपेकिम् ममाग्नेवर्च्चोविहवेष्वस्तु जपोना मउपांशुप्रयोगः यथाजलेनिमग्नस्य न्यूङ्खानामषोडशओंकाराः गीतिषुसामाख्या उच्चैस्तराम्वावषट्कारः यज्ञकर्म्मणिवौषट्शब्द उच्चैस्तरां वास्यादेकश्रुतिर्वा विभाषाछंदसि छंदसिविभाषाएकश्रुतिःस्यात् व्यवस्थितविभाषेयम् संहितायांत्रैस्वर्य्यम् ब्राह्मणएकश्रुतिर्वह्वृचाम्

उदयश्चेप वि

उदा नास्वसङ्ग

भा१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
शीवाननमः

अलगाराम्दात्ताव्वर्षे पतः तित्वा नेतमः

नि०

अन्येषामपि यथासम्प्रदायं व्यवस्था न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ सुब्रह्मण्याख्ये निगदे यज्ञकर्मणीति विभाषा छन्दसीति च प्राप्ता एकश्रु
तिर्न स्यात् स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् सुब्रह्मण्योम् असावित्यन्तः तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात् गार्ग्यो यजते भित्वात्माप्
आद्युदात्तो ऽनेन वा ऽन्तः अमुष्येत्यन्तः षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वदन्तोदात्तः पिता यजते स्यान्तस्योपोत्तमं च वा ऽन्तः नेन ह्रस्वदात्तो गार्ग्यस्य
पिता यजते वा नामधेयस्य स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं वा स्यात् देवदत्तस्य पिता यजते देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ अनयोः स्वरि
तस्यानुदात्तः स्यात् सुब्रह्मण्यायाम् देवा ब्रह्माण आगच्छत स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम् स्वरितात् परेषामनुदात्तानां संहितायाम्
एकश्रुतिः स्यात् इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ॥ उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात् तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः ॥
स्यात् सरस्वति शुतुद्रि अवन्द्यपत्वः तस्य परमाम्रेडितम् अनुदात्तं च द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात् दिवेदिवे ॥ इति साधारणस्वर
व्रातो ॥ अत उदात्तः स्यात् गोपायतं नः ॥ अनिति स्वपादिहिंसामच्यनिटि स्वपादीनां हिंसेश्चानिटि अजादौ लसार्वधातुके परे आदिरुदात्तो
वा स्यात् स्वपादिर्दादिष्वन्तर्गणः ॥ स्वपन्ति स्वपन्ति श्वसन्ति हिंसन्ति २ पन्दे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता ॥ सेवसृते नेह स्वपानि हिनसानि अभ्य

मेदत्तमत्र उपासा
पनुदानास्य स्वरित
स्यनौस्वितिन ४

तस्मपदस्या
नुधातिस्व
नार्धमनवपा०.३

सन्नेति
मनुद्यान
सकृताप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कौमु. स्व.
३

जंजनन ३

स्तानामादि॥ अनिष्यजायेरिसार्वधातुकेपरे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः॥ येददति प्रियावसुः परत्वाद्विस्वरमपवादेन दधनाइन्द्रं अनुदात्तेव अविघ
मानोदात्ते ससार्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः॥ दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुषे भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति भी
प्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति ससार्वधातुके परे प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात्‌ यो अग्निहोत्रं जुहोति मम तुनः॥ परि ज्मा मातायद्विरं दधेनत जा
गर्षित्विमु लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम्‌ चिकीर्षकः॥ आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्‌ अभ्य नामादिरुदात्तो वा स्यात्‌ समुलिपरे लोलूयम्‌ लोलू
यम्‌ पन्तोसिस्वरः॥ अचः कर्तृयकि उपदेशे अजन्तानां कर्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा लूयते केदारः स्वयमेव वधान्यतरस्याम्‌ वड्न्त
धातावुपोत्तमं वा उदात्तं वा मा हि वीकरतामु आत्वकार उदात्तः॥ पन्तोत्तर वा अनुदात्तः॥ इति धातुस्वरः कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः॥ क
र्षते र्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात्‌ कर्षः॥ शपाद्दिनिर्देशाननुदात्तोदात्तोपदेशानेवं कर्षः॥ पाकः॥ उञ्छादीनां च अन्त उदात्तः॥ स्यात्‌
उञ्छादिषु युगशब्दो घञन्तः॥ गुणाभावो निपात्यते कालविशेषे रथाद्युपकरणे च वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगे युगे अन्यत्र योगे योगे तवस्तरम्‌ भन्द
शो घञन्तः॥ गावः॥ तामस्य प्रथमस्य भन्दः॥ न्तामशवन्तमाविपि उन्तमं वा अनुगः शश्वन्तम मीलेत वनुरः आसि वनुरे अन्त उदात्तः स्यात्‌ भ्रसिपरे

अन्तर्भागस्य स्वरस्य समाप्ति सर्गः २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अ॰ नवनवतां नेतिनिषेधः। स्वनदीर्घ्यः नेपेषु नेपा नादे सपवनस्पानिबद्धिर्त्ते॥ १॥

श्रीराम॰
श्रीबा॰ नमः

वज्रहस्तकम् सपंतः॥ आविर इतिरोदभास्यपूर्वविधोस्यानिवर्त्तान्नेह वतस्नः॥ पश्य यतेनुरन् नित्यादाद्युदात्तता अस्ति उपोत्तममम् यद्गित्रवतुभ्योपि

अस्तादिर्दिभिक्तिस्तंदत्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यात् अष्वर्ष्युभिः पंचभिः नवभिर्वाजैर्नवतिव सम्नभोजायमानः आदशभिर्विवश्वतः पा

मद्भिम् आभिर्हूयमानः विश्वेदेवैस्त्रिभिः अस्तिकिम् नवानांनवतीनाम् विभाषाभाषायाम् उक्तविषये सर्वस्यसुपि सुपिपरे

सर्वशब्दस्यादिरुदात्तः स्यात् सर्वे नंदंति यशसा नित्यादिर्नित्यम् त्रिंतस्यानिंदंतस्यादिरुदात्तः स्यात् यस्मिन्विश्वानि पौंस्या॥ पुंसक

र्माणिणिर्द्धिष्ला एणादित्वात्मज सुतेदधिष्वनश्चनः॥ यापेतरसुन् यापेरन्नेह स्वश्वेति वकारात्सुनोनुडागमः॥ पथिमथोः सर्वनामस्थाने

आदिरुदात्तः स्यात् अयंपंथाः॥ सर्वनामस्थाने किम् ज्योतिष्मतः पथोरक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं पदम् अंतश्चतवे युगपत् तवे

प्रत्ययस्याद्यंतौ युगपदुदात्तौ स्तः॥ सर्वसंघातवाउ न्मेयोनिवास आद्युदात्तः स्यात् स्वेन्द्रयेषु विव्रत अयः करणाम् करणवाची जयशब्द आ

द्युदात्तः स्यात् जयत्येननजयोयः॥ वृषादीनांव आदिरुदात्तः स्यात् आकृतिगणोयम् वाजेभिर्वाजिनवती इन्दुर्वाणी॥ संज्ञाया

मुपमानम् उपमानशब्दसंज्ञायामाद्युदात्तः॥ चञ्चेवचञ्चा कनोऽत्रेलुप् एतेदवज्ञापयति कवितस्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति संज्ञाया

संज्ञायामितनेनकन्
न्सुप्सलुब्धेदतने लुप्
मानुपानाम्पयते।
पानाजोपलकलनंतः
यज्ञोऽश्वेति क्रतो
दाहनतो। विदेता गा
गीद त्रदाहनेताग्र
सवल त्रलोनेति
कलम

पादीनामंतत्यावा॰ ३
नं १

(8)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
वैयाकरणमुक्तावलीस्वर॰
४

किम् अग्निर्माणवकः उपमानं किम् वैत्रः निष्ठाव घञजनात् निष्ठान्तस्य घञ्वसंज्ञायामित्युदात्तोनत्वाकारः दन्तः घवकिम् विन्तिनः अ
नान्किम् ग्रातः संज्ञायामित्यनुवर्त्तनेर्नेह हतंरनम् शुष्कधृष्टौ एतावुदात्तौस्तः असंज्ञार्थमिदम् अतसन्नशुष्कम् आभितःवर्त्ता क
र्त्तवावीज्याश्रितशब्द आद्युदात्तः सूषंनितष्ठो रश्याश्रितम् रिक्ते विभाषा रिक्तशब्दे वाद्युदात्तः रिक्तः [illegible] संज्ञायांतुनिष्ठावघञजनादि
तिनित्यमाद्युदात्तत्वम् पूर्वविप्रतिषेधेन जुष्टार्पिते च छंदसि आद्युदात्तेवास्तः नित्यमन्त्रे एतत्संज्ञार्थं कर्त्तुम् युष्कादमूनाः वल्लर आ
उरर्पितम् इत्यादेः पूर्वरोगोवासिद्धेः घृदात्तिपाठस्य अवस्थिततयोविपरीतापादनायोगात् आर्पितः बाध्किनवसावसासहृत्यत्रांतोदात्त
दर्शनाच्च युष्मरसस्पार्थसि आदिदात्तः स्यात् नलिघमत्तवनोमम उपिव तुभ्यं हिन्वानः मघवानःपवनाम् यताऽस्नाव यत्रयान्त
स्यच्चव आदिदुदात्तः नावविना भुंजन्तस्य काम्या कर्मेणिङ्न्ताद्देवाय तः ईडवंदवृशंसदुहांण्यतः एषांण्यन्तानामादिरुदात्तः इ
थ्यान्तनैतुत आजुस्थानईड्यावन्धश्च अध्केनोवेरिवार्यम् उक्थमिन्द्रायशंस्यम् विभाषावेणिंधानयोः आदिरुदात्तः इन्धानो
अग्निम् त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् आदिदुदात्तोवा आद्यासृंयाध्वजन्ताः अयःपवाघदजन्ताः मंताःपूर्वमात्संज्ञायां

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
सीता॰ नमः

पाऽनको के ३

स्त्रियाम् मेता॰ पूर्वमाकार उदात्त॰ स्त्रीनाम्नि शारवती उदुम्बरावती अनोवत्या॰ अवतीशब्दस्यांत उदात्त॰ वेत्रवती नियञ्च इत्वाद्युदात्त
त्वम् ईवत्या॰ ईवत्यंतस्यापि प्रागुक्त् अहीवती मुनीवती अथ फिट्सूत्राणि फिषोऽन्त उदात्त॰ प्रातिपदिकं फिट् तस्यांत उदात्तस्स्यात
उच्चैर्गौ॰ पाटलापालंकांबासागरार्थानाम् एतदर्थानामंत उदात्तस्स्यात पाटला फलेरुहा सुरूपा पाकलेतिपर्यायाः॰ लघावन्तइतिप्रा
पुन॰ वनलोके
प्ते अपालंकम्व्याधिघात आरेवत आरग्वधेतिपर्यायाः॰ अम्बार्थ॰ माता ऊनर्थनंतानामितिमाद्युदात्ते प्राप्ते सागर॰ समुद्र॰ गेहार्थाना
मस्त्रियाम् गेहम् नविषयस्येतिप्राप्ते अस्त्रियांकिम् शाला आद्युदात्तोऽयम् गुहैवपर्णशाला सूपकात गुदस्य च अंत उदात्तस्स्यान्न
स्त्रियाम् गुदम् अस्त्रियांकिम् आन्त्रेभ्यस्तेगुदाभ्य॰ स्वांगशिटामदंतानामित्यंतरम् माद्युदात्तत्वम् ततश्चापि ध्यपूर्वस्त्रीविषयस्य यका
रयकारस्वैधायो॰ ... अंत उदात्त॰ अत एव स्त्रीविषयवर्णनाम्नामितिप्राप्ते छाया माया जाया यांतस्यांत्यात्पूर्वमित्याद्युदात्तत्वप्राप्ते
स्त्रीतिकिम् बाह्यम् यञ्चांतत्वादाद्युदात्तत्वम् विषयग्रहणंकिम् इभ्या क्षत्रिया एतेनावरुत्याद्युदात्तइभ्यशब्द॰ क्षत्रियशब्दस्तु यांतस्यांत्या
त्पूर्वमितिमध्योदात्त॰ खांतस्याश्मादे॰ नखम् उखा सुखम् दुःखम् नखस्यस्वांगशिटामित्याद्युदात्ते प्राप्ते उखानामभारतविशेष॰ तस्य हि त्रि

१५

वैऽऋलोके २

19

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
मु॰ स्वर॰

मत्वात् खट्वपुर्वर्सांक्तिमाख्यावेत् इत्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते सुपूर्वयोर्न विषयस्येति प्राप्ते अस्मादे॰ किम् शिखा मुखम् (मुखस्य स्वांगशिटामिति न
विषयस्येति वाद्युदात्तत्वम् शिखायास्तु शीङः खेचानित्त इत्यन्ते स्तु णादि नित्वान्ते॰ अन्तरङ्गत्वाच्चाप॰ प्रागेव स्वांगशिटामिति वा वा अम् रिक्कवत्
सर्वानि शस्या [illegible] नाम एषामन्तउदात्तस्यात् अतिशयेन वह्नवो वहिष्ठ॰ नित्त्वादाद्युदात्ते प्राप्ते बंहिष्ठेऽस्यैव स्थुकृतार्थेन यह्वरिक्कनाति
विवेकत्यादौ मत्यपाद्याद्युदात्त॰ सप्तत्याः॰ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे स्वरबाधते इत्याह॰ सप्तति॰ अशीति॰ सप्तावत इति प्राप्ते च
त्वारिंशत् इहापि प्राग्वत् अभ्यर्हितानाप्रभवस्यायो॰ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरो स्ववैवा मतेहत्याह॰ थाथादिस्वरेणगतार्थमेतत्
दन्तिरणस्यसाधो अन्तउदात्तस्यात् साधुवाचित्वाभावे तु व्यवस्थायां सर्वनामतयाः स्वांगशिटामित्याद्युदात्त॰ अर्थान्तरे तु सप्तावत्
इति गुणुदात्त॰ दन्तिरणस्यस्तोदारपरस्थ दानुवर्त्तिष्वितिकाश्व॰ स्वांगाख्यायामादिर्वा इह दन्तिरणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्तः॰
दन्तिरणेवाह॰ आख्यांग्रहणं किम् प्रत्यङ्मुखमासीनस्य वामपार्श्वं दक्षिणं भवति छंदसि च अस्वांगार्थमिदम् दक्षिण॰ इह पर्यायेण
घन्ताबुदात्तौ [illegible] गाख्यायेत् वर्णानां तणत्याद्युदात्ते प्राप्ते न्तोदात्ताविधीयेते इत्यागाणां व्रीहीणां सर्वेनानावकषभे॰ मगा

१ बहुलमिति बोध[illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम.
शिवाय नमः

रुखापांतु कृष्णोरात्रे वानाम वेयस्य कृष्णस्येत्येव अयंवा कृष्णो ऽस्यनो कृष्णश्चापि ॥ शुक्लगौर यारादि ॥ नित्यमुदात्तस्यादित्येके वेत्यनुव
र्तत इतियुक्तम् सर्वेगौरेयथापिवत्यन्तोदात्तदर्शनात् अकुष्ठारकवकवशणनां छन्दस्यन्त ॥ अंगुष्ठस्यस्वांगानामकुर्वादीनामितिद्वि
तीयस्योदात्तत्वप्राप्ते अन्तोदात्तार्थआरम्भः ॥ वशाग्रहणंनियमार्थम् छन्दस्येवेति तेन लोके ऽदात्तेत्याहु ॥ छक्कस्य छंदस्यंत उदात्तस्स्यात
वाभावायाम् छक्कम् अर्जुनस्यतृणाख्यायेत उन्नर्वन्न न्तानामित्याद्युदात्तस्यापवादः ॥ अर्यमस्वास्यार्ख्यायेत मान्तस्यांत्यात कृशमिति
यतोनावइतिवाद्युदात्तप्राप्तेवचनम् आशायांदिगाख्यायेत दिगाख्याव्याख्यार्थमिदम् अनरवक्तापकात् दिक्पर्य्यायस्याद्युदात्तता इन्द्र
आशा परि नक्षत्राणामविषयाणाम् अंत उदात्तश्चस्यात ॥ श्लेषानुराधादीनांस्त्वावत इतिप्राप्ते ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्ठन्नंतत्वेना
द्युदात्तप्राप्तेवचनम् नकुपर्वस्य कृत्तिकाख्यायेत अंत उदात्तेन कृत्तिकानन्दत्वम् केविलुक्पर्वायआप्तविषयाणामितिव्याख्यायआर्षि
क्वावकु शिक्षाहस्तत्राप्यंतोदात्तानेत्याहु ॥ घृतादीनांच अंत उदात्तस्यात घृतमिमिन्द्र आरु तिगाणोयम् ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि ज्येष्ठ
आरुवमसा कनिष्ठआरुवनुर ॥ वयसिकिम् ज्येष्ठ ॥ श्रेष्ठ ॥ कनिष्ठ ॥ अल्पिष्ठ ॥ इहनिन्त्वाद्युदात्तएव विल्वतिष्ययो ॥ स्वरितोवा अनयोस्स्वरि तोवास्यात

श्रीराम।
कौमु. स्वर
८

जघावेते इत्यनेन २

अथादिः ॥ प्राक्शकटेरधिकारोऽयम् शकटिशकट्योरितियावत् ह्रस्वांतस्य स्त्रीविषयस्य आदिरुदात्तः स्यात् बलिः ॥ ननु ॥ नविषयस्यानिसंतस्य व
नेवनाय ह्रस्वंतस्य तु सर्पिः ॥ नप नपुंसकम् तृणधान्यानां च द्व्यषाम् द्व्यषामित्यर्थः ॥ कुशाः ॥ काशाः ॥ माषाः ॥ तिलाः ॥ बह्वषाम् गोधूमाः ॥ नृ
संख्यायाः ॥ पंच स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् शिट्सर्वनाम कर्णाभ्यां तु ढुकादपि ओष्ठाविव मधु विश्वाविहायाः ॥ प्राणिनां कुपूर्वम् कवर्गात्पूर्व
आद्युदात्तः ॥ काकः ॥ वृकः ॥ शुकेषु मे प्राणिनां किम् उदकम् खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत् खयि परे उवर्णमुदात्तं स्यात् कन्दुकः ॥ उनर्वन्नन्तानाम्
उन वरुणं वो रिशादसम् अन स्वसारं त्वा कृणवै वन पीवानं मेषम् वर्णानां तणतिनितान्तानाम् आदिरुदात्तः ॥ एतः ॥ हरिणः ॥ शितिः ॥ पृश्निः ॥
हरित् ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनृत्ताच्छील्ये अनृत्ताच्छील्ये ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात् मुनिः ॥ अक्षस्यादेवनस्य आद्युदात्तः ॥ तस्य नान्दी ॥
देवने तु अक्षैर्मा दीव्य ॥ अर्धस्यासमद्योतने अर्धो ग्रामस्य समेंशे वा तु अर्धं पिप्पल्याः ॥ पीतद्र्वर्थानाम् आद्युदात्तः ॥ पीतद्रुः ॥ सरलः ॥ ग्रा
मादीनां च ग्रामः ॥ सोमः ॥ यामः ॥ लुबन्तस्योपमेयनाम्नः चञ्चेव वञ्चा स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम् स्फिगिति लुपः प्राचां संज्ञा नक्षत्र
पर्यन्तविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम् एषामुपमेयनाम्नामादिरुदात्तः तान् तालवृन्ताः ॥ मनुष्यमेतः ॥ व्याघ्रः ॥ सिंहः ॥ महिषः ॥ राजविशेषस्य
मन्त्राचेत् यमन्वाक्छेः ॥ आङ्ग उदाहरणम् अङ्गाः ॥ प्रत्युदाहरणम् जघावेते ऽश्वस्य वत्स्य गुडः ॥ अन्तरस्थोछ्योश्च संज्ञा स्ता नार्वलृ वकस्य

शास्त्रे ।। अध्वं सं राप्रमेव

मननशीलः ५

लोके ने हा

वहेना

गुणवाचकम्

श्रीराम.
श्रीवा. नम॰

नमन्तुः २

कन्याया॰ केदारः॰ स्त्रीविषय वर्णाक्षुपूर्वाणाम् एषां त्रयाणामाद्युदात्तः स्त्रीविषये। मल्लिका। वर्ण॰ श्येनी। हरिणी। अक्षुशब्दान्तवी
स्तुपर्यन्ते॰ क्षुपर्व॰ शकुनीनां च लघुपूर्वम् पूर्वं लघु उदात्तं स्यात् कुक्कुटः॰ तित्तिरि॰ नर्तुप्राण्याख्यायाम् यथाऽलब्धं प्राप्तमुदात्तत्वं
न वसन्त॰ कृकलास॰ धान्यानां च वृद्धक्षान्तानाम् आदिरुदात्तः॰ कान्तानाम् श्यामाक॰ षान्तानाम् माष॰ जनपदशब्दानामषान्ता
नाम् केकय॰ हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्वं वा हयतिः हल॰ संज्ञा पललम् शललम् हयादीनां किम् एकल॰ असंयुक्ते तिकिमु
मल्ल॰ इगन्तानां च द्व्यषाम् आदिरुदात्तः॰ कृषि॰ कृदुः॰ इति द्वितीय॰ पादः॰ अथ द्वितीयप्रागीषात् इषान्तस्य ह्रस्वादेरित्यतः प्राक् द्विती
याधिकारः॰ अथादिः प्राक् शकटेः मकरवरूढेत्यतः प्राक् अथादिरित्यधिकारः॰ स्वाङ्गानां कुर्वादीनाम् कवर्गरेफवकारादीन् वर्जयित्वा
अथ स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम् ललाटम् कुर्वादीनां तु कपोल॰ रसना वदनम् मादीनां च मलय॰ मकर॰ शादीनां शाकानाम् शी
तन्या शतपुष्पा पालानां गुर्वादीनाम् पादप॰ आतप॰ रघ्वादीनां तु अनूपम् अवांतु नीपम् कृतान्यपत्नानाम् कृत अमृतम्
जनि॰ धमनि॰ अरणि॰ विपणि॰ मकरवरूढपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठापेष्ठाकाशीनामादिर्वा एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः॰
मकर॰ वरूढ इति छन्दसि च अमकाद्यर्थं आरम्भ॰ छन्दसानुसारादादिर्द्वितीयो वोदात्तः स्यात् कर्दमादीनाम् आदिर्द्वितीयो वोदात्तः सु

11

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

फिट्·
प्रीतम·
श्रीवा· नम·

गंधिते जनस्ते वा आदिर्द्वितीयं ते शाकट्वेति त्रयः पर्य्यायेणोदात्ताः सुगंधिते जनाः नघष्कृत्प्रत्ययानाम् आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् एकाक्षरकृत्तम्
यान्तस्यान्त्यात्पूर्व्वम् कुलायः गवयः थान्तस्य नाजधुनी नाथस्तेन सखुवोदात्तेनेत्तः सनाथासभा शिशुमारो उम्बरवलीवर्दौष्ट्रार उष्ट्रूर्वशं
व अन्त्यात्पूर्व्वमुदात्तं द्वितीयम्वा साकाश्यकांपिल्यनासिक्यदार्व्वाघाटानाम् द्वितीयमुदात्तम्वा ईषान्तस्य हलादेरादिर्वा हलीषा लाङ्गलीषा उ
शीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशरीरशराव हृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम् एषामादिरुदात्तस्स्यात् महिष्याषाढ्योर्जायेष्ट
काख्योर्वेत आदिरुदात्तस्स्यात् महिषी जाया अषाढा उपदधाति ४७ इति तृतीयः पादः शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्य्यायेण उदात्तम्
शकटिः शकटी गोष्ठजस्य ब्राह्मणनाम धेयस्य अन्त्यमन्त्यं पर्य्यायेणोदात्तम् गोष्ठजः ब्राह्मणः अन्यत्र गोष्ठजः पशुः हृस्वान्त पदे
प्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः पारावतस्योपोत्तमवर्ज्जम् शेषं क्रमेणोदात्तम् पारावतः धूम्रजानुमुंजकेशकालवालस्थालीपाकानाम धूजेव
स्यानाम एषां चतुर्णां धूप्रभृतीनां चतुरोवर्ज्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि धूम्रजानुः मुञ्जकेशः कालवालः स्थालीपाकः कपिकेश
हरिकेशयोश्छन्दसि कपिकेशः हरिकेशः न्यङ्स्वरौ स्वरितौ न्यङ्ङम् न्यङ्ङुत्तानः व्यवन्तापत्त्व न्यर्बुदं न्य... शय्यासादि स्वरितस्स्यात् तिस्य
शिक्यकाक्ष्य धान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः स्वरितस्स्यात् तिसानाभवनं न्हेस्त्रैनिःस्यम् यतो नावद्यतिसो वि स्वभन्यवी काणिकारेऽन्ति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
श्रीवा॰ नमः।

श्रीराम॰ वाद्योः॥ सुनिपाताद्विनिवर्तते तेनेह पश्चेनेतिन्नाद्युदात्तत्वापवादायम् मध्येति चान्ननुदात्तइति वर्तते
भाकिर्नद्वोस्वधोर्यादौ छांदसत्वानुदात्त। अको यादिद्धि प्रकार अग्राशवदनस्य स्मादिद्धि इत्यर्थ। इदं कर्मधारयमध्येत
सिद्धतादानात्वानुवादकेयम्। शोभनमिति प्रकारादिद्धि तुन्नमित्यर्थ। इत्वाद्धितुनिति मित्यर्थ इ ते के मनुनत्यायमध्ये
उवादकमतन मनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्यानुवादकमिदमेव ॥

अनुदात्तानि

अंतस्वरितानि त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि स्वरितत्वत् उत्तत्व। पश्चन् नभंतामन्यकेसमे सिमस्मै सिमस्यार्थवैरोन्त। उदात्त। आपवर्गादिति प्राप्तिकम्
नत्रदच्छस्येत्येवपरं वा तेनवासस्तनुतेसिमस्मैरिदत्थ वेदेः पिभवत्येव निपाताआद्युदात्ता। स्वाहा उपसर्गाश्चाभिवर्जम् एवादीनामन्त। एवमा
दीनामिति पाठान्तरम् एव एवम् नूनम् सहतेपुत्रस्तरिभि। सहस्य सद्वति प्रकरणे सहशब्द आद्युदात्तइति तु प्राञ्च। तच्चिन्त्यम् वावादिना
मुभावुदात्तौ उभौ यस्य समनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्यवाधाय वादयोऽनुदात्ता। स्वधम् यथेतिपदान्ते तन्नेमिमृभावो यथा पदान्तेकिम् प्र
थानोत्रादिति। करत् प्रकारादिद्धि तुन्नेतापरस्यान्त उदात्त। पटु पटु। शोभनं सर्वमनुदात्तम् शोभमित्यादिद्धि तुनस्यपरमित्यर्थ। प्रथमाय्या

वे५ द्विद्विवे ॥ इतिभागतत्वावार्यप्रणीते पुष्टिकसूत्रे चतुर्थपाद। आद्युदात्तश्च प्रत्यय आद्युदात्त। स्यात् अग्नि। कर्तव्यम् अनुदात्तौ सुप्पि

तौ पूर्वस्यापवाद। यज्ञस्य नयोऽच्चति भूपातिपादनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयौ चित। अन्त उदात्त। चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम् चितिप्रत्यये
सतिप्रकृतिप्रत्ययस्यान्त उदात्तो वाच्यइत्यर्थ। नभंतामन्यके यकेसरस्वतीम् तकत्सुते तद्धितस्य चितस्तद्धितस्यान्त उदात्त। पूर्वेणसिद्धे
जित्स्वरबाधनार्थमिदम् कौञ्जायना। कित। कितस्तद्धितस्यान्त उदात्त। यदाग्नेय। तिस्रभ्योजस। अन्त उदात्त। तिसृभ्यावस्योदितः सावेक
वस्तृतीयादिर्विभक्तिः। सुसप्तमीवत्त्ववचनन्तत्र एकाचस्तत्। परतस्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता वावाचित्स्य। सौकिम् राज्ञेत्यादौ एकाचो इपिराज्ञनेश्य

दृष्टइति शेष:। उदात्ताद्नुदात्तस्येत्यनेनस्वरिता:
प्रचयइति। एकश्रुतिरित्यर्थ:
उदात्तानुदात्तदर्शनेन तिन
इति कातरा स्वरितात्संहितायाम
मनुदात्तानामित्यनेनैकश्रुतिरितिभाव:॥

श्री॰ अत्रार्थे कवचिन्त्वंशायकम् अन्यथा तस्यैकाच
त्वात्प्रत्यया द्युदात्तत्वेनैवसिद्धेतच्च व्यर्थं स्यात्।

१८

श्रीराम
कौमु. स्वर.
१

पञ्चमाध्यायो २

अमा ६।१।

कास्मरस्यमाभूत् गृहेत्युने विभक्तेरजनित्वे तृतीयादिषु किम् नद्युर्यांवाचम् ज्ञनोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्याम् नित्यसमासे नित्याधिकारविहितसमासु
दन्यत्र यदुत्तरपदम् अन्तोदात्तम् एकाच् तत् परस्तृतीयादिर्विभक्तिरन्तोदात्ता स्यात् २ अष्टनो दीर्घात् सर्वनामस्थानम् अजेश्वपरा विभक्तिरुदात्ता इन्द्राद
धीमत् आविनिवृर्धपदान्तोदात्त सत्वम् तृतीयादिरित्यनुवर्तमाने ६ सर्वनामस्थानग्रहणं शास्त्रविहितार्थम् प्रतीचोवाहुन् उडिदंपदाद्यप्पुमैद्
युभ्य ८ एभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता प्रष्टौहः प्रष्टौहा उछ्लुपधाग्रहणं कर्तव्यम् इह माभूत् अन्तरुवा अन्तरुवेव इदम् एभिः एभिः
नम् ८ अन्वादेशेनान्तोदात्तादित्यनुवृत्ते ८ नवतत्रान्तोदात्ततान्यस्तीति वाच्यम् इदमोन्वादेशे ६ अनुदात्तत्ती आदाविति सूत्रेणानुदात्तस्याश्
शेविधानात् अतेवम् माभ्यांगाश्रुतु परन्नोमासहन्निशसृति च पूर्वस्य ८ पद्भ्याम् भि हृद्भिर्नृजिह्वा नसोपाणौ ८ जायते मासिमासि मनसि
मेहृदस्मा अप अपादेनेन उम् अम्नायतेव उस ८ २ एषावयम् गोपोधर्मा दिव दिदिवे अष्टनो दीर्घात् ६ शसादिर्विभक्तिरुदात्ता वा स्यात् अष्टा
भि ८ दशभिः ८ धातुस्तुमोन घजादि अनुमप्रत्यय प्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अजादि शसादिविभक्तिरुदात्ता स्यात् अच्छाद्वप्रथमा
जानती इरावते अन्तोदात्तात्किम् दधती अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्त ८ अनुमः किम् तुदती एकादेशोदात्तान्तेन ८ उपदेशात्परत्वान्नशतु
र्नसार्वधातुकद्युदिति निघात ८ [illegible] उदात्तयणो हल्पूर्वात् उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी शसादिविभक्तिरुदा त्ता स्यात्

वे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीरामः
श्रीबा॰ नमः

सुमतीनामिति सुमतिशब्द

योऽस्मित्रीसस्तुन्तानाम् एषांनेत्री आतेदेवाय सत्यवेते सवित्रे गोऽहेति ॥ अनयोर्यणपरेऽसादम् उदात्तानस्य ॥ वृत्तंबंध्वा सेनष्टिलिङ् सुम्वे हस्वनु
ऽभ्यामनुप् हस्वांतादेतोदात्ता नुष्ट्वपरेमनुदात्त ॥ योऽस्मद्विमां उदात्तनिमां हृषन्ति जुष्ट आन्द्रांवन्त ॥ अन्तोदात्तानाम् मात्वाविदादिषुमाने स्व
रिवि धौऽयं अन नविद्यमानवदित्यत्रनेष्यते मतुत्वानिन्दु ॥ निष्टुत्वानवायवागहि देशकाय राजाइन्दुवन्त ॥ नाम न्यतरस्याम् मतुपियाऽस्व ॥ नदन्तो
दत्तोदात्तात्परेनामुदात्तोवा वेतन्तीसुमतीनाम् स्याऽस्त्वस्ति आ ॥ प रेनामुदात्तोवा देवसे नानामभिभजतीनाम् वेनुर्नोल्नेह ज
पतीनोमनुतोयत्तु बहुत्रिचतुर्भ्यो हलादि ॥ एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता आवोऽभिहूयमान ॥ त्रिभिष्ट्वं देव नेगांश्वनूसावस्तराउ …
भ्य ॥ एभ्य ॥ आगुन्तन गवांमत्ता गोभ्यांगातुम् शुनश्चिन्नपम् सौप्रथमेकववने इवर्णान्तान तेभ्याधुम्नम् तेषांयाहि श्रुधीहवम् दिवोभ्यः
दिव ॥ पराभ्यः नादिर्विभक्तिर्नोदात्ता घुभितुक्ति भि ॥ भविकिम् उपत्वाग्नेदिवेदिवे नवान्यतरस्याम् जुष्परोभ्यः नादिर्विभक्तिर्वोदात्ता नभि
र्येसान ॥ तिल्स्वरितम् निगदव्याख्यानम् ऊनूनम् तास्यनुदात्तेन्ङिदुपदेशात् लसार्वधातुकमनुदात्तमन्हिङोः ॥ अस्मात्परं लसार्वधातुकमनु
दात्तंस्यात् तासेर्ह … प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् अनुदात्तेन आस्ते … ॥ अभिवेष्ट्म … तेभि ॥ अदुपदेशात् उनुभुजावनस्पतुम् विन्दाः ध्वेन
नेवाध्येने वर्धमानंस्वेदमे तस्योदिभ्यः ॥ किम् अभिक्ष्वेगृणीते उपदेशग्रहणान्नेह हतोऽन्ध्या … किम् सूतीह निघ्नन्ति ॥ सार्वधातु
कमितिकिम् शिश्ये अनिलङोः ॥ किम् स्तुते यदधीमे विदिधिरिवदिभ्योनेनिवन्त्यम इन्द्रेराज्ञा एतद्वानुदात्तस्यमंत्रातिसू अभाव्याख्यितम्

निगदेनपाठमा
त्रेणव्याख्यानम् ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
कौमु॰ स्वर॰
२

श्रीरम॰ उदात्तस्वरितयोगीति उदात्तस्वरितग्रहणं अनुवर्तमानं तत्र निवर्तते पूर्वपदसमानाधिकरणात् एवं पूर्वपदस्य प्रकृतिभावस्तत्स्थयोरनुदात्तस्वरितयोः प्रकृतिभावदारे तोनिभाव॰ यद्वा पूर्वपदस्थे इति पूर्वपदशब्दोऽनुवर्तते इदं कुगतीत्यत्र केवलं स्पष्टम् वित्र भव इति अन्यत्र इ तिभाव॰ कीर्तिशब्दं प्रयोगस्यापि तथा अप्रवस्तात्सत्यपूर्व बहुव्रीहाविति किम् राजन्कृत॰

मदिरेसिवेषः अन्तरस्याम्। शिञ्जन्तस्याद्युदात्तो वा। यासिष्टं वर्तिरश्विनौ। धातिचय्यसीदन्तो वा सेदिभन्तं नेपदे कृदुदात्त॰ अन्तोवा आम्राद्रिर्वा स्यात्। यदात्ते नेत्र यथेतदासिनीति प्रत्ययात् पूर्वं मुदात्तम्। उलुविष अत्रवत्वारोपिपर्य्यायेणोदात्ता॰ उपोत्तममिति त्रिप्रभृतयो न्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात् यदात्तवनीये॰ इति प्रत्ययस्वरः। समासस्य अन्तउदात्त॰ यत्नप्रियम् बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् सत्यश्चित्रश्रवस्तम॰ उदात्तेत्यादि किम् सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समासान्तोदात्तमेव यथा स्यात् समपाद॰ समभिर्य॰ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः॰ सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या तुल्यश्वेत॰ कृत्यतुल्याख्या अजात्येति तत्पुरुष॰ किरिणाकाण॰ किरिकाण॰ पतयन्नंद्यतसुखम् मद्यत्तिमाद्केड्रदे सोवति सप्तमीतत्पुरुष॰ शस्त्रीश्यामा अव्ययेनञ्कुनिपातानाम् अव्ययोवाप्य॰ परिगणनं किम् स्नात्वाकालक॰ मुहूर्तसुखम् भोज्योष्णम् वर्णोवर्णेष्वनेते वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जितं वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्यानन्तपुरुषे कृष्णसारङ्गः लोहितकल्माष॰ कृष्णशब्दोन कप्रत्ययान्त॰ लोहितशब्द इतन्नन्त॰ वर्णा॰ किम् परमकृष्ण॰ वर्णेषु किम् कृष्णगतिः गा॰ अनेते किम् कृष्णैत॰ गाधलवणयोः प्रमाणे एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या अरित्रगाधमुदकम् तत्प्रमाणमित्यर्थ॰ गोलवणम् यावत् गवे दीयते तावदित्यर्थ॰ अरित्रशब्द इत्रान्तो मध्योदात्त॰ प्रमाणमियत्तापरिच्छेदमात्रम् न तु नरायाममेव प्रमाणे किम् परमगाधम् दायाद्यं दायाद॰ तत्पुरुषे प्रकृत्या धनदायाद॰ धनशब्दः क्यप्रत्ययान्त॰ प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्त॰ दायाद्यं किम् परमदायाद॰ प्रतिबन्धिर कृ॰

श्रीरम॰ स्नात्वेति अत्र समासान्तोदात्तमेव नवमम्॰ समासान्तोदात्तत्वं निपातनाम् किमनेने तियाद्रम् शानिकृतं स्वयं धीतमित्यादि अरण्याय परिगणनस्याव कृत्यादि निवेश॰ श्रीरम॰ स्नात्वेति अत्र समासान्तोदात्तमेव नवमम्॰ समासान्तोदात्तनिपातनमाश्रित्य परिगणनं प्रत्याख्यातम्॰ न त्वर्थभाव शानिकृतं स्वयं धीतमित्यादौ परिगणने यदिनादि उदात्तस्वरत्वमिष्यत एवेति मुहूर्तसुखमिति कालवाचिनोद्वितीया कृत्यादितो अस्तीने द्वितीयेति भवत्यं वनामीतं इत्यादौ अव्ययादिस्वर॰ ग्रामगमीत्यादौ गतिस्वर॰ एवमनुदिष्टं अद्य कृत्यानिं वौतित स्या सुखं इति दीनाप्रयोदाहरणानि तिभाव॰ भोज्योष्णमिति कृत्यतुल्येति समास॰ कृत्यांशे तत्र ण्यत्प्रतिपदोक्तं परिभाषा नञ्च स्तत्वे इति अद्यस्वर कृष्णसारङ्ग इति कृष्ण लोहितो वर्णतानेत यत्यादि

वित्रश्रवः क्रिनिर्म स्मादिति यथेन सह चित्रश्रवस्तम॰ ५

मृ॰

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
भीमा नमः

व्याजोपदेशे तत्पुरुषे स्वमनः २ व्याहरणकृच्छ्रजीवितं भावितं चवतं चवद्वस्वमनः १

प्रतिबंधिवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या रतेयोः परं तत्पुरुषे गमनचिरम् आहरणकृच्छ्रम् गमनं कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिबध्यते प्रतिबंधि किम् मूत्रकृच्छ्रम् पदेऽपदेशे व्याजवाचिनि पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे मूत्रपदेन प्रस्थितः उच्चारपदेन प्रस्थितः मूत्रशब्दो घञन्तः उच्चारशब्दोऽपि घञन्तः थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः अपदेशे किम् विष्णुपदम् निवाते वातत्राणे निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या कुटीनिवातम् कुड्यनिवातम् कुटीशब्दो गौरादिङीषन्तः कुड्यशब्दोऽप्यगन्तः यगन्त इत्यन्ये वातत्राणे किम् राजनिवाते वसति निवातशब्दोऽयं न्नद्धपार्श्वे शारदेऽनार्तवे ऋतौ भवमार्तवम् तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् रज्जुशारदमुदकम् शारदशब्दो नूतनार्थः तस्यास्वपदविग्रहः रज्जोः सद्य उद्धृतम् रज्जुशब्दः सृजेरसुम् भृत्याद्युदात्तो ज्युत्यादिरिति अनार्तवे किम् उत्तमशारदम् अध्वर्युकषाययोर्जातौ एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् कठाध्वर्युः दौवारिककषायम् कठशब्दः पचाद्यजन्तः तस्मात् वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेति णिनिः कठचरकाल्लुगिति लुक् द्वारे नियुक्त इति ठकन्तोदात्तः जातौ किम् परमाध्वर्युः सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये अनयोः पूर्वं प्रकृत्या पितृसदृशः सादृश्ये किम् परमसदृशः समासार्थोऽत्र पूज्यमानता न तावत् सादृश्यम् द्विगौ प्रमाणे द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् प्राच्यसप्तसमः सप्त समाः प्रमाणमस्य प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्र

रज्जुशारदमुदकं सद्यो नीते

यज्ञपात्रे समासे ... समासः २

अध्वर्युकषाययोर्जातिविशेषः

(17)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कौमु. स्त्र
२०

उपसर्गानमायंस्या
दि म — T ४४

प्र १ प्र १

वेधुक् प्रांभव क्त्वा पुरान्त॥ प्राज्ञस्वासोसमसमश्चेति प्राज्ञसमसम॥ छित्रो विम् प्रीतिप्रस्थ॥ प्रमारोविम परमसमसम॥ गंतव्यपरोवाणिजे
वाणिज शब्दे परे तत्पुरुषे गतव्यवाचि पण्य वाचि वपर्वपदं प्रकृतिस्वरम् मद्रवाणिज॥ गोवाणिज॥ सप्तमी समास॥ मद्रशब्दोरवृत्तपर्यंत॥
गंतेति विम् परमवाणिज॥ मात्रोपज्ञोपक्रमच्छायेन पुंसके मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा भिन्दायास्तु स्वप्रमाणंभि
न्दामात्रम् भिन्दाशब्दोगुरुपिदश्च इत्यप्रत्ययान्त॥ पाणिन्युपज्ञम् पाणिनिशब्दोऽर्द्धोदात्त॥ नंदोपक्रमम् नंदशब्द॥ पर्वोपजनः कुष्ठ
यम् इक्षुशब्द क्त्वा पुरान्तानि नित्त्वात् नपुंसके विम् कुमारछाया सुख प्रियपोरिति एतयो॥ परयोरितवाचिनि तत्पुरुषे तथा गमनप्रियम्
गमनसुखम् गमनशब्दे लित्स्वर॥ लिते विम् परमसुखम् प्रीतोव प्रीतोगम्यापांप्राग्गुन्तम् आलस्यसुखम् पायसम् छात्रप्रियाद्वनथा
प॥ आलस्यछात्रशब्दो प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ प्रीतोविम् राजसुखम् स्वं स्वामिनि स्वामिशब्दे परे स्ववाचि पूर्वपदं तथा गोस्वामी स्वेविम्
परमस्वामी पत्यावैश्वर्ये दमुनोगृहपतिरिमे नभवाक्तिविदिधिषु पतिशब्दे परे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या भुव॥ पति॥
भूपति॥ वाक्पति॥ चित्पति॥ दिधिषूपति॥ वा भुवनम् ५न्यविषये भुवनपति॥ भूसू अभ्यस्जिभ्यस्तिकुन्नेनाभुवनशब्द॥ आमं
त्र्याधायनेदीयस्सु सम्भावने ज्ञातित्वाध्यवसाय॥ सम्भावनम् गमनाशंकमस्ति गमनाधायम् गमनेदीय॥ गमनमाशंक्यते ज्ञातोऽथ
रबपनेषु — प धि पि श्रत्वास्वादिस्पर्धः १ निरवयः १ न १ गमनमाशंक्यत इति संभाव्यते इत्यनेनान्वेति

तुल्यप्रमाणाति
मात्राशब्दोऽनु
विषये तुल्यप्र
वर्ततेइतिमा
षष्ठीतत्पुरुष

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम.
श्रीबा.नमः

स २

छंतनाऋ सप्तमी २

तेनिकटतरमितिसंभाव्यते सम्भावनेकिम् परमनेदीयः पूर्वेभृतपरेघ माखोभृतपरघः मालपरघः पूर्वशब्दोकुनिविषयेभृतपरघेवि
र्नते भृतपरेकिम् परमपरघः सविधसनीडसमर्यादसवेशदेशसामीप्ये एषुपरघम्प्रकृत्या मद्रसविधम् गांधारिसनीडम् काश्मीर
समर्यादम् मद्रसवेशम् मद्रसदेशम् सामीप्येकिम् सहमर्यादयासमर्यादम् क्षेत्रम् चैत्रसमर्यादम् विस्पष्टादीनिगुणवचनेषु
विस्पष्टकटुकम् विस्पष्टशब्दोगतिरनंतर इत्याद्युदात्तः विस्पष्टेतिकिम् परमलवणम् गुणेकिम् विस्पष्टब्राह्मणः विस्पष्टविचि
त्र व्यक्त सम्पन्न पण्डित कुशल चपल निपुण श्रज्यावमकन्यापवत्सुभावेकर्मधारये अज्यकनइत्यादिभवति अवमशब्दःपापवाचिनिवो
नरपेक्षभावे वाविषर्षपदंप्रकृत्या गमनश्रेष्ठम् गमनज्यायः गमनावमम् गमनकनिष्ठम् गमनपापिष्ठम् भवेतिकिम् गमनपर
भावइतिकिम् गम्यतेऽनेनेतिगमनंश्रेयोगमनश्रेयः केतिकिम् षष्ठीसमासेमाभूत् कुमारस्य कुमारश्च प्रकृत्याकर्मधारये कु
मार श्रमणा कुमारशब्दोन्तोदात्तः आदिःप्रत्येनसि कुमारस्यादिरुदात्तःप्रत्येनसिपरेकर्मधाये प्रतिगतमेनोऽस्यप्रत्येनाः कुमार
प्रत्येनाः पूगेष्वन्यतरस्याम् पूगागणास्तेषुपरतःप्रकृत्या कुमारचानकाः कुमारजीमूताः आद्युदात्तत्वाभावेकुमारस्येत्येवभवति इगंत
काकपापभागाचपुरदीर्घो एषुपरेषुपूर्वप्रकृत्या अणसंख्यायाद्युतिपवशब्दआद्युदात्तः पंचारत्नयः प्रमाणमस्यपञ्चारत्निः

तपस्विनी३

कुमारस्वेत्यस्यप्राप्तिरित्यर्थः

बहुमनःपाददिःकनोनास्तिसोनार्नतिःप्रस्तानाकुजिः २

इ
द्विगोरन्
पञ्चनो
नचोऽजः

15

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम. कौमु. स्वरे. ११

आचादिकालेत्यर्थः ५ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति कालेत्यर्थः ५

कालेन्दशमास्य० पंचमासानभृत० पंचमास्य० तम धीष्ट इत्य अधिकारे द्विगोर्यप् पंचकपालः० पंचभगालः० पंचशरावः० इगन्तादिषु किम् प-
ञ्चाश्वः० द्विगौ किम् परमारत्नि० बह्वन्यतरस्याम् बहुशब्दस्तथा बहुरत्नि० २ बहुमास्य० बहुशब्दो नोदात्त० तस्ययाणि सत्युदात्तस्वरित
योरिति भवति दिष्टिवितस्त्योश्च एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ पंचदिष्टिः० पंचवितस्ति सप्तमी सिद्ध शुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् अ
कालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु सांकाश्यसिद्धः० सांकाश्येति ण्यान्तः० आतपशुष्कः० भ्राष्ट्रपक्वः० भ्राष्ट्रेति ष्ट्रनन्तः० चक्रबन्धः० चक्र
शब्दो नोदात्तः० अकालेति किम् पूर्वाह्णसिद्धः० कृत्स्वरोऽयं बाधितः सप्तमीस्वरः० प्रतिप्रसूयते परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु प
र्यादयो वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि चान्ते परे परित्रिगर्तं वष्ठोऽदेवः० प्रतिपूर्वाह्णम् प्रत्यपररात्रम् उपपूर्वरात्रम् अपत्रिग
र्तम् उपसर्गाश्चाभ्युदात्ताः० बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वादव्ययीभावार्थमिदम् अपपर्योरेव वर्ज्यमानार्थत्वम् तयोरेव वर्ज्जनार्थ
त्वात् अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति वर्ज्यमेति किं अग्निं प्रति प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धे
कवृष्णिषु राजन्यवाचिनां बहुवचनवाचिनामन्धकवृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या श्वाफल्कचैत्रकाः० शिनिवासुदेवाः० शिनि
राधुनां नान्दृणायातस्पत्येवर्तते राजन्येति किम् द्वैप्यभैमायनाः० द्विपभवाद्वैप्याः० भैमेरपत्ययुवा भैमायनः० अन्धकवृष्णय एते न तु राजन्याः

त्रिगर्तोदेशः। नक्षत्रेणानामित्र
पर्यवकोत्पन्नीयर्ज्ज तौ तिलमात्रः ५
न द्रतिकसि प्रवनीयःतत्र
पंचपी। अपपरिवर्ज्जिलव्ययीभावः ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम।
शीवा. नमः

। आचार्योप। स. त्रेषु छीयबहुवचनस्थाने प्रथमैकवचने।

नष आद्यन्तादिश्च पदे स्वरबद्धवचनम् ३।

आचार्योपसर्जनग्रहणम् आचार्योपसर्जनांतेवासिग्रहणम् द्वन्द्वविशेषणमिति। नेतुर्वपदविशेषणं व्याख्यानादिति भावः। तस्मान्नेमाह सकलद्वन्द्व इति

...॥ राजन्यग्रहणमिह अभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम्। नैतत्तथा। बहुवचने किम्। संकर्षणवासुदेवौ। द्वंद्वे किम्। वृष्णीनां कुमाराः॥
वृष्णिकुमाराः। अन्धकवृष्णिषु किम्। कुरुपञ्चालाः॥ संख्या। संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वंद्वे। द्वादश। त्रयोदश। त्रयस्य सादेशः अंतोदात्तो निपात्य
ते। आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी। आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वंद्वे पूर्वपदं प्रकृत्या। पाणिनीयरौढीयाः॥ वृद्धस्वरेणाद्युदात्तावेतौ। आ
चार्योपसर्जनग्रहणं द्वंद्वविशेषणम्। सकलो द्वंद्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत। नेह। पाणिनीयदेवदत्तौ। आचार्येति किम्। छा
न्दसवैयाकरणाः॥ अन्तेवासीति किम्। आपिशलपाणिनीये शास्त्रे। कार्तकौजपादयश्च। एषां द्वंद्वे पूर्वपदं प्रकृत्या। कार्तकौजपौ। ह
तस्यापत्यं कुजपस्यापत्यमित्यणन्तावेतौ। सावर्णिमाण्डूकेयौ। महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु।
महच्छब्दः प्रकृत्या व्रीह्यादिषु दशसु। महाव्रीहिः॥ महापराह्णः॥ महागृष्टिः॥ महेष्वासः॥ महज्जाबालः। अंतोदात्तः॥ सन्महदादिनि प्रातिपदिकेन स
मास एवायं स्वरः॥ नेह। महतो व्रीहिः॥ महद्व्रीहिः॥ क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे। चान्महान्। क्षुल्लकवैश्वदेवम्। महावैश्वदेवम्। क्षुल्लकं वानीति
क्षुल्लकम्। तस्मात् ज्ञानादिषु के अन्तोदात्तः॥ उष्ट्रः सादिवाम्योः॥ उष्ट्रसादी। उष्ट्रवामी। उष्ट्र नि उष्ट्र आद्युदात्तः॥ गौः साद सादि सारथिषु
गोसादः॥ गोसादिः॥ गोसारथिः॥ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूपण्यकम्बलो दासीभाराणां च

कु मां दि। कु जा ना कु ज प कु ज प मित्यपत्ये तावेतौ

(16)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
कौमु॰ स्वर
१२

र्थांसमासान्तोदात्तः दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या कुरुगार्हपतम् (कुरुगार्हपतम्) उदात्तयणो हल्पूर्वात् कृत्रु॰ वृजेरिति वाच्यम् वृजिगार्हपतम् वृजिग्रहणा
न्त॰ रिक्तेगुरुः॰ रिक्तगुरुः॰ रिक्ते विभाषेति रिक्तशब्दोऽन्त्योदात्तो वाद्युदात्तो वा॰ असुतजरती असुतजरती अश्लीलदृढरूपा अश्लीलदृढरूपा
अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः॰ श्रीर्यस्यामस्तीति तत्त्वश्री संसि आदिकत्वान्त्यत्र कपिलकादित्वात्त्वत्वम् पारेवडवेव पारेवडवा निपा
तनादिवार्थे समासो विभक्त्यलोपश्च पारशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः॰ तैतिलकद्रूः॰ तैतिलकद्रूः॰ तितिलिनोऽपत्यं छात्रो वा इत्यणन्तः॰
परायणशब्दोऽयमन्तत्वादाद्युदात्तः॰ पण्यकम्बलः॰ संज्ञायामिति वक्तव्यम् अन्यत्र पणितव्यकम्बले समासान्तोदात्तमेव प्रतिपदोक्ते समासे
कृत्या इत्येष स्वरो विहितः॰ दास्याभारो दासीभारः॰ देवहूतिः॰ यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते विशिष्य वचनाद्विहितं स सर्वो
दासीभारादिषु द्रष्टव्यः॰ सप्तमे सभरं आम् [illegible] भारी धीयते इत्यामिति कर्मण्यधिकरणे वेति किमर्थम्॰ अनुकृतं दस॰ नाद्विपस्य
कुरादन्तः पुरशब्दः॰ चतुर्थीतदर्थे चतुर्थ्यन्तार्थीय यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या यूपदारु अर्थे अर्थपरे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या देवा
र्थम् क्ते च क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या गोहितम् कर्मधारयेऽनिष्ठा क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या श्रेणिकृताः॰ श्रेणिशब्द आद्युदा
त्तः॰ पूगकृता पूगशब्दो न्तोदात्तः॰ कर्मधारये किम् श्रेण्याकृतम् श्रेणिकृतम् अनिष्ठा किम् कृताकृतम् अहीने द्वितीया अहीने

यतो नावइत्स नेनत्रू

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
श्रीवान्नम॰

कारककर्मस्वतिविति॰ अयंभावः। कारकाद्दत्तेति सूत्रे कारकादिति योगो विभज्यते॰ गत्यन्तं गतिग्रहणं निवर्त्तते॰ कारकात्परं क्तान्तं समगतिकं उत्तरपदं अन्तोदात्तं स्यादिति तदर्थ॰ एवं च दूरादागतं दूरात् आधादिस्वरेण अन्तस्वरेण वा भवति केचिदं दूरादागत इत्यादौ ... गतिरनन्तरस्य स्वधा अनार्थम्॰ एतेनो ... दूरादागतः इत्यादौ ... गति स्वरः स्यात् इत्यादि स्वरः

वाविनिसमासेन्क्तान्तेपरे द्वितीयान्तं प्रकृत्या कष्टश्रितः॰ ग्रामगतः॰ कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः॰ ग्रामशब्दो नित्स्वरेण अहीनेकिम्
कन्तारातीतः॰ अनुपसर्गाइ निवृत्त्यर्थम् नेह सुखप्राप्तः॰ थाथेत्यस्यापवादोऽयम् तृतीयाकर्मणि कर्माण्यन्क्तान्तेपरे तृतीयान्तं प्रकृत्या
अहिहतः॰ महाराज हतः॰ तु द्वोरक्तात्ययान्तः॰ कर्माणीकिम् रथेनयातोरथ्यातः॰ गतिरनन्तरः॰ कर्मार्थक्तान्तेपरे अव्यवहितोगतिः प्रकृ
त्या थाथेत्यस्यापवादः॰ पुरोहितम् अनन्तरः किम् अभ्युद्धृतः॰ कारकपूर्वपदस्यतु सतिशिष्टस्वरः थाथादि स्वर एव दूरादागतः॰ तादौ
चनितिकृत्यतौ तकारादौ नितिकृति तुशब्दवर्जितेकृतिपरेऽनन्तरोगतिः प्रकृत्या अग्नेरायोपान्त्तमस्य प्रभृतो संगतिगोः॰ कृत्स्वरापवादः॰
मादौ किम् प्रजल्याकः॰ नितिकिम् प्रकर्ता तृजन्तः॰ अतो किम् आगंतु॰ तवैचान्तश्चयुगपत् तवै प्रत्ययान्तस्यान्तउदात्तो गतिश्चानन्त
रः प्रकृत्या युगपच्चैतदुभयं स्यात् अन्वेतवाउ कृत्स्वरापवादः॰ अनिगन्तोऽञ्चतौवप्रत्यये अनिगन्तो गतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे प्र
कृत्या येपराञ्चन्ति अनिगंतेकिम् प्रत्यञ्चोयन्तु कृत्स्वरात्परत्वादयमेव अहिर्बुध्न्यानिकृत्स्तुहीयमवः॰ वप्रत्ययेकिम् उदञ्चनम्
न्यधीव वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ कृगंतावपिन्यधी प्रकृत्या न्यङ्ङुत्तानः॰ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य व्यंजनादेरकारः॰ स्वरितः॰ अभ्यङ् इति
न्यतरस्याम् ईषत्कडारः॰ ईषादिरवयममंतोदात्तः॰ ईषाभेदः इत्यादौ कृत्स्वर एव हिरण्यपरिमाणं धने सुवर्णपरिमाणवाचिपूर्वपदं वा

आदि स्वर ...
स्वर ... ...

स्प॰९ वां ५

(१७)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम।
कौमु० स्वर।
५३

।(कनन्कनतमे)। ऽतमऽतमयोरित्वात्दंतोदात्तौ। प्रतिप
न्नत्वादिति। कनतकनतमौ जीतीति प्र
पदोन्नरस्यैव ग्र० [illegible]

[illegible] प्रकृत्या धने हेसुवर्णपरिमाणमस्येति सुवर्णम् तदेव धनम् हिसुवर्णधनम् २ बहुव्रीहावयपरत्वादिकस्यएव हिरण्ययतिकिम्
प्रस्य धनम् परिमाणेकिम् काञ्चनधनम् धनेकिम् निष्कमाला प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ प्रथमशब्दोवाप्रकृत्याऽभिनवत्वे प्रथम
वैयाकरण० सम्प्रतिव्याकरणमध्येतुंप्रवृत्तइत्यर्थ० प्रथमशब्द० प्रथे रमजन्त० अचिरेतिकिम् प्रथमोवैयाकरण० कतरकतमौकर्म
धारये वाप्रकृत्या कतरक० २ कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम् इतरथाहिप्रतिपदोक्तत्वादेवसिद्धम् आर्योब्राह्मणकुमारयो० आ
र्यकुमार० २ आर्यब्राह्मण० आर्योण्यदन्तत्वादन्तस्वरित० आर्यग्रहणंकिम् परमब्राह्मण० ब्रह्मेतिकिम् आर्यक्षत्रिय० कर्मधार्य
इत्येव राजाच ब्राह्मणकुमारयोः परतोवाप्रकृत्याकर्मधारये राजब्राह्मण० राजकुमार० २ योगविभागउत्तरार्थ० षष्ठीप्रत्येनसि
षष्ठ्यन्तोराजाप्रत्येनसिपरेवाप्रकृत्या राजप्रत्येनो० षष्ठीतिकिम् अन्यत्रनि० नित्यार्थे गन्तोपरे नित्यार्थेसमासेपूर्वप्रकृत्या नि
त्यप्र० सित० २ कालाइतिद्वितीयासमासोयम् नित्यशब्दस्त्यवन्तआद्युदात्त० हसितइतिथाथादिस्वरेणान्तोदात्त० नित्यार्थेकिम्
मुहूर्त्तप्रहसित० ग्रामश्शिल्पिनि वाप्रकृत्या ग्रामनापित० २ ग्राम आद्युदात्त० ग्राम०किम् परमनापित० शिल्पिनिकिम् ग्रा
मरथ्या राजाचप्रशंसायाम् शिल्पि० वाचिनिपरे प्रशंसार्थे राजपदंवाप्रकृत्या राजनापित० राजकुलाल० प्रशंसायांकिम् राजनापित० २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
श्रीवा॰ नमः

शिरस्यनिकिम् राजहस्ती आद्युदात्तः॥ अधिकारोऽयम् सप्तमीहारिणौ धर्म्ये॥ हरणे सप्तम्यन्तं हारि वाविवन्माद्युदात्तं धर्म्ये परे
देयम्॥ स्त्रीकरणेति सहारित्युच्यते धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् मुकुटे कार्षापणम्॥ हलहिपदिका संज्ञा याभिति सप्तमीसमासः॥
कारनाम्निवेत्यलुक् याज्ञिकाश्वः॥२ वैयाकरणहस्ती कविद्यमावारः॥ मुकुटादिषु कार्षापणादिदातव्यम् याज्ञिकादीनां त्वश्वादिरि
ति धर्म्यं किम् स्तम्बेरमः॥ अहरणे किम् वाडवहरणम् वडवाया अयं वाडवः॥ तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यद्दीयते तद्ध
रणमित्युच्यते परोऽपि स्वरो हारिस्वरेण वाध्यते इत्यहरणमिति येन ज्ञाप्यते तेन वाडवहार्य्यमिति हारिस्वरसिद्ध्यति युक्ते च युक्ते
वाविनि समासे पूर्वमाद्युदात्तं॥ गोवल्लवः॥ कर्तव्ये तत्परो युक्तः॥ विभाषाध्यक्षे गवाध्यक्षः॥ पापं च शिल्पिनि वा पापनापितः॥५
पापाणके इति प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणात् षष्ठीसमासेन गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेष्वक्षेपे भार्यासौश्रुतः॥ सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधान
तयाक्षेपः॥ अन्तेवासी कुमारीदाक्षाः॥ ओदनपाणिनीयाः॥ कुमार्यादि लाभकामा यदाक्ष्यादिप्राक्तनिशाल्लारण्ये पीयन्ते तेन ए
वं निन्दिष्यते भिक्षामाणवः॥ भिक्षां लप्स्यत इति माणवः॥ भयब्राह्मणः॥ भयेन ब्राह्मणस्सम्पद्यते ~~अक्षेपे किम् परममाणवः~~॥ गोत्रादि
षु किम् दासीश्रोत्रियः॥ क्षेपे किम् परमब्राह्मणः॥ अङ्गानि मैरेये मद्यविशेषो मैरेयः॥ मधुमैरेयः॥ मधुविकारस्य तस्य मधु मैरेयम् अं

५६तपोगोपः५

सो अन्तानां मा फ
चानन्तादिषु पवम
इलनेन पतनियातः५

(18)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम० । समासश्चान्तः ।
कौमुस्वर० समासान्तं समासश्रुति
क्रियामात्रस्य चेत्
२७

पञ्चपीतिग्रामात्मा कपपदमित्यनेना २

पञ्चपीतिमास्य २

नरचेक्रिम् । भिन्ताक्रिमा । पञ्चप्रीतिग्रामस्य पूर्वपदमनोदात्तम् । गौधिडान्तेर्निंहं सैन्धवे कृपमाने २

भाजनवोध

गानिकिम् परममैरेयं । मैरेयेकिम् कुव्यासवं । भक्ताख्यास्तदर्थेषु भक्तंभन्दम् भिन्दाकंसं भाजीकंसं भिन्दादयोन्नविशेषाः ।
भक्ताख्याः किम् आम्यगवं । गोविडालं । तंसामितं । सन्कुमैन्धवं । ग्राम्यं गौरिवेतिविग्रहे व्याघ्रादित्वात्समासः । गवाहत्यासञ्चिवेशितं धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते उपमानेकिम् परममितं । नजेजीविकार्थे दन्तलेखकः यस्य दन्तलेखनेन जीविका नित्यं क्रीडेतिसमासः । अकेकिम् रमणीयकर्त्ता जीविकार्थे किम् इक्षुभक्षिकां मे धारयसि प्राचां क्रीडायाम् प्राग्देशवासिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे अक्प्रत्ययान्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् उद्दालकपुष्पभञ्जिका संज्ञायामिति ण्वुल् प्राचां किम् जीवपुत्रप्रचायिका इयमुदीचाम् क्रीडायां किं तवपुष्पप्रचायिका पर्यायेण्वुल् आणिनियुक्ते अणन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् छत्रधारः । नियुक्ते किम् काण्डलावः । शिल्पिनिचाकृञः । शिल्पिवाचिनि समासे अणन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं सचेदणकृञो न भवति तन्तुवायः । शिल्पिनि किम् काण्डलावः । अकृञ इति किम् कुम्भकारः । संज्ञायाम् अणन्ते परे तन्तुवायो नाम कृमिः । अकृञ इत्येव रथकारो नाम ब्राह्मणः । गोतन्तियवंपाले गोपालः तन्तिपालः यवपालः अनियुक्तार्थो योगः । गोऽइति किम् वत्सपालः । पाले किम् गोरक्षः । णिनि पुष्पहारी उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव उपमानवाचि पूर्वपदं णिन्यन्ते परे आद्युदात्तम् उष्ट्रक्रोशी ध्वाङ्क्षरावी उपमान शब्द

भक्तत्पत्का । पयर्षिकोति गोणि: २

उद्दालकः पुष्पभञ्जिका: २

पञ्चमानयोकं २

कर्तात्मि भक्ताः

पयानेद्वलवे

२ गोणि:

पत्तजीव

द

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
तिवा-स-

णामस्य पर्वयोगस्य च विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृतावित्यत्र कृद्वद्धी प्रकृतिग्रहणं किम् । प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्थं तत्रैव यथा
स्यात् । इह मा भूत् गर्दभोच्चारी । युक्तारोह्यादयश्च । आद्युदात्ताः । युक्तारोही । आगतयोधी । क्षीरहोता । दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ।
कुटीजः । काशजः । तुषजः । भ्राष्ट्रजः । वटजः । अन्त्यात्पूर्वं बहुवः । बहुवः पूर्वपदस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तम् जे उत्तरपदे उपसरजः ।
आमलकीजः । बह्वचः किम् । दर्भजानि तृणानि । ग्रामेऽनिवसन्तः । ग्रामे परे पूर्वमुदात्तं न चेन्निवसद्वाचि न । मल्लग्रामः । ग्रा
मशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिकः । अनिवसन्तः किम् । दाक्षिग्रामः । दाक्षिनिवासः । घोषादिषु च । दाक्षिघोषः । दा
क्षिकटः । दाक्षिह्रदः । छात्र्यादयः शालायाम् । छात्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि
तत्पुरुषे शालायां नपुंसके इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः । छात्रिशालम् । प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् । प्रस्थशब्दे उत्तरपदे
कर्क्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् । इन्द्रप्रस्थः । अवृद्धं किम् । दाक्षिप्रस्थः । अकर्क्यादीनां किम् । कर्कीप्रस्थः । मकरीप्रस्थः ।
मालादीनां च । वृद्धार्थमिदम् । मालाप्रस्थः । शौणप्रस्थः । अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम् । नगरे परे महन्नववर्जितं पूर्वमाद्युदात्तं
स्यात् ते चेदुदीचां न । ब्रह्मनगरम् । अमेति किम् । महानगरम् । नवनगरम् । अनुदीचां किम् । कार्तिनगरम् । अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच्

(19)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कौमु स्वर
१५

साकल्ये

लै ज नेग:

अर्मे परे चाव्यय वृद्धमवर्णान्तमाद्युदात्तम् गुप्तार्म्मम् कुक्कुटार्म्मम् आवगिङ्किम् बृहदर्म्मम् छ्यवच्छवकिम् कपिंजलार्म्मम् अमहन्न
वमित्येव महार्म्मम् नवार्म्मम् नभूताधिकसंजीवमद्राश्मकज्जलम् अर्मे परे नैतान्याद्युदात्तानि भूतार्म्मम् अधिकार्म्मम् संजीवार्म्मम्
ग्रहणं संघातविग्रहीतार्थम् मद्रार्म्मम् अश्मार्म्मम् मद्राश्मार्म्मम् कज्जलार्म्मम् आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसं
ख्यानम् दिवोदासाय दाशुषे अन्तः अभिकारोयम् प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् सर्वं गुणकार्त्स्न्ये सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम्
सर्वश्वेतः सर्वमहान् सर्वाकिम् परमश्वेतः आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतस्येति गुणकार्त्स्न्ये ग्रहणं किम् सर्वसौवर्णः कार्त्स्न्ये
किम् सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः संज्ञायां गिरिनिकाययोः एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम् अंजनागिरिः मौण्डिनिकायः
संज्ञायां किम् परमगिरिः ब्राह्मणनिकायः कुमार्या वयसि पूर्वपदमन्तोदात्तम् वृद्धकुमारी कुमारीशब्दः पुंसा सहासंप्रयो
गमात्रप्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः तत्र वयो न गम्यते तेन कुमारत्वमेव वयास्ति किम् परमकुमा
री उदके केवले अकेवलं मिश्रं तत्प्रातिपदिकसमासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम् गुडोदकं स्वरे कृते अत्र एकादेशः स्वरितो वानुदात्ते पदा
दाविति पक्षे स्वरितः अकेवले किम् शीतोदकम् द्विगौ क्रतौ द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम् गर्गत्रिरात्रम् द्वि

निकायं गृहम्

समासाश्र
पस्प
वनगेधी
औदीर्घः
ला

१६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
शीवा नमः

अ ७

गोकिम् अतिरात्रः कौतोकिम् वि होमस्यसप्तरात्रम् विन्वसप्तरात्रम् सभायानपुंसके सभायांपरतोनपुंसकलिंगेसमासेसर्वमंतोदा
त्तम् गोपालसभम् स्त्रीसभम् सभायांकिम् ब्राह्मणसेनम् नपुंसकेकिम् रा जसभा प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणान्नेह रमणी
यसभम् ब्राह्मणकुलम् पुरेप्राचाम् शिवदत्तपुरम् नान्दीपुरम् प्राचांकिम् शिवपुरम् अरिष्टगौडपूर्वेच पुरेपरेअरिष्ट
गौडपूर्वेसमासेपूर्वमन्तोदात्तम् अरिष्टपुरम् गौडपुरम् पूर्वग्रहणंकिम् इहापियथास्यात् अरिष्टाश्रितपुरम् गौडभृत्यपुरम्
नहास्तिनफलकमार्देयाः पुरेपरेनैतान्यन्तोदात्तानि हास्तिनपुरम् फलकपुरम् मार्देयपुरम् मद्रारपत्यमितिशुभ्रादित्वा
ड्ढक् कुसूलकूपकुम्भशालंबिले एतान्यंतोदात्तानिबिलेपरे कुसूलबिलम् कूपबिलम् कुम्भबिलम् शालाबिलम् कुसूलादि
किम् सर्पबिलम् बिलेकिम् कुसूलस्वामी दिक्शब्दाग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु दिक्शब्दोन्तोदा त्ताभवन्त्येषु पर्वेषु
कामशमी अपरकृष्णमृत्तिका जनपद पूर्वपंचालाः आख्यान पूर्वयायातम् पूर्वचानराटम् शब्दग्रहणंकालवाचिनोदिग्वादिक्
शब्दस्यपरिग्रहार्थम् आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परेदिक्शब्दाअन्तोदात्ताभवन्ति पूर्व

आचार्योपसर्जश्च । सप्तम्यर्थेप्रथमा — पोटिला
श्रीतेपाणिनिशिष्यसंकेतार रो — पौके ५ — पा ३

श्रीरामः
कौमु० स्वर०
१९

छंदस्यूदात्त नलमा१६४ सुसर्वार्धाज्जनपदस्येति द्वि: जनपदस्य ... २ दिशोऽमद्राणामिति द्वि: २ कि०२

आवेतिकिम् पूर्वान्तेवासी अन्तेवासिनीतिकिम् पूर्वपाणिनीयंभास्त्रम् उत्तरपदवृद्धौसर्वञ्च उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य पादद्धिवि
हितातदुत्तरपदेपरे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चांतोदात्ताभवंति सर्वपांचा लकः अपरपांचा लकः अधिकारग्रहणम् स
र्वभासः सर्वकारकः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायाम् बहुव्रीहौविश्वशब्दः पूर्वपदभूतसंज्ञायामन्तोदात्तः स्यात् पूर्वपदप्रकृ
तिस्वरेणाप्राप्तस्याद्युदात्तस्यापवादः विश्वकर्मा विश्वदेवः आविश्वदेवसत्योतिम बहुव्रीहौकिम् विश्वेचतेदेवाश्चविश्व
देवाः संज्ञायांकिम् विश्वदेवः प्रागव्ययीभावाद्बहुव्रीह्यधिकारः उदराश्वेषुषु वृकोदरः हर्यश्वः महेषुः क्षेपे उदराश्वे
षुषुपूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौनिन्दायाम् घटोदरः कटुकाश्वः चलाचलेषुः अनुदरइत्यत्र नञ्सुभ्यामितिभवति विप्रतिषे
धेन नदीबन्धुनि बन्धुशब्देपरेनद्यन्तंपूर्वपदमन्तोदात्तंच निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वंपूर्वपदमन्तोदा
त्तंवा प्रधौतपादः२ निष्ठाकिम् प्रसेवकमुखः उपसर्गपूर्वाकिम् शुष्कमुखः उत्तरपदादिः उत्तरपदाधिकारः आपादान्तः
आद्यधिकारस्तुप्रकृत्याभगालमित्यवधिकः कर्णोवर्णलक्षणात् वर्णवाचिनोलक्षणवाचिनश्चपरःकर्णशब्दआद्युदात्तोबहुव्रीहौ
न्य०

उत्तरपदाधिकारः पक्षान्तरम्

तीन्नाथ संवत१४

-व्रीहौ · गार्गीबन्धुः। नदी ... किम · ब्रह्मबन्धुः। ब्रह्मबन्धुश्च ...
बन्धुनीतिकिम · गार्गीप्रियः॥ ७। २

श्रीराम।
शीवा। नमः

शितिः कृष्णाय स्ती २

२क १
सु कर्णः। शङ्कुकर्णः। कर्णः किम् श्वेतपादः। वर्णसन्नाणात्किम् शोभनकर्णः। संज्ञौपम्ययोश्च कर्णस्याद्युदात्तः। मणिकर्णः। औपम्ये
गोकर्णः। कण्ठपृष्ठग्रीवाजंघं च संज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ शितिकण्ठः। काण्डपृष्ठः। सुग्रीवः। नाडीजंघः। औपम्ये खरकण्ठः। गोपृष्ठः।
अश्वग्रीवः। गोजंघः। शृंगमवस्थायां च शृंगशब्दोऽवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्चाद्युदात्तो बहुव्रीहौ उद्गतशृङ्गः। द्व्यङ्गुलशृङ्गः।
अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था संज्ञायाम् ऋष्यशृङ्गः। उपमायाम् मेषशृङ्गः। अवस्थेति किम् स्थूलशृ
ङ्गः। नञो जरमरमित्रमृताः। नञः परे एते आद्युदात्ता बहुव्रीहौ नास्मिन् जरा यस्य अजरम्। अमरम्। अमित्रं मर्त्यम्। अविवादे वेळ
मृतम्। नञः किम् ब्राह्मणमित्रः। जेति किम् अशत्रुः। सोर्मनसी अलोमोषसी सोः परं लोमोषसी वर्जयित्वा मन्नन्तमसन्तं चाद्युदा
त्तं स्यात् नञ्सुभ्यामित्यस्यापवादः। सुकर्माणः। सुयुजः। सुनोवन्हिनिमान। सुब्रह्मा शिवापः। सुमनाः। सुपर्णः। सुपेशाः। सुस्र
रति लोम किम् सुतकर्मा मनसी किम् सुराज्ञा अलोमोषसी किम् सुलोमा सुषाः। कपितु परत्वात् कपि पूर्वमिति भवति। सुकर्मकः। सु
स्नात। क्रत्वादयः। सोः परे आद्युदात्ताः स्युः। साम्नाज्या सुक्रतुः। सुप्रतीकः। सुहव्यः। सुप्रतूर्तिमनेहसम्। आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि यदा

सक। २४

सोपदादिति तलम्

अ २ शोवेभिभाषा इत्यनेन क

श्रीराम
कौमु. स्वर
२७

प ४

धुदात्तं द्व्यच् तत्सोरुत्तरं बहुव्रीहावाद्युदात्तम्। अधा स्वश्वाः। सुरथा आतिथिग्वे। निन्देरेण स्वरथा आद्युदात्तौ। आद्युदात्तं किम्। आसुवाहः।
द्व्यच् किम्। सुगुरसत्सुहिरण्यः। हिरण्यशब्दस्य। वीरवीर्यौ च। सोः परौ बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तौ। सुवीरेण रयिणा। सुवीर्यस्य गोमतः। वी-
र्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः। तत्र यतोऽनावः इत्याद्युदात्तत्वं नेति वीर्यग्रहणं ज्ञापकम्। तत्रेति सति पूर्वेणैव सिद्धं स्यात्। कूलतीरतूलमूल-
शालाक्षसममव्ययीभावे। उपकूलम्। परितीरम्। उपतूलम्। उपमूलम्। उपशालम्। उपाक्षम्। सुषमम्। विषमम्। निःषमम्। तिष्ठ-
द्गुप्रतिषिद्धत्वे कूलादिग्रहणं किम्। उपकुम्भम्। अव्ययीभावे किम्। परमकूलम्। कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ। द्विकंसः। द्विम-
न्थः। द्विशूर्पः। द्विपाय्यम्। द्विकाण्डम्। द्विगौ किम्। परमकंसः। तत्पुरुषे शालायां नपुंसके। शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे उत्तर-
पदमाद्युदात्तम्। ब्राह्मणशालम्। तत्पुरुषे किम्। दृढशालम्। ब्राह्मणकुलम्। शालायां किम्। ब्राह्मणसेनम्। नपुंसके किम्। ब्राह्मणशा-
ला। कन्था च। तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्थाशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तम्। सौशमिकन्थम्। आह्वरकन्थम्। नपुंसके किम्। दाक्षिकन्था। आदि-
श्चिहणादीनाम्। कन्थान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तः स्यात्। चिहणकन्थम्। मडरकन्थम्। आदिरिति वर्तमाने

पुष्ठमस्पापत्य
कौशमि: तैबांस्पम २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
शिवा॰नमः

पुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थम् चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् चेलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि पुत्रचेलम् नगरखेटम् दधिकटुकम्
प्रजाकाण्डम् चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा व्याघ्रादित्वात्समासः गर्हायां किम् परमचेलम् चीरमुपमानम् वस्त्रं चीरमिव वस्त्र
चीरम् कम्बलचीरम् उपमानं किम् परमचीरम् पललसूपशाकं मिश्रे घृतपललम् घृतसूपः घृतशाकम् भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति
समासः मिश्रे किम् परमपललम् कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् आद्युदात्तास्तत्पुरुषे दाक्षिकूलम् माहिकिसूदम् दाण्डायनस्थ
ली दाक्षिकर्षः ग्रामसंज्ञा एताः संज्ञायां किम् परमकूलम् अकर्मधारये राज्यम् कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदा
त्तम् ब्राह्मणराज्यम् अकेति किम् परमराज्यम् चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन कुचेलम् कुराज्यम् वर्ग्यादय
श्च अर्जुनवर्ग्यः वासुदेवपक्ष्यः अकर्मधारय इत्येव परमवर्ग्यः वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गणः पुत्रः पुंभ्यः पुंशब्देभ्यः परः पुत्रः
आद्युदात्तस्तत्पुरुषे दाशकिपुत्रः माहिषपुत्रः पुत्रः किम् कौनटिमातुलः पुंभ्यः किम् दासीपुत्रः नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्त
ज्ञात्याख्येभ्यः एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः आख्याग्रहणात्पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणम् आचार्यपुत्रः उपाध्यायपुत्रः शाकटायन
पुत्रः राजपुत्रः ईश्वरपुत्रः नंदपुत्रः ऋत्विक्पुत्रः याजकपुत्रः होतुःपुत्रः संयुक्ताः सम्बन्धिनः श्यालपुत्रः ज्ञातयो मातापितृ

(७२)

ण ॥ २

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्यु
पमानाव्ययद्वितीयाकृत्या इत्यनेन ५

अतोपा
नीत्यज
कृ ९

पात्स्वरूपस्यापि २ संबंधिन इति
स्त्रीसंबंधिनः स्पर्धादय इत्यर्थः ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कौमु. स्वर
२८

जधावं तद्दत्वने नेतिभाव: ॥ ४

पाककर्णौ ३

संज्ञायेन वा वचा ज्ञाति पुत्रः॥ भागुपुत्रः॥ कर्णादी न्यप्राणिषष्ठ्याः॥ एतानि प्राणिभिन्नषष्ठ्यंतात्परारायाद्युदात्तानि तत्पुरुषे मुद्गकर्णम्
अप्रेतिकिम् मत्स्यकर्णम् घटकाराण्डादीनि अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि दर्भकाण्डम् दर्भचीरम् तिलपललम् मुद्गसूपः॥ कूल
कृपाककम् नदीकूलम् घटकिम् राजसूदम् अप्रेतिकिम् दत्तकाण्डम् कुण्डवनम् कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचिनि तत्पुरुषे दर्भकु
ण्डम् कुण्डशब्दोत्र असादृश्ये वनेकिम् मत्कुण्डम् प्रकृत्याभगालम् भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या कुंभीभगालम् कुम्भी
नदालम् कुंभीकपालम् मध्योदात्तावेते प्रकृत्येत्यधिकृतमनन्त इति यावत् शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत् शितेः परं नित्या
बह्वच्कं प्रकृत्या शितिपादः॥ शित्यंसः॥ पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः॥ अंसशब्दः॥ प्रत्ययस्य नित्वात् शितेः किम् दर्शनीयपदः॥
अभसत् किम् शितिभसत् शितिराद्युदात्तः॥ कर्तृषयं प्रकृतिस्वरणयदे योगः॥ गतिकारकोपपदात्कृत् इष्यः॥ कृदन्तं प्रकृतिस्वरं त
त्पुरुषे प्रकारकः॥ प्रहरणम् थोर्नण् त्थाणुन्तवारसा इ अप्रबलवनः॥ उपपदात् उच्छैर्भ्राममर्द्दिषत्वः॥ गतिकिम् देवदत्तस्यका
रकः॥ देवदत्तकारकः॥ शेषषष्ठी कृद्ग्रहणस्य कार्यम् अपवतितराम् इत्यत्रतरवाधतेन समासे कृते आम तत्र स्तनिषिद्धत्वादाम
स्वमोभतीत्येके प्रपवातिदेश्यार्थं तु कृद्ग्रहणमित्यन्ये उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृत्या वनस्पतिं वन

२८

कुण्डशब्दोत्रेति सादृश्येन वने वर्तते इत्यर्थ: । भाजन विशेषवाचिन: कुण्डशब्दस्य विना सादृश्येन वने व्र त्यसम्भवादिति भाव: । वदन शब्दस्य समुद्रवा वीप्रसिद्धत्वान्नेदकवावी. ४

साधव: स्वरितयः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
श्रीवाः नमः

उहस्पत्रेश्चाद्युदात्तो निपात्यते हर्यश्वाशचीपतिम् शार्ङ्गरवादित्वादाद्युदात्तः शचीमद्भः शचीभिर्न इतिदर्शनात् तनूनपात् नराशं-
संवाजिनम् निपातनाद्दीर्घः शुनःशेपम् देवताद्वन्द्वे च उभे युगपत्प्रकृत्यास्तः आयन्द्रावरुणौ इन्द्राबृहस्पती वयम् देवताकिम्
पुन्लम्बगोधौ द्वन्द्वे किम् अग्निष्टोमः नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु पृथिव्यादिवर्जिते अनुदात्तादावुत्तरपदे
प्रागुक्तं न इन्द्राग्नीभ्यां कं वरुणः अपृथिव्यादौ किम् द्यावापृथिवीजनयन्ते आद्युदात्तो द्यावा निपात्यते पृथिवीत्यन्तोदात्तः
उग्रसोमौ रौद्रीर्ग्निः शुक्रवेति रंगतोऽनुद्रः इन्द्रापूषणौ श्वन्नुक्षन्पूषन् इति पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते उत्तरपदस्य हलमनुदात्ता-
दावित्युत्तरपदविशेषणं व्याख्यास्यामः द्वन्द्वविशेषणं माभूत् अनुदात्तादावितिविधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् अन्तः थाथ-
घञ्क्ताजबित्रकाणाम् थ अथ घञ् क्त अच् अप् इत्र क एतदन्तानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तः प्र-
भृथस्याथः आवसथः घञ् प्रभेदः क्त धर्मार्जगी उपस्तुतः उपस्तुवन्तु प्रदेयेषु स्तुत इति विग्रहः अच प्रलयः अप प्रवर्तः
इत्र प्रलवित्रम् क गोवृषः मूलविभुजादित्वात् गतिकारकोपपदादित्येव सुस्तुतं भवता सूपमानात्क्तः सोऽनुपमानाद्बपरं

सः कृत्वा पाभित्यने
न कर्मप्रवचनीयसंज्ञा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कै. मु. स्वर
१९

किम् ५

स्य धाष्यासुतः॥ संज्ञायामनाचितादीनाम्॥ गतिकारकोपपदात्क्तान्तमन्तोदात्तमाचितादीनव॥ र्जयित्वा उपहूतः॥ शाकल्यः॥ परिजग्धः॥
कौण्डिन्यः॥ अनेति आचितम् आस्थापितम् प्रवृद्धादीनाञ्च एषां क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम् प्रवृद्धः॥ प्रयुक्तः॥ असंज्ञार्थोयमारम्भः॥ आ
नि कृतिगणोयम् कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि संज्ञायामन्तउदात्तः॥ देवदत्तः॥ विष्णुश्रुतः॥ कारकाकिम् संश्रुतो ग्रमायणः॥ दत्तश्रुतयोः किम्
देवपालितः॥ अस्मान्नियमादन्तसंज्ञायामनेनेति तृतीयाकर्मणीतिभवति एवकिम् कारकाव धारणं मुधास्यात दत्तश्रुताव धारणं मा
भूत् अकारकादपिदत्तश्रुतयोरन्तउदात्तोभवति संश्रुतः॥ आशिषिकिम् देवैःखाता देवखाता आशिष्येवेत्येवमप्यत्रैकोनियमः॥ तेना
नाहतेनदत्तेदेवदत्तइत्यत्रन श्रुतेविशेषस्यसंज्ञेयम् तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवभवति इत्थंभूतेनकृतमिति इत्थं
भूतेनकृतमित्येतस्मिन्नर्थेयस्समासस्तत्रक्तान्तमुत्तरपदंमन्तोदात्तंस्यात् सुप्तप्रलपितम् प्रमत्तगीतम् कृतमितिक्रियासामान्यंकरो
तिर्नाभूतप्रादुर्भाव एव तेनप्रलपितायपिकृतंभवति न तृतीयाकर्मणीत्यस्यापवादः॥ अनोभावकर्मवचनः॥ कारकात्परमनप्रत्ययान्
तंभावकर्मवचनंमन्तोदात्तम् पयः॥ पानंसुखम् राजभोजनाः शालयः॥ अनः॥ किम् हस्तहार्यः॥ भावेतिकिम् दन्तधावनम् करणेल्युट्

त्ता

श्रीराम०
श्रीवां०नमः

भाष्यार्थ ५४

तादर्थ्य इति निरवशेषं निरस्तं रूपम् ३
११

कारकातिम निरर्थनम मतान्निन आदानभयमनासनस्थानयाजकादि रोता० कारकानयणि एतान्युत्तरपदान्यंतोदात्तानितत्पुरुषे कारका नत्वम् अपवादः० स्ववर्त्म पाणिनिह इति० छंदोग्याख्यानम राजशयनम राजासनम अश्वस्थानम ब्राह्मणयाजक० गोत्रीत० कारका त्किम प्रभृतीसंगतिम अत्रतादेव निवीतीति स्वर० सप्तम्या० पूरणम् मतोपादानम् अत्र अयनपूरणम् तत्पुरुषेनुत्सापेति प्राप्ते सप्तम्यो विम वेदेन पूरणम् वेदपूरणम् पुनार्थक गहंरतोपाया० मासानम मासविकरम गाडु० तृतीया पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोयम् अत्रके विदर्थ इतिस्वरूपग्रहणमिष्यते पुनश्च नत्वपनिर्देशोर्थेनतदर्थानांग्रहणमिति प्रतिपत्तव्यं तृतीयाग्रहणं संस्थ ष्टार्थम मिश्रवानुपसर्गमसंज्ञो परांव येनेकार्थ्यमंसंधि० तिलमिश्राः सर्पिर्मिश्राः० मिश्रंकिम गुडधाना० अनुपसर्गे किम तिलसंमि श्राः० मिश्रग्रहणेसोपसर्गग्रहणं स्वरमेवज्ञापकम असंधौ किम ब्राह्मणमिश्रो राजा ब्राह्मणेस्सहसंहितएकार्थमापन्न० नजोगुण
परांव्ययहागा:५ प्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिता० संपाद्यर्थतद्धितांतानञो गुणप्रतिषेधे परे नोदात्ता० कर्णवेष्टकाभ्यांसंपादिकर्णवे ष्टकिकम नकार्णवेष्टकिकम छेदमर्हति छेदिक० नछैदिको छैदिक० नवत्सीयो वत्सीय० नसंतापाय प्रभवति असंतापिक० नत्र० किम गर्दभरथमर्हति गार्दभरथिक० विगार्दभरथिक० गुणप्रतिषेधे किम गर्दभरथिकादन्योत्रगार्दभरथिक०

अमलांव्यर्थ
समर्पयो ३

हितो २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३५

एकानुबंधकग्रहणे न द्व्यनुबंधकस्येति परिभाषार्थः ४

गुणो हि तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादितत्वाद्युच्यते तत्प्रतिषेधो यत्राख्यायते तत्रायं विधिः। कर्णवेष्टकाभ्यां न संपादि मुखमिति संपेति किम् पा
णिनीयम् वीते पाणिनीयः। न पाणिनीयः। अपाणिनीयः। तद्धित। किम्। वोढुमर्हतीति वोढा न वोढा अवोढा ययतोश्चातदर्थे ययतौ यौ तद्धि
तौ तदन्तस्यान्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधे विषये परस्यान्त उदात्तः। पाशानां समूहः पाश्या न पाश्या अपाश्या अदन्त्यम् अतदर्थे किम्
अपाद्यम् तद्धित किम् अदेयम् गुणप्रतिषेधे किम् हन्त्याद्यन्यदन्नं तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति नेह अवामदेव्यम् अच्काव य ४
शक्तौ अजन्तं कान्तं च नञः परमन्तोदात्तं अशक्तौ गम्यमानायाम् अपचः। अपक्ष्यानुं नशान्तः। अविलिखः। अशक्तौ किम्। अपचो दीक्षितः। गु
णप्रतिषेध इत्येव अन्यो यः पचः अपचः। आक्रोशे च। नञः परौ अच्कावन्तोदात्तौ वा आक्रोशे। अपचो जाल्मः। पक्तुं न शक्नोतीत्येवमाक्रुश्यते। अवि
क्षिपः। संज्ञायाम् नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे। अदेवदत्तः। कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च नञः परे ऽन्तोदात्ताः स्युः। अकर्तव्यः। उक अ
नागामुकः। इष्णुच् अनलंकरिष्णुः। इष्णुचोऽग्रहणे रिवसुवोऽनुबंधकस्यापि ग्रहणमिति कारणं विधानसामर्थ्यात् तनोत्युभविसुः। चार्वादिः
अचारुः असाधुः। राजाह्नोश्छन्दसि अराजा अनहः। भाषायां नञ्स्वर एव। विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु। अकर्ता २ अनन्नम् अनन्नम्
अतीक्ष्णम् अशुचिः। पक्षे अव्ययस्वरः। बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने एभ्यः परयोरन्त उदात्तः। इदं प्रथमं यस्य स

नञ्सुभ्यां इत्यादिति
समासान्तनिषेधः २

नञ्कृतेत्यन्या
ऽवीदृश्यते न २

अन्यथा इदानुपस्येव इदनोदे
विघ्नने वेदे दिदे सज्ञा स्वर एवं ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
श्रीवा॰ नम॰

इदं प्रथमम्॥ एतत्तद्द्वितीयम्॥ तत्पंचमम्॥ बहुव्रीहौ किम् अनेन प्रथम इदं प्रथमम्॥ तृतीयेति योगविभागात्समासः॥ इदमेतत्तदभ्यः॥ किम् यत्प्रथमम्॥ प्रथम
पूरणयोः॥ किम् तानि बहून्यस्य तत् ह्रः॥ क्रियागणने किम् अयं प्रथम प्रधानं येषां ते इदं प्रथमाः॥ द्रव्यगणने नामिदम् गणने किम् अयं प्रथमः प्र
धानं इदं प्रथमाः इदं प्रधाना इत्यर्थः॥ उत्तरपदस्य कार्यित्वात् कपि पूर्वमन्तोदात्तम् इदं प्रथमकाः॥ बहुव्रीहावित्यधिकारः॥ संख्यायाः॥ स्तनः॥ बहु
व्रीहौ स्तनान्तोदात्तः॥ द्विस्तना चतुःस्तना संख्यायाः किम् दर्शनीयस्तना स्तनः॥ किम् द्विशिराः॥ विभाषा छन्दसि द्विस्तनां करोति संज्ञायां मित्राजिन मित्रेवर्षाविषि
योः॥ देवमित्रः॥ कृष्णाजिनम् संज्ञायां किम् प्रियमित्रः॥ ऋषिप्रतिषेधो मित्रे विश्वामित्र ऋषिः॥ व्यवायिनोऽन्तरम्॥ व्यवधानवाचकात्परमं
तरमन्तोदात्तम् वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य वस्त्रान्तरः॥ व्यवायिनः॥ किम् आत्मान्तरः॥ स्वभावान्तर इत्यर्थः॥ मुखं स्वाङ्गम्॥ गौरमुखः॥ स्वाङ्गं किम् दीर्घ
मुखा शाला नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः॥ उच्चैर्मुखः॥ प्राङ्मुखः॥ गोमुखः॥ महामुखः॥ स्थूलमुखः॥ मुष्टिमुखः॥ पृथुमुखः॥ वत्समुखः॥
पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणो विकल्पोऽनेन वाध्यते निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं
स्वाङ्गं वान्तोदात्तम् बहुव्रीहौ प्रक्षालितमुखः॥ पक्षे निष्ठोपसर्गस्येति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि भवति उपमानात्॥ सिंहमुखः॥
जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः॥ सारङ्गजग्धः॥ मासजातः॥ सुखजातः॥ दुःखजातः॥ जातिकालैः किम् पुत्रजातः॥ अनाच्छादनात् किम्

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्यामित्यनेन २ न्प ५ उपमानवाचका

प्रतिपन्नै इति ६२ दुःखहन लमाह २

(२९)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम।
कौमु० स्वर०
२१

अस्मादुत्तरपदाद्यन्ते।
नेनप्रकृत्योरीति समासस्य
दकोत्मतिकान्तप्रकृत्यादि
म्यपगानिष्ठान्तव्याइति
सिद्धम्

नञ्सुभ्यांपरंमध्ये नतं
स्पकपिपनेपूर्वमध्यान्तमि
त्यर्थः। तद्न्तस्य समास
स्य स्यधीवा। ङित्रस्त्राप पा० २

वस्त्रच्छन्नं॥ अन्तेतेतिकिम् कुण्डहतः॥ (कुण्डमितः॥ कुण्डप्रनियत्नः॥ अस्माजुत्तापकान्निष्ठान्तस्य परनिपातः॥ वाजोतः॥ आतिका वसुरवादिभ्यः॥
परेजातशब्दोवान्तोदात्तः॥ दन्तजातः॥ मासजातः नञ्सुभ्याम् बहुव्रीहावुत्तरपदमन्तोदात्तम् अव्रीहिः॥ सुमाषः॥ कपिपर्वम् नञ्सुभ्यांपरंमु
दात्तंकपिपरे अब्रह्मबन्धुकः॥ सुकुमारिकः॥ ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वम् ह्रस्वान्ते उत्तरपदे समासेवान्त्यात्पूर्वमुदात्तंकपिनञ्सुभ्यांबहुव्रीहि अव्रीहि
कः॥ सुमाषकः॥ पूर्वमित्यनुवर्त्तमानेपुनःपूर्वग्रहणंप्रकृतिभेदेनानियमार्थम् ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वमुदात्तंनेकपिपूर्वमितिति अन्तरः॥ कवन्ती
कः॥ सुमाषकः॥ पूर्व...
वान्तोदात्तत्वम् बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि उत्तरपदार्थबहुत्वेवाविनोबहोःपरस्यपदस्यनञः॥ परस्येवस्वरःस्यात् बहुव्रीहिकः॥ बहुमित्रः॥ उत्त
रेतिकिम् बहुषुमानोऽस्यबहुमानः॥ नगुणादयोऽवयवाः॥ अवयववाचिनो बहोःपरेगुणादयोनान्तोदात्ताबहुव्रीहौ बहुगुणारज्जुः॥ व
रुत्तरपदम् बहुध्यायः॥ गुणादिराकृतिगणः॥ अवयवात्किम् बहुगुणोद्विजः॥ अध्ययनश्रुतसदाचारादयोगुणाः॥ उपसर्गात्स्वाङ्गंध्रुवमप
र्शु॥ प्रपृष्ठः॥ प्रललाटः॥ ध्रुवमेकरूपम् उपसर्गात्किम् दर्शनीयपृष्ठः॥ स्वाङ्गंकिम् प्रशाखोवृक्षः॥ ध्रुवंकिम् उद्बाहुः॥ अपर्शु॥ वनंसमासे स
मासमात्रे उपसर्गादुत्तरपदंवनमन्तोदात्तम् तस्येदिमेप्रवणे अन्तः॥ अस्मात्परंवनमन्तोदात्तम् अन्तर्वणोदेशः॥ अनुपसर्गार्थमिदम् अन्त
श्च उपसर्गादन्तशब्दान्तोदात्तः॥ पर्यन्तः॥ समन्तः॥ ननिविभ्याम् न्यन्तः अन्तः॥ पूर्वपरंप्रकृतिस्वरेयणिबहुते उदात्तस्वरितयोर्यणस्वरितः॥

किम् विपर्यः

प० २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
श्रीचा नमः

सीरनामच
हलनाम च

परेरभितोभाविमण्डलम् परेः परमभितः उभयतोभावोयस्यास्तीति तत् कूलादि मण्डलं वान्तोदात्तम् परिकूलम् परिमण्डलम् प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम्
प्रगतम् अस्वाङ्गं किम् प्रपदम् । निरुदकादीनि च अन्तोदात्तानि निरुदकम् निरुपलम् अभेर्मुखम् अभिमुखम् उपसर्गात्स्वाङ्गं मिति निसि ध्रुव
हृष्ट्रीयर्थम ध्रुवार्थमस्वाङ्गं च अभिमुखाशाला अपाश्च अपमुखम् योगविभाग उत्तरार्थः स्फिगपूतवीणाञ्जोध्वकुक्षिसीरनामनाम च
अपादिभान्यन्तोदात्तानि अपस्फिगम् अपपूतम् अपवीणम् अपाञ्जस अपाञ्जः अध्वन् अपाध्वा उपसर्गादध्वन इत्यस्याभावे इदम् एतेः
वत्तापवं समासान्तानित्यत्वे अपकुक्षि सीरनाम अपसीरम् अपहलम् अपनाम स्फिगपूताकुक्षिग्रहणमेव हृष्ट्रीयर्थं ध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च
अधेरुपरिस्थम् अध्यारूढोदन्तो ऽधिदन्तः दन्तस्योपरिजातो दन्तः उपरिस्थं किम् अधिकरणम् अनोरप्रधानकनीयसी अनो परम्
प्रधानवाचिकनीयश्वान्तोदात्तम् अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासः अनुगतः कनीयाननुकनीयान् उत्तरपदार्थप्रधा
नः अप्रधानार्थकनीयोग्रहणम् अप्रतीति किम् अनुगतो ज्येष्ठो ऽनुज्येष्ठः पुरुषश्चान्वादिष्टे अनोः परो ऽन्वादिष्टवाची पुरुषो ऽन्तोदात्तः
मा.प्र.: अन्वादिष्टः पुरुषो ऽनुपुरुषः अन्वादिष्टः किम् अनुगतः पुरुषो ऽनुपुरुषः अतेरकृत्पदे अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तम् अत
कुशोनागः अतिपदा गायत्री अकृत्पदे किम् अतिकारः अतेर्धातुलोपइतिवाच्यम् इह माभूत् शोभनो गार्ग्यो अतिगार्ग्यः इह च स्यात् अति

यस्मिन्पक्षे अपसीर
इति रूपं उपपद्यते तस्मि
न्पक्षे अपहलमिति
पाठः स्यात्

86

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम।
कौमु० स्वर०
२२

कान्तः कान्तुकः प्रतिकान्तुकः। नेरनिधाने निधानम् अप्रकाशता ततोऽन्यदनिधानम् प्रकाशनमित्यर्थः। निमूलम्। न्यक्षम्। अनिधाने किम्। निहितोदण्डो
निदण्डः। प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे प्रतेः परे अंश्वादयोऽन्तोदात्ताः प्रतिगतोंऽशुः प्रत्यंशुः। प्रतिजनः। प्रतिराजा समासान्तस्यानित्यत्वान्न टच्।
उपाद् द्व्यजजिनमगौरादयः। उपात्परं यत् द्व्यचकम् अजिनं चान्तोदात्तम् तत्पुरुषे गौरादीन्वर्जयित्वा उपदेवः। उपेन्द्रः। उपाजिनम्। अगौराद-
यः किम्। उपगौरः। उपतैषः। तत्पुरुषे किम्। उपगतः सोमोऽस्य स उपसोमः। सोरवक्षेपणे सुप्रत्यवसितः। सुरत्र पूजायामेव वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा
असूयया तथाभिधानात्। सोऽवक्षेपणे किम्। सुब्राह्मणः। अवक्षेपणे किम्। सुवृषणम्। विभाषोत्पुच्छे तत्पुरुषे उत्क्रान्तः पुच्छात् उत्पुच्छः। यदा तु पु-
च्छमुदस्यति उत्पुच्छयते एरच् उत्पुच्छः। तदा थाथादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम्। शेषमुभयत्र विभाषा तत्पुरुषे किम्। उद-
स्तं पुच्छं येन स उत्पुच्छः। द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ आभ्यां परेष्वेष्वन्तोदात्तो वा। द्विपात् पादस्य लोपः द्विपात्। द्विमूर्धः। त्रिपात्। त्रिमूर्धः।
नेत्यपरश्मिम् मूर्धन्नित्य इत समासान्त एवम् ऊर्ध्वशब्दः। तस्यैतत्प्रयोजनम् असत्यपि समासान्ते अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् एतदेव ज्ञापयति
म नित्यः समासान्तो भवतीति यदापि च समासान्तो विधीयते तदापि बहुव्रीहिकार्यत्वात् तदेकदेशत्वात् समासान्तोदात्तत्वं पन्देभवत्येव द्विमूर्धः। त्रि-
मूर्धः। द्वित्रिभ्यां किम्। कल्याणमूर्धा। बहुव्रीहौ किम्। द्वयोर्मूर्धा त्रिमूर्धा। सक्थं चाक्रान्तात् न गौरसक्थः। २ अन्दाससक्थः अक्रान्तात् किं म

इष्यपा

नाः

त्वात्तत्पुरुषे

तत्रघोट्सन:

श्रीराम

श्रीवा॰नमः

पचति गोत्रमिति । गोत्रं स्वकुलं पीडयतीत्यर्थः । एवं हि कुत्सा भवति । पचति पचति गोत्रमिति । अनेकार्थत्वात्कोत्सर्गेणपदि : विवाहादौ गोत्रं पुनः पुनः स्मरणं करोतीत्यर्थः । पाठविशेषणादि
योगविभागः कार्यः । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति । गोत्रादीनीति वर्त्तते पचति माधे पचति कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाणि तान्येवात्र स्मर्त्तव्यानि गोत्रादीनीत्यर्थः । पत्र गोत्रादिषु ॥ इति तथा केन न कुविदित्यकुत्सा वे
ते क्रियाग्रहणमाभीक्ष्ण्यं वा तानीतिपावत् । अन्यत्रापीति । वनविदिते अग्नादौ गोत्र ॥ प्रवप्रवचन । प्रवचन । प्रहसन । प्रकथन । प्रत्यायन । विवन्दना । प्रवन्दना । स्वाध्यायन । अवनन्द
पचन । पजन । अच्छिछ । धानाम । नौमे त्यत इमि हन्यतः स्यन्ते स्व । एत । तिङ् ४ किम् । कुत्सितं गोत्रं खनतीति ॥ खनतीति । गोत्रं सममेत्य कूपं खनतीत्यर्थः ।

समासान्तस्यचव४ विभान्नित्यमेवानोदात्तत्वं भवति परादिश्छन्दसि बहुलम् अन्तःसिपरस्य सक्थ्यशब्दस्यादिरुदात्तो वा अङ्गिरसक्थमात्र
भेत अत्र वार्त्तिकम् परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः इति तु विज्ञातो ऽनुन्नया परान्तानि
येन मुष्टिहत्यया यस्मिन्वज्र ४ पूर्वान्त ४ विश्वायुर्धेहि ॥ इति समासस्वरा ४ ॥ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययो ४ तिङन्तात्पदात्
पचतिगोत्रम्। गोत्रादीनि अनुदात्तान्येतयो ४ पचति पचति गोत्रम् एवं प्रवचन प्रहसन प्रकथन प्रत्यायनादय ४ कुत्सनाभीक्ष्ण्ययग्रहणं पाठविशे
षणम् तेनान्यत्रापि गोत्रादिग्रहणे कुत्सनादावेव कार्यं ज्ञेयम् गोत्रादीनीति किम् पचति पापम् कुत्सने इति किम् खनति गोत्रम् समम्यकूपम्
तिङ्ङतिङ ४ अतिङन्तात्पदात्परं तिङन्तं निहन्यते अग्निमीळे न लुट् लुडन्तं न निहन्यते श्वः कर्ता निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्
कच्चिद्यत्रयुक्तम् एतैर्निपातैर्युक्तं न निहन्यते यदग्ने स्याम् अहं त्वम् यदापदीहच ४ कुविदङ्ग आसन् आविनिभिश्चहमा वश्विनु उत्रा
सायप्रपित्र भवन्ति नेद्भयात्त्वामने नेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् प्रतिषेधयन्तु आरम्भ ४ नरम्भोन्यसे प्रत्यारम्भे किम् नर
दैतसिन लोवेकन्दिषमि छति सत्यप्रश्ने सत्ययुक्तं तिङन्तं नानुदात्तं प्रश्ने सत्यम्भोन्यसे प्रश्ने किम् सत्यमिद्वा उतवयमिन्दुस्तवाम
अङ्गाप्रातिलोम्ये अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् अङ्गकुरु अप्रातिलोम्ये इति किम् अङ्गकूजसि वृषल अनभिप्रेतमसौ कुर्वन्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कौमु॰ स्वर
२३

व३
कर्पयदादितिसूत्रे ॥ यम्॰

हि च ॥ हियुक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आहि ध्यायति । आहि नुहतम् । छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ हीत्यनेन युक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तम् ।
अनन्तं हि मन्तो वदति पाप्मा नैवेनं पुनाति तिङन्तद्वयमपि न निहन्यते । यावद्यथाभ्याम् ॥ आभ्यां योगे तिङन्तं नानुदात्तम् । यावत्तो
शोभ्यास्त्वं दोमगान् यथा विन्त एवमावन्तम् । पूजायां नानन्तरम् ॥ यावद्यथाभ्यां युक्तं तिङन्तं पूजायां नानुदात्तम् । यावत्पचति शोभनम् ।
यथा भवति शोभनम् । पूजायां किम् । यावद्भुङ्क्ते । अनन्तरं किम् । यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् । पूर्वेणात्र निघातः प्रतिषिध्यते । उपसर्ग
व्यपेतं च ॥ पूर्वेणानन्तरमित्युक्तमुपसर्गव्यवधानार्थं वचनम् । यावत्प्रपचति शोभनम् । अनन्तरमित्येव । यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् ।
शेषे विभाषा ॥ अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं वानुदात्तं पूजायाम् । अहो कटं करिष्यसि । तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् ॥ एभिर्युक्तं तिङन्तं नि-
घातं पूजायाम् । आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे । अहो च ॥ एतद्योगे नानुदात्तम् । पुरा च परीप्सायाम् ॥ पुरेत्यनेन युक्तं वा [माद्य] नुदात्तम् । त्व-
रायाम् । अधीष्व माणवक पुरा विद्योतते विद्युत् । निकटागामिन्यत्र पुराशब्दः । नैतेन पुराणस्य आयते विरतीति नि अत्र पुरा नन्वित्यनुज्ञैष-
णायाम् ॥ नन्वित्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तमनुप्रार्थनायाम् । ननु गच्छामि भोः । अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः । नन्विति किम्
अकार्षीः । कटं त्वं ननु करोमि भोः प्रश्नप्रतिवचनमेतत् । किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् ॥ क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किंशब्देन युक्तं तिङन्तं ना

म५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
श्रीवा॰ नमः

किंद्विजः पचत्याहोस्विद्गच्छति क्रियेतिकिम् साधनप्रश्नेमाभूत् किंभक्तंपचत्यपूपान्वा प्रश्नेकिम् किमधीतेन्द्रोपोऽयम् अनुपसर्गंकिम्
किंप्रतिपचति उत प्रवसेति अप्रतिषिद्धं किम् किंद्विजोनपचति लोपेविभाषा किमोप्रयोगे उक्तंवा द्विजः पचत्याहोस्वित्पठति एहिमन्ये प्रहा
सेलृट् एहिमन्ये इत्यनेनयुक्तं लृडन्तंनानुदात्तम् कौडायाम् एहिमन्यभक्तं भोक्ष्यसे भुक्तन्त्वातिथिभिः प्रहासेकिम् एहिमन्यसे ओद
नंभोक्ष्येसुष्ठुमन्यसेगत्यर्थलोटा लृड्इत्यनेनैवासिद्धेनियमार्थोयमारम्भः एहिमन्येभुक्ते प्रहास एवनान्यत्र एहिमन्यसेओदनंभोक्ष्य
जात्वपूर्वम् अविद्यमानपूर्वंयस्माज्जातु तेनयुक्तंतिङन्तंनानुदात्तम् जातुभोक्ष्यसे अपूर्वंकिम् कटंजातुकरिष्यसि किंवृत्तंचचिदुत्तरम्
अविद्यमानपूर्वंचिदुत्तरंयत् किंवृत्तंतेनयुक्तंतिङन्तंनानुदात्तम् विभक्त्यन्तंडतरडतमान्तंचकिमोरूपंकिंवृत्तम् कश्चिद्भुंक्ते कतर
श्चिन्कतमश्चिद्वा चिदुत्तरंकिम् कोभुंक्ते अपूर्वमित्येव एषकश्चिद्भुंक्ते आहोउताहोचानन्तरम् आहोउताहोइत्याभ्यामपूर्वाभ्यां
युक्तंतिङन्तंनानुदात्तम् आहोउताहोवाभुंक्ते अनन्तरमित्येव शेषेविभाषाअन्यथेति अपूर्वंकिम् देवआहोभुंक्ते शेषेविभाषा आ
भ्यांयुक्तंव्यवहितंतिङन्तंवानुदात्तम् आहोदेवपचति गत्यर्थलोटालृण्नचेत्कारकंसर्वान्यत् गत्यर्थानांलोटायुक्तंतिङन्तंनानुदात्तम्

अत्र सर्वेति
उपविभक्ति
कंकारकविशे
षणम्। कारकं
यत्रास्त्यास्ते [illegible]

[illegible]

28

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कौमु॰ स्वर॰
२५

पत्रैवकारके सोमृतत्रैव स्डउपिवेत् आगच्छ देवग्रामं दृन्दपीभि ७ सतांदेवस्त्रेनशाखय ८ रामेणभोक्तव्यंपते गत्यर्थेतिकिम् पचदेवश्चोदनंभो
क्ष्यसे अन्नम् सोपाकि आगच्छ देवग्रामं दृन्द्यसेनम् सदृकिम् आगच्छ देवग्राम पश्यसेनम् नवेरितिकिम् आगच्छ देवग्रामं पितातेश्चो
दनंभोक्ष्यते सर्वकिम् आगच्छ देवग्रामं त्वंवाहं वृन्दसावर नामित्यत्रापिनिघातनिषेधोयथास्यात् ४ लोडन्तस्यकारकेन तत्रान्यत्रसडते
नोक्ष्यते सोप्व सोडन्तंगत्यर्थं सोटामुक्तं नानुदात्तम् आगच्छ देवग्रामं पश्य गत्यर्थेतिकिम् पचदेवौदनभुङ्क्ष्वैनम् सोकिम् आगच्छ
देवग्रामंपश्यसि नवेश्चकारकं सर्वान्यदित्येव आगच्छ देवग्रामंपश्यत्वेनं रम ९ सर्वगहरणान्विहस्यादेव आगच्छ देवग्रामंत्वंवाहं पश्य ९
॥ योगविभाग उत्तरार्थः १ विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् सोडन्तंगत्यर्थं सोटामुक्तं वानुदात्तम् आगच्छ देवग्रामंप्रविश सोपसर्गे किम् आ
गच्छ देवग्रामंपश्य अनुत्तमंकिम् आगच्छानि देवग्रामंप्रभाससानि हंतप्र हन्तेत्युत्तरमुक्तमनुत्तमं सोडंतं वानुदात्तम् हंतप्रविश २ सोपस
र्गमित्येव हंतकुरु निघातैर्यदिहि निघातप्रतिषेध ८ अनुत्तमंकिम् हंतप्रभुनजाहैव २ आम एकांतरमामंत्रितमनंतिके आमकपरमेव
पदान्तरितमामंत्रितंनानुदात्तम् आम पचसिदेवदत्ता २ एकान्तरंकिम् आम प्रपचसिदेवदत्ता २ आमन्त्रितंकिम् आम पचतिदत्त ४ अनन्तिके

[illegible]

प्रश्नोत्पन्ने
इत्यातग्रनेप
दस्य आत्मा
[illegible]
[illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
शीवा॰नमः

॥२२॥यातो रूपम्॥

इह वक्तुं श्रीहिताति ङ्गा विशेषणम् २ यदि हन्तेत्यादि मि जित्यर्थः २ ७॥ नोहाव ॰ एहि ॰ २ तिष्ठेत्यर्थः २ ननु ओह्येति प्राप्ते निषेधो भवतीत्यर्थः २ औ

पूजितं तु परं छन्दसि तिङन्तं नानुदात्तम्॥ उपसर्गव्यपेतं च॥ इन्द्रेवानुबन्धं तिति व्याख्यास्यामि नुते निपातैर्यदीति हन्तेति नुपस्येति वासि॰ हे नियमा र्थमिदम्॥ एतैरेव परभूतैर्योगे नान्यैरिति जपेश्वा ओह्यावेहि एहीति गत्यर्थलोटा युक्तस्य लोडन्तस्य निघातो भवति वनाद्विवेगो इति ह्वला ह्नेति ह्वगतौ॥ एवं सुपसमस्ति तिङन्तं नानुदात्तम्॥ देवः पचतिवन देवः पचतिविन्न देवः पचतीव देवः पचति गात्रम् देवः पचतिव स्यम् देवः पचति पचति अगतौ किम्॥ देवः प्रपचतिवन वारिषुव यावाहोवे वेषु परेषु तिङन्तं नानुदात्तम्॥ देवः पचतु वरवान्द्रतिव अग मेरित्येव देवः प्रपचति प्रखादतीव प्रथमस्य च वा योग इति निघातः प्रतिषिध्यते द्वितीयं तु निहन्यत एव चवायोगे प्रथमा वे वेणोभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता गाश्च वायपति वीरणं च वादयति इति वा सातिमिम रे उत्तरवाक्ययो रनुषङ्गनीयतिङन्तापेक्षायेयं प्राथमिकी योगे किम्॥ एवंभूतयोरपि योगे निघातार्थम्॥ प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य माभूत् हेतिन्त्रियायाम्॥ एतुन्ताप्रथमा तिङ्विभक्तिर्ना नुदात्ता [redacted] स्वयं हरथेनया तीरे उपाध्यायं पदातिं गमयति न्त्रिपाशीरिति तु तः अरोहति वि नियोगेव अहतुन्ताप्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयोजने नियोगे न्त्रिपायां व त्वमहया मं गच्छ त्वमहरथेनारण्यं गच्छ न्त्रिपायाम् स्वयं हरथेन यातीरे उपाध्यायं पदातिं नयति ॰ ॰ह लोपे एवेत्यवधारणम्॥ एनयो लोपे प्रथमा

प्रथमेत्यस्य प्रथमे स्यर्थः। योग प्र त्यामिति यो प्रतिषेधार्थम् नप ॰ ॰ह धर्मधर्मिधर्म ॰ उदाहरणे ते नि धो नाम व यो गाभा ॰ ॥ ५

अनेकस्मिन्प्रयो जने प्रेषणं वि नियोगः २

दिवो वा पार्थिवाद्धि इन्द्रं महो वा नजसः इत्यत्र तयोनि त्यर्थः। इन्द्रं प्रति सातिं धनदानमाधिपेत महे। वैदिक निघण्टौ पाव्याकम् सुइमहः इति पाठात्। महो महतः नजसो नजरा नजिन्द्रलोकादि तिमर्थः। तत्रेदं महे इति उत्तरवाक्ये योग्ययव स्यते। तस्यो पादाने सत्युपदेश तयेयं प्राथमिकीत्यर्थः ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । देव एव ग्रामं गच्छतु ग्रामम् अरण्यं वा गच्छत्वित्यर्थः । देवा ग्रामं गच्छतु ग्राम एवारण्यं गच्छतु ग्रामं केवलं गच्छत्वित्यर्थः । इ
हाहलोपस्सर्वत्रैव लोपार्थः । अवधारणं किम् । देव चेव भोक्ष्यसे न तु विविदिषार्थः । अनवक्लृप्तावेव । चादिलोपे विभाषा । चवाहाहैवानां लोपे प्रथ
मा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता वा लोपे । शुक्ला व्रीहयो भवन्ति श्वेता गा आज्याय दुहन्ति । वा लोपे । व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत । वैवावेति च छन्दसि । अह
वै देवानामासीत् अयं वाव हस्त आसीत् । एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् । आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता छन्दसि । प्रजामेकां
जिन्वति ऊर्जामेकां रक्षति । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति । समर्थाभ्याम् । एको देवानुपातिष्ठत् एक इति संख्यापरं नान्यार्थम् । यद्वृत्तान्नित्यम् । य
द्वृत्तपदे परं तिङन्तं नानुदात्तम् । यो भुङ्क्ते यदधीते । अत्र व्यवहितेपि कार्यमिष्यते । पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादि
भ्य इति वाक्यम् । पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम् । काष्ठाध्यापकः । मलोपश्च वक्तव्यः । दारुणाध्यापकः । आज्ञाताध्या
पकः । समासान्तोदात्तत्वापवादः । एतत्समासे इष्यते नेह । दारुणम् अध्यापकः । इति वृत्तिमतम् । पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्धे पूजि
तग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम् । एतद्वक्तापकमत्र प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेऽपि नानन्तर्यमाश्रीयत इति । सगतिरपि तिङ् । पूजनेभ्यः
काष्ठादिभ्यस्तिङन्तं पूजितमनुदात्तम् । यत्काष्ठं प्रपचति यत्काष्ठं प्रपचति । तिङ् । तिङ इति निघातस्य निपातैर्यदिति निषेधे प्राप्ते विधिरयम् ।

नि ५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
सीता॰ नमः

ति॰

स गतिर्यतस्तस्माद् गतिरपि निहन्यते गतिग्रहणेऽउपसर्गग्रहणमिष्यते नेह माकाष्ठाग्रे ऽनुकरोति (कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ कुत्सने च सुप्य
रे स गतिरपि तिङ् अनुदात्तः पचति पूति पचति प्रतिपचति प्रपचति मिथ्या कुत्सने किम् प्रपचति शोभनम् सुपि किम् पचति क्लिश्नाति
अगोत्रादौ किम् पचति गोत्रम् क्रियाकुत्सने इति वाच्यम् कर्तुः कुत्सने पचति पूतिः पूतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम् तेनायं चकारानुबं
धत्वादन्तोदात्तः वा बहुर्थमनुदात्तमिति वाच्यम् पचति पूति गतिर्गतौ अनुदात्तः अभ्युद्धरति गतिः किम् दत्तं प्रपचति गतौ
किम् आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः तिङ्ङचोदात्तवति गतिरनुदात्तः यत्प्रपचति तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम्
अन्यथाहि यं प्रति गतिस्तत्र धातावेवोदात्तवति स्यात् अत्ययेन स्यात् उदात्तवति किम् प्रपचति इति तिङन्त्वाः अथ
वैदिकवाक्येषु स्वरसंचार प्रकारः कथ्यते अग्निमीळे इति प्रथमा ऋक् तत्राग्निशब्दो व्युत्पन्नपक्षेऽपि घटत्पन्नोदात्त इति
माधवः वस्तुतस्तु ...दित्वादन्तोदात्तः अव्युत्पन्नोऽनुनिप्रथमस्वरेण अमसुप्त्वादनुदात्तः अग्निपूर्वस्यैकदेश उदात्तेनानुदात्तः

नो॰ ८ हि॰ ४

30

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कौमु० स्वर०
२६

न

ईळे तिङः तिङ इति निघातः संहितायां तूदात्तादनुदात्तस्येतीकारस्स्वरितः स्वरितात्संहितायामिति ळे इत्यस्य प्रचयः पर्यायादेक
श्रुतिः पुरः शब्दोऽन्तोदात्तः पूर्वाधरावराणामित्यसि प्रत्ययस्वरात् हितशब्दोऽपि धाञो निष्ठायां दधातेर्हिरिति आदेशे प्रत्ययस्वरेण
अन्तोदात्तः पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञायां कुगतीति समासे समासान्तोदात्तत्वेन तत्पुरुषे तुल्यार्थेति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे गतिका
रकोपपदात् कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे थाथादिस्वरेण पूर्वपदस्योपमर्देन प्राप्ते गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पुरःशब्दोऽकारस्य
संहितायां प्रचये प्राप्ते उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्यनुदात्ततरः यज्ञस्य नङ्प्रत्ययस्वरः विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वम्
देवम् पचादिषु फिट्स्वरेण विस्वरेण वान्तोदात्तः ऋत्विक्शब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो
नित्स्वरेणाद्युदात्तः रत्नशब्दो नप्रत्ययस्यत्याद्युदात्तः रत्नानि दधातीति रत्नधाः समासस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वान्तो
दात्तः तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयावित्यादि यथाशास्त्रमुन्नेयम् इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् तदन्यस्तु प्रौढम्

प्रत्ययस्वरेण ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
शिवायनमः॥

श्रीमद्भवानीविश्वनाथौमे॥ ॐ ॥ इतिश्रीश्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितायांसिद्धान्तकौमुद्यांस्वरप्रक्रियासमाप्ता ॥
सम्वत् ८१ ९९ ॥ शुभमस्तु सिद्धिरस्तु श्रीरामायनमः॥ शिवायनमः॥ गणपतिगौरीभ्यांनमः॥ श्री॰ मः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम ।
टीका । नम ४ ।
१

राधुल्त ४ प्रागिति । अत्रैकृ स्यात्कथ्र्षेति
कृ ऐकृ मा इत्येवेवन्तत्वे न ४ अर्थकृता
योगा पे क्षं शोपकृम् । राधुलन्टवावि
ध्य स्माद्योगात्मागेव ४ कृतोइत्यधि
कारेस्यातिभाव ४ । ध्यात कारस्त्र सूत्रे
माद्र राधुलइतिनिक्षेप २

मूलं १

श्रीगणेशायनमः ४ धातो ४ आतृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् तत्रोपपदंसप्तमीस्थम् कृदतिङ् वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् परिभाषेयम्
अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्यय उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं विना कृत्याः ४ अधिकारोऽयम् ण्वुल्तृ ४ प्राक् कर्त
रि कृत् ४ कृत्यप्रत्यय ४ कर्तरि स्युरिति प्राप्ते तयोरेव कृत्यक्तखलर्था ४ एते भावकर्मणोरेव स्युः ४ तव्यत्तव्यानीयर ४ धातोरेते प्रत्ययाः
स्युः ४ तकाररेफौ स्वरार्थौ एधितव्यम् एधनीयम् त्वया भावे औत्सर्गिकमेकवचनम् क्लीबत्वं च चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया ४
र्मः ४ वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च वसतीति वास्तव्यः ४ केलिमर उपसंख्यानम् पचेलिमाः ४ माषाः ४ पक्तव्याः ४ भिदेलिमाः ४ सर
लाः ४ भेत्तव्याः ४ कर्मणि प्रत्ययः ४ केलिमरस्तु कर्मकर्तरि एवायमिष्यते इत्याह तस्याप्यविशुद्धम् कृत्यच ४ उपसर्गस्थान्निमित्ता
त्परस्याच उत्तरस्य कृत्स्थस्य नस्य णत्वं स्यात् प्रयाणीयम् अच ४ किम् प्रमग्नः ४ निर्विण्णस्योपसंख्यानम् अच ४ परत्वाभा

केलिमाइति कृतोइतिबहुवच
नेनेदंसूचितं ककारोगुणवृद्धि
प्रतिषेधार्थः ४ रेफः स्वरार्थः ४ ३

उपसर्गादित्यनुवर्तते । एताभ्यामिति चे
न भवतास्यात्ता ... याभि माह उपस
र्गस्यादिति । २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
शीवा नम॰

इजुपधस्य हलेतेत्वाभ्यभिधारान् हलइत्पनेन तशादित्वेनस्यतइत्याह हलनादेनिति ३ इहहलइत्यनुवर्तते तहन्ने पनलने रादिपनम् इजोदेहि वाभावात् तह॰ हलन्तादिति॰ वानिस॰ हतीस्वं तवलानिन्दा भिनिर्ध्यनि यासामर्थ्यानरा वानिमितमित्याह इति परइति ८

वान्नकारेरूपमेवेधानाद्वाभरणेवनम् परस्परगत्वम् प्रवेस्यपृत्वम् निर्विस॰ रोर्विभावो उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यरायन्नादिहिनोय॰
स्तस्यपस्यनस्यरणावास्यात् प्र यापरणीयम् प्र यापनीयम् वितिलविरेघरणंकिम् यकाम्यव वानेयथास्यात् प्रमाप्यमाराणस्यश्य रणत्वेह
उपसर्गतंनेत्युन्तम् दुर्य्यानम् दुर्य्यापनम् हलश्चेजुपधात् हलादेरिजुपधात्कृन्नस्याव॰ परस्यरणावास्यात् प्रकोपनीयम् प्रकोपरणीय
म् हल॰ किम् प्रेहरणीयम् इजुपधात्किम् प्रवपरणीयम् इजादे॰ सनुम॰ सनुमश्चेन्मवतिइजादेर्हलन्तादिहितिनाय॰ हलन्तस्येव प्रेंखणी
यम् इजादे॰ किम् मृगिसर्व्याणे प्रमन्दनीयम् ठम्प्रहणमनुस्वारस्यपरसवर्णार्थम् अडुखादिनिलसूत्रेयथम् तेनेहन प्रेन्वनम् इह
नुस्यादेव प्रेंभरणम् वानिसनिन्दनिन्दा म॰ एषांनस्यरणावास्यात्सनिपरे प्ररिणंसितव्यम् प्रनिंसितव्यम् नेभाभूपूकमिगमी
प्यायीवेपाम्॰ रभ्य॰ कृत्यस्यरणेन प्रभानीयम् प्रभंनीयम् प्रजम् वेहग्रहणमिष्यते दश्चस्तुप्रपवरणीस्यामः॰ राजन्तभादीनामुप
सख्यानम् प्रभापनीयम् क्षुभ्ना॰ शस्यमोवेन्नतुनं रणत्वप्रकरणापरितकोभम् पलस्याशिपत्वेनगकारव्यवधानगत्वम् प्र
वर्मनीयम् हेस्वस्तुटोवहुलम् स्नात्यनेन स्नानीयम् तृरणम् दीपतेस्मे दानीयोविप्र॰ अतोयाम अत्रजन्तापुगतोभिस्यात्
विपम् जेयम् अस्उग्रहणंशक्यमेकर्तुम् योगविभागोप्येवनव्यपदि वयतेपिसुपठत्वात् इष्यति यतिपरेस्यात्कृत्स्यात् गुणा॰

पराभ्यांहिपनेपाहहारकइत्यादिरिसर्वर्थम् इतोवेतु समिमेवभाष्ये॰ गोमू॰ २ शक्यमकर्तुंरिति पतेव इति॰ अत्रगतमूत्र पूर्वादपिपथास्यादित्येतदर्थम् अहराम॰ दित्स्याविस्याभिलत्रपतिकृतेपतोना॰ मुखहानन्तोसिभ्यतीजिनघापानत॰ श्रादुधाठेविवाशितेमपतो लोप॰सार॰ तहा इति हस्तवार॰ लोपस्त्वादुधातृकेपन रलोपत॰ अत्र भाषरीनिमित्तलोपावेने स्थानिवत्त्वाभावेगरणपतोत्याह प्रसंगादिरिति भाव॰ १ गुणा॰

अनोलोपइत्यत्र आतइतिवर्तते १

३२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम. कौमु. कृ. २

इदिततइत्यतो उमिति उमेश्चेत्यतो उभेरितिवर्तते विधिश्चितइति४

अनुवर्त्तमानमनेकान्तत्वात् २ कान्तत्व पक्षेपि ह तीतिरेवानेर्वि भाषेतिविभाषाग्रहणात् इति भावः ३

आ लभ्यो गौरिति समासातो यत्पत्ययेऽस्वरोवीति४

तत्र लप्तितिति स्वरोवीति

यतोनावइत्यादुदात्त इत्यर्थ४१

तपरकरणात् दीर्घ्यान्त मनुनेर

देयम् गेयम् तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्य४ तक्यम् शस्यम् चत्यम् यत्यम् जन्यम् जनेर्यदिष्यते स्वरार्थ४ एपतापि नूपसि द्व४
नवद्धिप्रसंग४ जनिवध्योश्चेति निषेधात् हनेर्गवामहे वधश्च वक्तव्य४ वध्य४ यन्तेवन्द्मारोगाशयत घात्य४ पोरदुपधात् पवर्गान्ताद्दु
पधात्यस्यात् एपतोपवाद४ शप्यम् लभ्यम् नानुबन्धकृतमनेकान्त्यम् अतोनेणपुत् तुप्यराद्यस्तुपुरेव आङोयि आङ४ पस्य
नैमेर्नुमस्योपादीप्रत्ययविवेन्धिति उमिलूत दुपधात्वाभाल्भ्य एव मैत्रभ्यो यो४ उपात्प्रशंसायाम् उपलभ्य४ साधु४ स्तुतौ किम्
उपलभ्य४ सा४ उपलभ्य४ शकिसहोश्च शक्यम् सह्यम् गदमदचरयमश्चानुपसर्गे गद्यम् मद्यम् चर्यम् यम्यम् चरेराङि
चागुरौ आचर्यो देश४ गन्तव्य इत्यर्थ४ अगुरौ किम् आचार्यो गुरु४ यमेर्नियमार्थम् सोपसर्गान्मा भूदिति प्रयाम्यम् निपूर्वात्स्या
देव तेनतत्रभवेद्धि नियम्याभिनिवार्त्तिक प्रयोगात् एतेनानियम्यस्यनायुक्ति४ त्वयानियम्या ननुदिभ्यवत्तुपेइत्यादिव्याख्या
नात् नियमेसाधुरितिवा अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु वदेर्नञि उपपदे यत् सुपीति यत्क्यपो४ प्राप्तो मेदेवेसोपगा
निपातनेवेत्युक्तम् भयार्थनिपातनम् अवद्यम् पापम् गर्ह्येतिकिम् अनुद्यं गुरोर्नाम तन्नभिछगर्ह्यम् किंतु वचनानर्हम् अत्र
नामगुरोर्नामनामगतिरूपगाएव प्रयत्नमोनेग त्यागज्येपण्यापतपद तत्र यथोरितिस्मृते४ पण्यागौ४ व्यवहर्त्तव्येत्यर्थ४ पणाय

गदमद- यमपेनेन पवर्गान्तयमेस्तत्सी इष्टो नेपसर्गेभ्योयत्स्यात्
अनुपसर्गे किम् नेनैव यंका यमि दिनेगाधम् ८

प्रसंगे सेह नतयाविप्राप्त्यर्थम् प्राप्तिरे स्वपसाधुप्रशंसाहेतुसा हरणाम् विपरि तुइहनराम पाद्यो प्रसये इनपूर्वे नर मेनरापतिको स्वानिन्नम् निपना उपर नहाप्तिविरोध म ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
शीवा नमः॥

सूत्वं इदमिति · व घपियरितान यथा ... इत्यर्थः उपसर्गा नरा ... निपमो ... निपातनमाश्रितम् ... नवर्गविकारारानम् इत्यर्थः अनिपातनमिति १

उपसर्ग्या इति अजनन ... कालः॥ ... निपातनम् २

... नपन्नोह १ ... इति ...

मन्यतुस्तूत्यर्हमित्यर्थः॥ अनिरोधो ऽप्रतिबंधस्तस्मिन्विषये ऽप्यप् शतेन वर्ष्या कन्या ... त्यान्यांव ... करणम् वेहन्यनेनेतिवरणः

गाढी शकुनम् करणंकिम् वाग्बंधोद्यमम् ... अर्य्य॥ स्वामिवैश्ययोः॥ अगतौ अस्मादाप्यस्मात् राधतो ऽप्यवाद॥ अर्य्य॥ स्वामीवैश्ययोर्वा अ
नयो॥ किम् आर्य्यो ब्राह्मणः॥ प्रापणीय इत्यर्थः॥ उपसर्य्या काल्या प्रजने गर्भग्रहणं प्राप्तकाल इत्यर्थः॥ उपसर्य्या गौ॥ गर्भाधानार्थं व
षभेण गौर्गंतुं योग्या इत्यर्थः॥ प्रजने काल्येतिकिम् उपसर्या काशी प्राप्तव्य इत्यर्थः॥ अजर्य्यं संगतम्॥ अजरयाज्यं ... कर्तरि यत्संग
तं चेद्विशेष्यम् नजीर्य्यतीत्यजर्य्यम् तेन संगतमार्य्येर्गरामा अजर्य्यं कुरुष्वेतमिति भट्टिः॥ मृगैरजर्य्यं जरसोपदिष्टमदेहबंधायपुन
र्वंधेत्यत्र संगतमिति विशेष्यम् ध्याहार्य्यम् संगतं किम् अजरिता कम्बलः॥ भावे तु संगतकर्तृकोपि णपदेव अजार्य्यं सं
गतेन वदः॥ सुपि क्यप् च उत्तरसूत्रादिह भाव इत्यनुवर्तते॥ वदेर्भावे क्यप्स्याद्यत् अनुपसर्गे सुप्युपपदे ब्रह्मोद्यम् ब्रह्मवेद्॥ तस्य
वदनमित्यर्थः॥ कर्मण्युपपदेऽपि वित्येके उपसर्गे तु ण्यदेव अनुवाद्यम् अपवाद्यम् भुवो भावे क्यप् स्यात् ब्रह्मणो भावः ब्रह्मभूयम्
सुपीत्येव भव्यम् अनुपसर्ग एव प्रभव्यम्॥ हनस्तच॥ अनुपसर्गे सुप्युपपदे हन्तेर्भावे क्यप् स्यात् तकारश्चान्तादेशः॥ ब्रह्मणो हननं
ब्रह्महत्या स्त्रीत्वं लोकात् ... हस्वस्य पिति कृति तुक् हत्या॥ सूत्य॥ भाष्य ... ॥

... इति ... सर्वपि संगतं ... भावः ...

(33)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
रामु॰ रु॰

शिष्य ॥ उ इति उ आगमश्च णम् नतु उकः ॥ उत्य ॥ उ ऽस्तु वाप्यात्रात्विजः ॥ आदृत्य ॥ जुष्य ॥ उन ॥ अनुदात्त पदस्यापि पाठितो बाध
नार्थम् अवश्यसुत्य ॥ शंसि दुहि गुहिभ्यो वेति काशिका शस्यम् शंस्यम् दुह्यम् दोह्यम् गुह्यम् गोह्यम् प्रशस्यस्य ॥ दृढवत्
उ इस उदुहास्यतत्र इति स्त्रत्वत् वा ब्द्धा ॥ सिद्धम् इतरथाऽस्तु मृत्यम् आङ्पूर्वादञ्चेः ॥ संज्ञायामुपसंख्यानम् आज्यमिति
मन्त्रणादिषु बाहुलकाल्करणे क्यप् अनिसिता विति न लोप ॥ आज्यम् अनुपधाचान् क्लृपि चृतो ॥ ऋत्यम् ऋच्यम् क्लृपि चृतो
स्तु कल्प्यम् चर्त्यम् नप्रकरणांतिकम् कृत कीर्त्यम् अनित्यरूपणाच्छुरादयः इति भावे तो थ्यंग्णात् लिङ्गता नुपदे
दृशे च ॥ वाल्मप आसुगः ॥ देवय दुषे इति हस्व ॥ सुपश्च ॥ भृञो ऽसंज्ञायाम् भृत्या ॥ कर्मकरणभृतो आदृत्यर्थ ॥ क्रियाशब्दाय
नतु संज्ञा समश्च बहुलम् संभृत्या ॥ संभार्या ॥ असंज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं वार्त्तिकम् असंज्ञायामिकम् भार्या नामक्षत्रिया ॥
अथ कथं भार्या वधूरिति इह संज्ञायां समज इति क्यपाभावम् संज्ञायामुदाहरणस्तु उक्तिश्च रितार्थ ॥ सत्यं विभर्ते भृञ् इति वीक्षा
कृत्यादिर्णयत् अपप्रभ्रस्तेषु तत्तु नवगृह्यता परिभाषया मृजेर्वि भाषा मृजे ॥ [illegible] उभ ॥ कु
विरणनो ॥[3] वस्यजस्य च कुलंस्यात् हि विनिगमकत्वे परव मृजेर्वृद्धि ॥ मार्ग्यम् अंश्चादीनां वेव कुलस्या अंक ॥ माग्यस्तु ॥ मृज

म मेधिर्व अदुपधात्
भाषाविभाषेयम २
रघुनाधिपाठो गुम्यानि ॥ चर्यावरणा नीरसिप्रायेरो [illegible] ॥१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीएम
टीका नेम४

सूर्यंसूर्यंपश्यन्तु भकुम्पकल्पयाव्ययाः ४ एतेसमासकथनेनानिपात्यन्ते राज्ञोशोभनेभ्योऽभिषवहारेणि ४ पादपित्तन्त्र ४ यद्वालतामक् ४
निभौराज्ञारहूयते करणेन २ इति ऽधिकरणेक्यप् निपातनाद्दीर्घः ४ राजसूय ४ राजसूयम् अर्द्धर्चादि ४ सरत्याकाशेसूर्यः ४ कर्त्तरि
क्यप् निपातनादुत्वम् यद्वा षप्रेरणेनुदादि ४ सुवतिकर्मणि लोकंप्रेरयति क्यपोनुट् । मृषोद्यपदानाद्वदः ४ कर्मणिनित्यंक्यप् ४ मृषोद्यम्
विशेष्यनिघ्नोऽयम् अभूयपसौन्दर्य्यगुणान्मृषोद्या ४ रोचतेऽकुप्य ४ गुप शब्दे ४ कुत्संस्कृता संज्ञायाम् सुवर्णरजतभिन्नं धनंकुप्यम् गोप्य
ठा ४ मन्यते कृष्टं स्वयमेवपच्यन्ते कृष्टपच्याः ४ कर्मकर्त्तरि शुद्धेतुकर्मणिकृष्टपाच्याः ४ नव्यथते अव्यथ्य ४ भिद्योद्ध्यौनदे ऽभिदेतुज्झेः ४ कर्का
पृ उज्झेः उत्वंच भिनत्तिकूलं भिद्य ४ उज्झति उदकमुद्ध्य ४ मृदौकिम् भेत्ता उज्झिता ख्यातिः ख्यानन्द्रांत्रे अधिकरणेक्यप्नि
पात्यते पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः ४ पुष्यसिद्ध्यन्त्यस्मिन्सिद्ध्य ४ सुविदे विनीयजित्याः मुंजकल्कहलिषु ० पू निर्मूजितिथ्य ४ क्यप् विपूयोमुंज ४
रज्ज्वादिकरणीसोधयितव्यइत्यर्थः ४ विनीय ४ कल्क ४ पिष्क ४ ओषधिविशेषइत्यर्थः ४ पापमितिना जित्योहलिः ४ बलेनकृष्ट्यइत्यर्थः ४
कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठम् अन्यत्तुविपाच्यम् विनेयजेयं च प्रत्यपिभ्यांग्रहेः ४ गुन्दसीतिवक्तव्यम् प्रतिगृह्यम् लोकेतु प्रति
ग्राह्यम् अपिग्राह्यम् पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषुचं अवगृह्यम् प्रतिगृह्यम् पदम् अस्वैरीपरतन्त्र ४ गृह्यका ४ शुका ४ पंजरादि
बन्धनेन परतंत्रीकृता इत्यर्थः ४ बाह्यायांग्रामगृह्यासेना ग्रामबहिर्भूतेइत्यर्थः ४ स्त्रीणिनिर्दिशात्तुन्नसुसमक्षेपानीयपक्ष्येभवः ४ पक्ष्यम् दिग्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कौमु॰ कृ॰
४

श्रीराम॰ गर्जेशब्दे अहरोरिति निरुपतिवजोरिति कुत्वे प्राप्ते ॥ मनिषेधः ॥

॥ श्रीराम॰ करोतेः कार्यं प्रोक्ते ऽपि चेन्तु अदुप पत्नाग्निसंप्राप्ते ॥ अमावस्यः ॥

दित्वाघत आर्यैः क्रियते आर्यः कः ॥ तस्मान्नाश्रितः इत्यर्थः ॥ विभाषा कृवृषोः ॥ अरुष्यात् मृत्याम् ॥ वृष्यम् ॥ पन्दोऽभा
हलोरण्यत् ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च धातोर्ण्यत् स्यात् कार्यम् वर्ण्यम् ॥ ओः आवश्यके पत्रं पत्रवाहनं ॥ कुण्डापाशौ ॥ अत्र कापि कुत्वं च
निपात्यते पाय्यसान्नाय्य ॥ अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ अमोपपदाद्वसेरधिकरणे ण्यत् वा ॥ संज्ञायां पान्तिकोहस्वश्च निपात्यते अमा
सहवसतोऽस्यां चन्द्रार्कौ ॥ अमावास्या अमावस्या ॥ ऋहलोर्ण्यत् ॥ चजोरिति कुत्वम् पाक्यम् पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः ॥ समवपूर्वाच्च
न्त्वारणस्यकर्मणोऽपवादः ॥ पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः ॥ समवपूर्वाच्च समवसर्ग्या ॥ न्यङ्क्वादेः ॥ न्यङ्क्वादीनां च चजोः ॥ कुत्व
न्न गर्ज्यम् वार्तिककारस्तु चजोरिति सूत्रे निष्ठायामनिट इति पूरयित्वा न्यङ्क्वादिरित्यादि प्रत्याचख्यौ तेनार्जितर्जिप्रभृतीनां
न कुत्वम् निष्ठायां सेट्त्वात् मृजुभुजप्रभृतीनां तु क्वचित्त्वे ऽपि कुत्वं स्यादेव सूत्रमतेनुयद्यपि विपरीतं प्राप्तं तथापि यथोत्तरं मुनीनां
प्रामाण्यात् अजिव्रज्योश्च ॥ न कुत्वम् समाज्यं परिव्राज्यं ॥ भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ॥ एतौ क्रमेण निपात्येते भुज्यते ऽनेने
ति भुजः पाणिः ॥ न्युब्जिता ॥ न्युब्जिताः अस्मिन्निति न्युब्जः ॥ उपतापो रोगः ॥ पाण्युपतापयोः किम् भोग्यः ॥ समुद्गः ॥
प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ पञ्च प्रयाजाः ॥ त्रयो ऽनुयाजाः ॥ यज्ञाङ्गे किम् प्रयाग्यः ॥ अनुयाग्यः ॥ वञ्चेर्गतौ ॥ कुत्वं न वञ्च्यम् गतौ
किम् वञ्चकाकम् ॥ कुटिलीभूतमित्यर्थः ॥ ओक उचः के ॥ उचेर्घञ्कुत्वं निपात्यते के परे ओकः ॥ संकुचन्त्यस्मिन्नपदम्बलम्बनाः ॥

न जगाति न्हैपरणयोरिति गर्जसाद्भवजोरिति कुत्वप्राप्ते ॥ मनिषेधः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
शीघ्र नमः

दे ५

ऋ॥ दन्ताग्निदे इत्योत्तरानार्थमिदम् ण्यत्प्रावश्यके कृत्वन्न अवश्यपाव्यम् यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ण्यकुत्वन्न याज्यम् याच्यम् रोच्यम्
प्रवाच्यम् ग्रन्थविशेषः अर्च अर्च्यम् अनुपधत्वेऽप्यत एव ज्ञापकाण्यत् यजेश्च याज्यम् ण्यजिपुजेः पश्चैतिकाशिका तत्र पूजेर्ग्रहण
विन्त्यम् भाष्यानुक्तत्वात् ण्यत्प्रकरणे त्यजेरुपसंख्यानमिति भाष्यम् वचोऽशब्दसंज्ञायाम् वाच्यम् शब्दसंज्ञायामनुवाकाम् प्रयो
ज्यनियोज्यौ शक्यार्थे प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्योनियोज्यो भृत्यः भोज्यं भक्ष्ये भोग्यमन्यत् ण्यत्प्रकरणे त्यपि दमिभ्यां तिवाच्यम् त्याज्यम्
दम्भितातुष्यपीठे तोपिवार्तिकवलात्सिकार्थः दाम्यः ओरावश्यके उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत् अवश्यंभावेद्योत्ये लाव्यम् पाव्यम्
सपिल आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च अत्र आसाव्यम् यौमिश्रणे याव्यम् वाप्यम् राप्यम् त्राप्यम् चाम्यम् आनाय्योऽनित्ये आङ्पूर्वान्न
यतेर्ण्यदायादेशश्च निपात्यते दक्षिणाग्निविशेषस्येदम् स हि गार्हपत्यादानीयते अनित्यश्च सततमप्रज्वलनात् आनेयोन्यो
घटादिः वैश्यकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निश्च प्रणाय्योऽसम्मतौ सम्मतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः तथायोगेच्छारहितोपि सम्म
तिः प्रणाय्यश्चोरः प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः प्रणाय्योऽन्तेवासी विरक्त इत्यर्थः प्रणेयोऽन्यः पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्यामानहविर्निवास
सामिधेनीषु मीयतेऽनेनेति पाय्यम् मानम् ण्यत् आत्वादेः पः परत्वं च आनाय्युग्गितियुक् सम्यक् नीयते होमार्थमग्निप्रतीति

३५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कौमु॰ कृ॰
५

पि १

साम्नायंपर्हतिविशेषः। रायदायादेशः। समोदीर्घश्चनीयात्यते निवीयतेऽस्मिन्धान्यादिकं निकायो निवासः। अधिकरणेऽयपन् उत्कायाद्यालादिकत्वंच
निपात्यते वीयतेऽनयास्मिमिदिति वाप्यात्मकं मौतोकुरपुणायसंवाप्यौ कुराउनपीयतेऽस्मिन्नोमः। कुराउपाय्यः। संवीयतेऽसौ संवाप्यः।
अग्नेपरिवाप्योपवाप्यसमूह्यो। अग्निधारणार्थस्थलविशेषे एतेसाधवः। अन्यत्रतु परिवेयम् उपवेयम् संवाह्यम् चित्याग्निश्चि
त्यव वीयतेऽसौ चित्याग्निः। अग्नेश्चयनं अग्निचित्यास्तीतं लोकात्। प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च त्वया गन्तव्यम् गमनीयम्
गम्यंइह लोकाका वामाभूदितिउन। कृत्यविधिः। स्यधिकाराद्रूर्ध्वासनूपाः विधिः। क्वचिन्नेति ज्ञापयति तेनन्न सुषुनुमुनश्चक्रर्थेषुने
तिसिद्धम्। अर्हे कृत्यतृचश्च। स्तोतुमर्हः। स्तुत्यः। स्तुतिकर्मा स्तोतास्तुतिकर्ता लिङ्वा वामाभूदिति कृत्यतृचोविधिः। भव्यगे
यप्रवचनीयोप स्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा एते कृत्यान्ता। कर्तरि वानिपात्यन्ते पक्षे तयोरेवेति सकर्मकात् कर्मणिअकर्मका
नुभावे स्युः। भवतीति भव्यः। भव्यमनेनवा गायतीति गेयः। सान्नामयम् गेयं सामानेनवा इत्यादि ईकिलिङ्‌च वाकृत्या
वोडुं शक्यो वोढव्यः। वहनीयो वाहः। लिङ्‌वा वामाभूदितिकृत्याणि। व्याघ्रवादेनैवज्ञापनसंभवे प्रैषातिसर्गेकृत्याश्चेति
सूत्रज्यम्। अर्हे कृत्यतृचश्चेत्यत्र ... इतिकृत्यप्रक्रिया॥ एवुल्तृचौ धातोरेतौस्तः। कर्तरि कृदितिकर्तर्यर्थे ण्वुलकारको

श्री भावपद्धोर्ध्वपः। अनयोर्वर्तमानकालादत्यत्राप्रयोगोऽनभिधानादितिभाष्यम्। तत्रहि
एत आदिषु वर्तमानकालोपादानं कर्तव्यमन्येषां प्रत्ययानां कालमात्रेदर्शनात् वर्षी
पारइत्युक्तम्। एवश्चकारस्तु श्वन्दसि तुरिष्टेयस्तु इत्यत्र तत्र दृष्टो। सामान्यग्रहणा
र्थ आपइतिभाष्यम्।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॥
शीवा॥ नमः॥

यथा हिंसायामिति। अत एव जनिवध्योश्चेति न यधि। ग्रहणं बाधितार्थम्
उपदेशोऽत्वत इत्यस्य समानि प्रत्यासिद्धम् एतेनास्याद्धधातुकेन प्र
योग इत्यपास्तम् २६ सर्वधातोः स्यथम् शेरवी[illegible] म ३

कारकः॥ कर्ता बोधुमर्हो बोद्धा कारिकाकर्त्री गडकुः कैतिडित्वम् कुटिता अजिणिति ञ्णितः ईडित्वम् कोटकः॥ विजइट् विजिता हनंसेता
विसमतेः॥ घातकः॥ आतोयुक् दायकः॥ नोदात्तोपदेशस्येति न वृद्धिः॥ शमकोऽमकः॥ अनिमस्तु नियामकः॥ जनिवध्योश्च जनकः॥
वधहिंसायाम् रधिजभोरचि रंधकः॥ जम्भकः॥ नेड्वशिकृति रधे॥ रधिता रद्धा मस्जिनशोरिति नुम् मङ्क्ता नष्टा [illegible] नशिता रभेरश
ब्लिटोः॥ रम्भकः॥ रब्धा [illegible] तीयसहः रुचिता एष्टा सहिता सोढा हरिद्रातेरा लोपः॥ दरिद्रिता
रावुलिन दरिद्रायकः॥ हलन्तात् हल्वसत्वमस्तु यत्र विहितास्तता। न्यत्रापि तुरित्यर्थात् एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन हल्कात्रस्या
र्थम् अभिवारार्थम् पादाभ्याहरिपते पादहारकः॥ कर्मणि णवुल् क्रमेः॥ कर्तर्यात्मनेपदविषयात्कृतइति न दीर्घो वाच्यः॥ प्रक्रंता कर्तो
रीति किम् प्रक्रमितमम् स्यात्मनेपदे निमित्त संक्रमिता ज्ञान माभावे विषयशाद॥ तेनानुवर्गाह इति विकल्पार्हस्य न निषेधः॥ र
मिता नन्देहत्वमेव तद्विषयत्वं तेन न क्रनोत्यपीति केचित् गमेरिडित्यत्र परस्मैपदग्रहणं तङानयोरभावे नन्द्र्यति संजिगमिषिता
एवं नकामश्चानुर्षः॥ विकसिता यङन्तात् णवुल् अदन्तोपदस्यानिवलान्न वृद्धिः॥ पापचकः॥ यङ्लुङन्तात्तु पापाचकः॥ नन्दि
ग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः॥ नेपोरस्पुर्ग्रहादेर्णिनि॥ पचादेरच् स्यात् नन्दयतीति नन्दनः॥ जनमर्दयतीति जनार्दनः॥ मधुसूदनः॥
(स्म)

मना मकुलादे
२॥ अतोन स्पा
तिवत २

(36)

श्रीराम
कौमु. हे
६

विभीषयते विभीषणः । लवणः । नन्द्यादिगणे निपातनात् णत्वम् ग्राही स्थायी मंत्री विश्रमी वृद्ध्यभावो निपातनात् विषयी
दूरेषत्वमपि परिभावी परिभवी पाक्षिको वृद्ध्यभावो निपात्यते पचादिराकृतिगणः । शिवशमरिष्टस्य करे कर्मणि एच् वेडश्वैरीतश्
त्रयो । करोते वंशवच्छब्दप्रयोगात् अच्प्रत्ययपरेऽप्यलुकि विधानात् कथंचित्पाठस्तु अनुबंधासंजनार्थः । कथंचित्स्वपचार्थः । क
थंचिद्धातुकर्त्रर्थः । पचतीति पचः । नदट्चोरट्देवट्दत्यादयः पठितास्तु । नदी चोरी देवी दीव्यतेरिगुपधेति कः प्राप्तः । जारभर
श्वपचा अनयोः । कर्मण्यण् प्राप्तः । त्र्यंबकादिषु पाठात् श्वपाकोऽपि यङोऽचि चेति लुक् न धातुलोप इति गुणवृद्धिनिषेधः । चेक्रियः ।
नेनियः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः । चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्येति वक्तव्यम् आगमस्य दीर्घत्वसाम
र्थ्यादभ्यासलोपहलादिःशेषश्च न । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । हन्तेर्हस्य घत्वं च घत्वमभ्यासस्य उत्तरस्य चाभा
साद्येति कुत्वम् घनाघनः । पाटेर्णिलुगूकौ दीर्घश्चाभ्यासस्य पाटूपटः । चलनीकरः । चरः । पतः । वदः । हनः । पाटः । रात्रेः कृतिशनि
वा नुम् रात्रिंचरः रात्रिचरः । इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । लिपः । कः स्यात् न्लिपः । लिपः । बुधः । कृशः । ज्ञः । प्रीणातीति प्रियः । किरती
ति किरः । आसनूपविधानाद्रावुक्तत्वादपि न्दोपकः । नेष्ठा । आतश्चोपसर्गे कः स्यात् स्यादाव्येति णस्यापवादः । सुग्लः । सुम्लः ।

ग्राल्लुकचेति वद्धित्वं पुक्क्रस्यामव्यपेत ।
बलंचेति वाद्वित्वमाकुवच

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीरामः
शीघ्रा॰ प४

माघे मारविन्दइति छंदित्रिं क्ली दश्यते

३
पाघ्राध्माधेट्दृशः ॥श॥ पीवतीति पिब । जिघ्र । धम । धय । धया कन्या धेनोरिष्टत्वात्स्तनं धयतीति खश्शीवडीप्राप्त । खशोऽन्यत्रापीष्यत इति ह
रन्त । पश्यतीति पश्य । घ्र । संज्ञायामन्न माघ्रादिभिरितिनिर्देशात् । अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ॥श॥
स्यात् लिम्प । विन्द । धारय । पारय । वेदय । उदेजय । चेतय । सातिसुखार्थ । सौत्रो हेतुमण्यन्त । सातय । वासरूपन्यायेनक्विप
सात् परं ब्रह्मसातं तेनो भक्ता । वरमसरणे तु णिच्हेतुमण्यन्तो वा सातय । अनुपसर्गात्किम् प्रलिप । नोपलिम्पे वा च्य । निलिम्पा देवा ।
गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् गोविन्द । अरविन्द । दहतिद धात्योर्विभाषा ॥श॥ स्यात् दद । दध । पन्दो वन्दारोणास । अनुपसर्गा
दित्येव प्रद । प्रध । ज्वलितिकसंतेभ्यो णः । इति शावद्ककाघर्ष । ज्वलादिभ्य । कसंतेभ्य । णः स्याद् । पन्दो क्रम । ज्वाल । ज्वल । वा
र । वल । अनुपसर्गादित्येव उज्ज्वल । तनेरुपसंख्यानम् । उपसर्गादितिविभाषेतिवनुसंवध्यते अवतनोतीति अवतान ।श्या
द्व्यधास्रुसंस्रु तीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च ॥सैङ्प्रभृतीभ्यो नित्यंणः ॥ स्यात् श्यैङ् । स्यतेश्वादन्तत्वात्सिद्धे । परग्रहणमुपस
र्गेणाधिजुम् अवश्याय । प्रतिश्याय । आत् दाय । धाय । व्याध । सुगोत्रा आङ्पूर्व । संपूर्वश्च आस्राव । संस्राव । अत्या
य । अवसाय । अवहार । लेह । श्लेष । श्वास । दुन्योरनुपसर्गे ॥श॥ स्यात् दुनोतीति दाव । निसाहचर्यात्सानुबन्धकाद्दुनोः

आतश्चोपसर्गे इति

अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमं महत्सममा:

उद्दुपतापे

37

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इदुगनौ १ ३४

नैरेवण४ इर्वनैस्तु पवाघव इव४ नयतीति नैय४ उपसर्गेतु प्रव४ प्रणय४ विभाषायह४ शोवा पन्द्रेष्मव अवस्थितविभाषेयम् ते
त जसवरे ग्राह४ ज्योतिषियह४ भवतेस्वेतिकाशिका भवो देव४ संसारश्च भाव४ पदार्था४ भाष्यमतेतुप्राप्त्यर्थाद्गुराद्रियनास्व भा
व४ गेहेक४ गेहेकर्त्तरिग्रहे४क४स्यात् गहलानि धान्यादिकमितिगहम् [illegible] गहादाए४ शिल्पिनिष्वुन् क्रियाकौशलं शिल्प
तद्वतिकर्त्तरि ष्वुन्स्यात् नतिखनिरंजिभ्यश्च नर्त्तक४ नर्त्तकी नेरवक४ नेरवकी आसिष्मके नेवरञ्जेर्नलोपोवाच्य४ रजक४ रजकी
भाष्यमतेतुनृतिखनिभ्यामेव नस्यात् रञ्जे सुकुनशिल्पिसंज्ञयोरिति कुन् टाप् रजिका अयोगेव रजकी गस्थकन् गाय
तेस्थकन्स्यात् शिल्पिनिकर्त्तरि गाथक४ ण्युट् गायन४ डित्वान् गायनी हश्चव्रीहिकालयो४ हाको हाङ्श्चणयुट्स्यात् व्री
होकालेवकर्त्तरि जहात्युदकमिति हायनो व्रीहि४ जहातिभावानि हायनो वर्षं जिहीते प्राप्नोति वा प्रुसृल्व समभिहारे वुन् स
मभिहारग्रहणान्नसाधुकारित्वंलभ्यते प्रवक४ सरक४ लवक४ आशिषिच आशिषिविषयार्थवृत्तेर्धातोर्वुन्स्यात्कर्त्तरि जीवता
त् जीवक४ नन्दतात् नन्दक४ आशी४प्रयोग्य४ धर्म४ आशासितु४पितृव्यरिपवृत्ति४ कर्मण्यण् कर्मण्युपपदे धातोरण्
प्रत्यय४स्यात् उपपदसमास४ कुम्भंकरोतीति कुम्भकार४ आदित्यंपश्यतीत्यादावनभिधानान्न शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो ण्

सा साधुवपास्मान्नपाश्रयते इति साधुकारित्वम् ७

गुरुं नमस्करोति कर्मण्यमलं करोतीत्यादौ हि भवंत २८ गोतीत्यादावि वानभिधानान्नाण १
मनभिधान जन्दाणाः इत्यादितसमासाद्यत्वकर्त्तरिवेतिसूत्रेसाप्योन्ते: ७

पदार्थवता

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
टीका प्र४

अगाबाधनार्थवार्त्तिकम् मांसशीला मांसकामा मांसभक्षा कल्याणाचारा ईक्षिक्षमिभ्यां च सुखप्रतीक्षा बहुक्षमा कथं तर्हि ...ध
रम्भधरस्य कर्मण्यण् शीलत्वविवक्षायां भविष्यति ह्वावामश्च अणस्यात्कापवाद स्वर्गह्वाय तन्तुवाय धान्यमाय आतो ऽनुप
पसर्गे कः आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् ... आतो लोप गोद पार्ष्णित्रम् अनुपसर्गे किम् गोसंदाय कविधौ
सर्वत्र प्रसारणिभ्यो ड ब्रह्मज्जिनाति ब्रह्मज्य सर्वत्रग्रहणात् आतश्चोपसर्गे आह्व प्रह्व सुपि स्थः सुपीति योगो विभज्यते सुप्यु
पपदे आदन्तात्कः स्यात् द्वाभ्यां पिबतीति द्विप समस्थ विषमस्थ ततः स्थः सुपि तिष्ठतेः कः स्यात् आरम्भसामर्थ्याद्भावे
आखूनामुत्थानमाखूत्थ प्रष्ठोऽग्रगामिनि प्रतिष्ठतऽइति प्रष्ठो गौः अग्रे गच्छतीत्यर्थः अग्र इति किम् प्रस्थ अम्बाम्ब
गोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्कुमञ्जिपुञ्जिपरमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्य स्थ स्थ इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणम् षष्ठ्यर्थे प्रथमा प
भ्य स्थस्य सस्य षः स्यात् द्विष्ठ त्रिष्ठ इतरे तु कर्मणि स्त्रपीति द्वयमप्यनुवर्त्तते तत्राकर्मकेषु सुपीत्यस्य संबन्धः तुन्दशोक
योः परिमृजापनुदोः तुन्दशोकयोरुपपदयोः कर्मणोरित्यर्थः स्यात् आलस्यसुखाहरणयोरुपसंख्यानम् तुन्दं परिमार्ष्टि
इति तुन्दपरिमृजो ऽलस शोकापनुद सुखस्याहर्ता अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्जम् यस्य संसारस्य ... शोकमपनुदति

38

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रोगम्.
मु.ह.

हम्

सशोकापनुदः ४ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् मूलानि विभुजाति मूलविभुजो रथः ४ आहिताग्न्यादिगणेयम् महीध्रम् कुध्रः ४ गि
रतीति गिलः ४ ग्रहे रार्हः ४ दाम्नेपाज्ञानाति स्वप्रापसर्गात्कर्मण्युपपदे कः ४ स्यात्त्रेणापवर्गो सर्वप्रः ४ पथिप्रज्ञः ४ अनुपसर्गादृलुके ४
प्रान्यास्मिन्स्नाति नकः ४ गोसंदायः ४ साभिरखः ४ गोसंख्यः ४ गायोष्टक् अनुपसर्गाभ्यामाभ्यां टक् स्यात्कर्मण्युपपदे सामगः ४ सा
मगी उपसर्गे तु सामसंगायः ४ पिबतेः ४ सुराशीध्वोरिति वाच्यम् सुरापी शीधुपी अन्यत्र क्षीरपा ब्राह्मणी सुरां पातीति सुप
पा हरतेरनुद्यमने ऽच् ४ अंशहरः ४ अनुद्यमने किम् भारहारः ४ शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुःषु ग्रहेरुपसंख्या
नम् शक्तिग्रहः ४ लाङ्गलग्रहः ४ सूत्रे च धार्य्यर्थे सूत्रग्रहः ४ यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्रा ऽणेव सूत्रग्राहः ४ वयसि
च उद्यमने अर्थ्यसूत्रम् कवचहरः ४ कुमारः ४ आङि ताच्छील्ये पुष्पाण्याहरतीति तच्छीलः ४ पुष्पाहरः ४ ताच्छील्ये किम् भा
रहारः ४ अर्हः ४ अर्हतेरच् स्यात्कर्मण्युपपदे पूजार्हः ४ पूजार्हा ब्राह्मणी स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ४ हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम्
स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो हस्ती तत्पुरुषे कृतीति सप्तम्या अलुक् कर्णेजपः ४ सूचकः ४ शमि धातोः ४ संज्ञायाम् शम्भवः ४ शम्वदः ४
पुनर्धातुग्रहणं चकारविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् कृञो हेत्वादिषु टो माभूत् शंकरा नाम परिव्राजिका तच्छीला अधिकरणे शेतेः ४ ख

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शेते खशयः ॥ पार्श्वादिषूपसंख्यानम् ॥ पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः ॥ पृष्ठशयः ॥ उदरेण शेते उदरशयः ॥ उत्तानादिषु कर्तृषु ॥ उत्तानः शेते उ
त्तानशयः ॥ अवमूर्धशयः ॥ अवनतो मूर्धा यस्य सः अवमूर्धा स चासौ शेते इत्यर्थः ॥ गिरौ डश्छन्दसि ॥ गिरौ शेते गिरिशः ॥ कथं त
र्हि गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशीति । गिरिरस्यास्तीति विग्रहे लोमादित्वात् शः ॥ चरेष्टः ॥ अधिकरणे उपपदे ॥ कुरुचरः ॥ कुरुचरी भिक्षासे
नादायेषु च ॥ भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः ॥ सेनाचरः ॥ आदायेति ल्यबन्तम् ॥ आदायचरः ॥ कथं भिक्षामपि तां सहचरीमिति पचादिषु चरडिति
पाठात् ॥ पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः ॥ पुरःसरः ॥ अग्रतःसरः ॥ अग्रमग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः ॥ सूत्रे अग्रेशब्द एत्वान्तो निपात्यते
कथं तर्हि यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारमिति बाहुलकादिति हरदत्तः ॥ पूर्वे कर्तरि ॥ कर्तृवाचिनि पूर्वशब्दे उपपदे सर्तेष्टः स्यात् ॥ पूर्वः
सरतीति पूर्वसरः ॥ कर्तरि किम् ॥ पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसारः ॥ कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात् ॥ अतः ॥ श
करीति स्थः ॥ यशस्करी विद्या ॥ श्राद्धकरः ॥ वचनकरः ॥ दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृ
चित्रक्षेत्रसंख्याजंघाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु ॥ एषु कृञष्टः स्यात् ॥ अहेत्वादावपि ॥ दिवाकरः ॥ विभाकरः ॥ निशाकरः ॥ कस्कादित्वात्सः ॥ भा
स्करः ॥ बहुकरः ॥ बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थे संख्या ... ग्रहणाभ् ॥ लिपिलिबिशब्दौ पर्यायौ ॥ संख्या ॥ एककरः ॥ द्विकरः ॥ कस्कादि

वा.ह. ऋहन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम.
कौमु. कृ.
८

श्री नमिजहातेरुत्यन्नत्योन्तरपदस्यत्वाद्दनः कृदुत्पस्याप्राप्तेराह हस्केति ।
पाशिनिसमनेदृष्टत्यन्निपन्दोत्वतः कृद्दस्येव

त्वाद् हस्कर । नित्यंसमासेनुत्तरपदस्येतिवृत्तम् चतुष्कर । अनुष्कर । किमन्तादुत्कुमुसे। ओजिवानमितिवार्तिकम् किंकरप्रत्करा हे
त्वारेहंकाधित्वात्परत्वाद्दृव उपयोगेडीप् किंकरी कर्मणिमनो कर्मशब्दे उपपदे करोतेः । स्यात कर्मकरोभृतक । कर्मकरी अन्य । नशब्दे
ककरसह गाथावेरवानुस्तमेत्रपदेषु एषुकृञोन्नेन हत्वादेषुप्राप्त । प्रतिसिद्ध्योनेशब्दकारइत्यादि स्तम्बशकृतोरिन् श्रीहिवत्सयोरितिवक्तव्यम्
स्तम्बकरी श्रीहि । शकृत्करीवत्स । श्रीहिवत्सयोः किम् स्तम्बकार । सहकार । हरतेर्दृतिनाथयो । पशौ दृतिनाथयोरुपपदयोर्हरतेरिन्
स्यात्पशौकर्त्तरि दृतिंहरतीति दृतिहरि । नाथंनासारज्जुंहरतीतिनाथहरि । पशौकिम् दृतिहारः । नाथहार । फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च फ
लानिगृह्णातीतिफलेग्रहि । उपपदस्यएदन्तत्वंग्रहेरिन्प्रत्ययश्चनिपात्यते आत्मानंबिभर्त्तीति आत्मंभरि । आत्मनोमुमागमोभृञःइन्चात
कुक्षिंभरि । वाऽनुक्तसमुच्चयार्थः कुक्षिंबिभर्तीतिपेटु । एजेःखश् । कुमुदमुत्फुल्लंपिबन्तिजोत्स्नाकरम्भमुदम्भस्य श्वकोरान्जनिमुरारिदेर
जंवत्सीयपन्तादेजे । खशःस्यात् अरुर्द्विषदजन्तस्यमुम् अनुधातोदमेत । जन्तस्यचमुमागम । स्यात खिदन्तोत्तरपदेनत्वव्ययस्य शिलाकृता
रि जनमेजयतीति जनमेजय । वातशुनीतिलशर्द्धेष्वजधेटतुदजहातिभ्य । खश उपसंख्यानम् वातमजाम्रगा । खित्यनव्ययस्य इति
दन्तोपरे र्द्धपदस्यहस्व । स्यात तिलान्तुदतीति तिलंतुद । शर्द्धंजहामाषा । भार्द्धपानंधयतीति । तंजहतीतिविग्रह । जहातिरनार्भ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विज्ञप्त्यर्थं॥ [3] नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः॥ [2] अत्र वार्त्तिकम् स्तने धेट इति वक्तव्यम् नासिकायां ध्मश्चेति वाक्यम् स्तनंधयतीति स्तनंधय॥ धेटो
त्वात् स्तनंधयी नासिकंधमः॥ नासिकंधयः॥ [3] नाडीमुष्ट्योश्च॥ [2] एतयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोः खश् स्यात् यथासंख्यं नेष्यते नाडिंधमः॥ नाडिंधयः॥
मुष्टिंधयः॥ मुष्टिंधमः॥ घटीखारीखरीषूपसंख्यानम् घटिंधमः॥ घटिंधयः॥ इत्यादि खारी परिमाणविशेषः॥ खरी गर्दभी [3] उदि
कूले रुजिवहोः॥ [2] उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् स्यात् कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः॥ कूलमुद्वहः॥ [3] वहाभ्रे लिहः॥ वहः स्कंधः वस्तु
लेढीति वहंलिहो गौः॥ अभ्रादित्वाच्चापो लुक् खशो ङित्वान्न गुणः॥ अभ्रंलिहो वायुः॥ [3] परिमाणे पचः॥ प्रस्थंपचा स्थाली खारिंपचः॥ कटा
हः॥ [3] मितनखे च॥ मितंपचा ब्राह्मणी नखंपचा यवागूः॥ पविरन्नतापवाची [3] विध्वरुषोस्तुदः॥ [2] विधुंतुदः॥ ग्रामिहले संयोगान्तस्य लोपः॥
अरुंतुदः॥ [3] असूर्यललाटयोर्दृशितपोः॥ असूर्यमित्यसमर्थसमासः॥ दृशिना न संबंधात् न सूर्यमपि पश्यन्तीत्यसूर्यंपश्या राज
दाराः॥ ललाटंतपः सूर्यः॥ [3] उग्रंपश्येरम्मदपाणिंधमाश्च॥ [2] उग्रमिति क्रियाविशेषणम् तस्मिन्नुपपदे दृशेः खश् उग्रं पश्यतीत्युग्रंप
श्यः॥ इरा उदकं तेन माद्यति इरंमदो मेघज्योतिः॥ इह निपातनाद्बाहुल्यान्न पाणयो ध्मायन्तेऽस्मिन्निति पाणिं
धमो ऽध्वा अत्र ध्मा कारणपावक इत्यर्थः॥ तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः॥ [3] प्रियवशे वदः खच्॥ प्रियंवदः॥ वशंवदः॥ गमेः
सुपि वाच्यः॥ अत्र संज्ञार्थमिदम् मितंगमो हस्ती विहायसो विह इति वाच्यम् खच्च डिद्वाच्यः॥ विहंगः॥ विहंगमः॥ भुजंगः॥ भुजंगमः॥ द्वि

संज्ञायां तु गमेः...

50

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ीराम
मु
१०

संतापांत् संतापांदस्
ष्टजिधानीजि
खचि ह्रस्वः४ स्त्रे णाविधू ष्ट५

वत्परयोस्तापेः खश्स्यात् खचिपरे रौगः उपधाया ह्रस्वश्स्यात् द्विषंतंपरंवातापयति द्विषंतपः४ परंतपः४ वृत्तग्रहणात्ह्रविशिष्टपरिभाषुष
पाकृनित्या तेनेह न द्विषतींतापयतीति द्विषतीतापः४ वाचियमोव्रते वाक्शब्दे उपपदे यमे४ खश्स्यात् व्रतेगम्ये वाचंयमपुरंदरौ च
कृपुरेरमंतत्वंनिपात्यते वाचंयमोमौनव्रती व्रतेकिम् अशक्त्यादिनावाचंयच्छती ति वाग्यामः४ पूःसर्वयोर्दारिसहोः४ पुरंदारयतीति
पुरंदरः४ सर्वंसहः४ सर्वग्रहणमसंज्ञार्थम् भगेचदारेरितिकाशिका वाहुलकेन लब्धमिदमित्याहुः४ भगंदारयतीति भगन्दरः४ सर्वंकू
लाभ्रकरीषेषु कषः४ सर्वंकषः४ खलः४ कूलंकषा नदी अभ्रंकषो वायुः४ करीषंकषा वात्या मेघर्तिभयेषु कृञः४ मेघंकरः४ ऋतिंकरः४ भ
यंकरः४ भयशब्देन तदंतविधिः४ अभयंकरः४ क्षेमप्रियमद्रेऽण्च४ एभ्यः कृञः अण्स्यात् चात् खच्. क्षेमंकरः४ क्षेमकारः४ प्रियंकरः४ प्रियका
रः४ मद्रंकरो मद्रकारः४ वेतिवाच्ये अण्ग्रहणं हेत्वादिषु टोमाभूदिति कथं तर्हि अस्यारंभा४ क्षेमकरा४ इति कर्मण्यण्४ शेषत्वविवक्षायां प
वादयः आशिते भुवः४ करणभावयोः४ आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच् स्यात् आशितोभवत्यनेनाशितंभवः४ ओदनः४ आशितस्य
भवनं आशितंभवः४ संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः४ विश्वं बिभर्तीति विश्वंभरः४ विश्वंभरा रथंतरं साम इह रथेन तरतीति व्यु
त्पत्तिमात्रम् नत्ववयवार्थानुगमः४ पतिंवरा कन्या शत्रुंजयो हस्ती युगंधरः४ पर्वतः४ शत्रुंसहः४ शत्रुंतपः४ अरिंदमः४ दमिश्शम
नायाम् तेन सकर्मककत्वेनाप्ये मतान्तरे तु अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्रदमः४ गमश्च४ सुतंगमः४ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः४
न१

इम्...मिति माघ मतान्तरेत्विति हरदत्तादिमतेइत्यर्थः४ दितीन्द्रियपोष्यो योगविभागाद्वनार्थ ४१
...धनरोधेनेत्यर्थः४ पानीपनमर्दूपोशमदमाविमाविद्धिताशत्र्यथाश्वेहानुक्ताः४१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पतितम् २१

संज्ञायामिति किं । खनुगमेड३स्यात् डित्सामर्थ्याद्भस्यापि टेर्लोपः । अत्यन्तगः अन्तगः । दूरगः इत्यादि । सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम् । सर्वत्रगः । पन्नं गच्छतीति पन्नगः । पन्नमिति पद्यते । नानार्थक्रियाविशेषणम् । उरसो लोपश्च । उरसा गच्छतीत्युरगः । सुदुरोरधिकरणे । सुखेन गच्छन्त्यत्र सुगः । दुर्गः । अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम् । ग्रामगः । [illegible] निसो देशे । [illegible] विहगः । आशिषि हनः । शत्रुं वध्यात् शत्रुहः । आशिषि किं । शत्रुघातः । दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् । हनु शब्दे उपपदे आङ् पूर्वाद्धन्तेरण् टकारश्चान्तादेशो वर्णसंघातः । चारौ वा । चारुघाटः चारुघातः । वार्घातः । कर्मणि समि च । कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धन्तेरण् वेत्यर्थः । वर्णान् संहन्तीति वर्णसंघाटः ।

अपे क्लेशतमसोः । अपपूर्वाद्धन्तेर्डः स्यात् । अनाशीरर्थमिदम् । क्लेशापहः पुत्रः । तमोपहः सूर्यः । कुमारशीर्षयोर्णिनिः । कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । शीर्षघाती । लक्षणे जायापत्योष्टक् । हन्तेष्टक् स्यात् लक्षणवति कर्तरि । जायाघ्नो ना । पतिघ्नी स्त्री । अमनुष्यकर्तृके च । जायाघ्नस्तिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । पित्तघ्नं घृतम् । अमनुष्येति किं । आखुघातः शूद्रः । कथं बलभद्रः प्रलम्बघ्नः शत्रुघ्नः मित्रघ्नः कृतघ्नः गोघ्न इत्यादि । मूलविभुजादित्वात् सिद्धम् । चोरघातो नगरे घातो हस्ती इति तु वा कुत्सकादेशः । शक्तौ हस्तिकपाटयोः । हन्तेष्टक् स्याच्छक्तौ द्योत्यायाम् । अमनुष्यकर्तृकार्थमिदम् । हस्तिघ्नो ना । कपाटघ्नश्चौरः । कवाटेति पाठान्तरम् । पाणिघताडघौ शिल्पिनि । हन्तेष्टक् टेर्लोपः घत्वं च निपात्यते । पाणिघः ताडघः । उपपदयोः । शिल्पिनि किम् । पाणिघातः । ताडघातः । राजघ उपसं

शक्तौ विति किम् । विषेण हस्तिनं हन्तीति हस्तिघातः । शक्तिर्ना सामर्थ्यादि ... [illegible]

कपाट ध्न इति । कपाटघ्नः ४ पाठ ... [illegible]
पतिघ्न ... इति कपाट पा ... [illegible]
... [illegible]

जायाघ्न इति । जायामर ... [illegible]
... [illegible]

(51)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
राम राम
१

भाष्यमतेऽप्येवेति भाष्यवार्तिकस्वरसे न स्पृशोऽध्यक्षातिनिर्णीते ऽव्यवितास्य वेवन्नोत्तरार्थं नेत्तो नैपत्स्यू मगत्वा स्वीकर्तव्यमितिभावः ३

आख्यसुभगइति प्रतिषेधसामर्थ्यादिति तथाहि आढ्यीकरणाभिति स्युद्स्युनोस्तुल्यम् न सख्युनिमुमहूस्वो स्यातामिति वाच्यम् अव्ययपर्युदासादिति ख्यंतस्य वाच्यत्वात् न सख्युनि उपपदसमासो विशेषः सुपिपगतिसमास सम्भवात् उभयत्राप्यनव्यवविशेषात् नवाद्स्वराप्यविशेषः द्वितीसूत्रेणख्युनः उपसंख्यानेनवङीपस्युःस्यात् नापस्वरे विशेषः स्युहितिस्वरेणस्युनीति सूत्येनराक्षमे उदात्तत्वाविशेषात् नवोत्तरार्थमपि वितुन्नमितिवाच्यम् केवलोत्तरार्थत्वेहितत्रैवषूपात् तदेत्तद्दुक्तमिति १ ख ३

ख्यानम् राजानं हन्तीति राजघः आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् एषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु सुबन्तेषूपपदेषु कृञः ख्युन्स्यात् अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेनाढ्यंकरणम् अच्वौ किम् आढ्यीकुर्वन्त्यनेन दृशध्येपसामर्थ्यात् ख्युनोऽपिनेति काशिका भाष्यमतेतु ख्युनस्यादेव अच्वावित्युत्तरार्थम् कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ आढ्यादिषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु भवतेरेतौ स्तः अनाढ्य आढ्यो भवति आढ्यं भविष्णुः आढ्यंभावुकः स्पृशोऽनुदके क्विन् घृतस्पृक् कर्मणीति निवृत्तम् मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक् ऋत्विग्दधृक् व्याख्यातम् त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च समानान्ययोश्चेति वाच्यम् सदृक् सदृशः अन्यादृक् अन्यादृशः कर्मण्यपि वाच्यः तादृक्षः सदृक्षः अन्यादृक्षः सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् एभ्यः क्विप्स्यादुपसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे सत् उपनिषत् अण्डसूः प्रसूः मित्रद्विट् प्रद्विट् मित्रध्रुक् गोधुक् प्रधुक् अश्वयुक् प्रयुक् वेदवित् निर्विदित्यादि अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः अग्रणीः ग्रामणीः भजो ण्विः सुप्युपसर्गे चोपपदे भजेर्ण्विः स्यात् अंशभाक् प्रभाक् छन्दसि सहः विट् स्यात् आममांसभक्षकः अदोऽनन्ने विट् स्यात् आमात् सस्यात् अनन्ने किम् अन्नादः क्रव्ये च क्रव्यादः पूर्वेणाणि सिद्धे वचनमर्थाबाधनार्थम् क्रव्यात् आममांसभक्षकः कथं तर्हि क्रव्यादोऽस्रप आशर इति पक्वमांसशब्दे उपपदे अण उपपदस्य क्रव्यादेशः पृषोदरादित्वात् दुहः कब्धश्च कामदुघा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते छन्दसीति निवृत्तम्

सहित्स्पृशे नितिषः ५

मनिन्क्वनिब्वनिपो विचश्च प्रत्यया धातोः स्युः ॥

भो १

ख ५

इणिति दर्मष नेप्रत्ययः नू र्थानिपूरिता र्तः ५

पुसहिति शावितेषा नभवक्न न नूत्न दितेपा ईर्षप्रत दिश्राय पपाहप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम०
कौमु० ३०

नेड्वशिकृति वशादेः॥ तड्हणनस्यात् ॥ शंसुशर्म्मा प्रातीत्वा विड्ढेनोऽनुनासिकस्यात् विड्ढेनोरनुनासिकस्यान्त्यात्स्यात् विजायत
इति विजावा ओणः अवावा विनु रोरः रेदू सुगण। विधुं अपममपि दृश्यते सत्सु द्विषेतित्वस्यैव ग्रहणम्॥ उत्वासनात् परीण्वन वा
हर्षेदू अनू॥ पदान्तस्यानितेर्नस्परागत्वंस्यादुपसर्गस्थान्निमित्तात्परश्चेत हेप्राणः शासङ्कृतीत्वमू मित्राणिशालि मित्रशी॥ आ
शास॥ ह्वावुपधायाइत्वम्वाव्यमू आशी॥ हुत्वौत्वे गी॥ पु॥ ह्रसन्नाकुत्वं एषुश्चादेर्हस्व॥ स्यात् ततुक्कत् अनुनासिकस्यक्की
निदीर्घ॥ मोनोधातो॥ प्रतान् प्रशान् शुषादितिवस्पटः अङ्घ स्पृ॥ ज्वरत्वरेत्यूठ् ज॥ जूरौ जूर॥ तूस्तू॥ पु॥ इ॥ जनानव
तीति जनो॥ जनावौ जनाव॥ मू॥ मूवौ मूव॥ सुम॥ सुम्वौ सुम्व॥ राल्लोप॥ मूर्छा मू॥ मूरौ मूर॥ धुर्वी धू॥ गम॥ क्वौ।
अनुनासिकलोप॥ स्यात् अद्रुगत् गमादीनामितिवक्तव्यम् परीतनू संयत सूनन अङ्गमादीनामितिवाच्यम् लोपश्च अग्रे
गू॥ अग्र्यप्रू॥ स्पाशकते वाक्लिपू संस्य॥ संस्या शमिधातोरित्यवं वाचितुम सूत्रम् सुपजातौ णिनिस्ताच्छील्ये अजात्यर्थेसुपा
तोरिणिनि॥ स्यात्ताच्छील्येघात्ये उष्णभोजी शीतभोजी अजातौ किम् ब्राह्मणानामंत्रयिता ताच्छील्ये किम् उष्णभुक्त कदाचिन
इत्येव नितकारेण परसर्जमिन्न एवस्तपि णिनिरितिमारव्याय प्रतिभ्यामासिङ्गर्मेतुपसंख्यानमितिपठितं हरदत्तमाधवादिभिस्ततो

(42)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम.
कौमु. कृ.
१२

५ रोणिरत्र सर्वधात्वर्थानुवादस्तदाह हृा धुदायीति २

वानुरुक्तमाह तत्र भाष्यविरोधात् सुपेत्यम् प्रसिद्धश्चेत् नोपसर्गे णिनिरिति ४ सवभूवोपजीविनाम् अनुयायिवर्गः ४ एतत्पबोधामविशारि नवं
वनीयाप्रभवोऽन्नजीविभिरित्यादौ साधुकारिण्युपसंख्यानम् ब्रह्मणि वदः ४ उपसर्गात्स्यार्थे वार्त्तिकमेतम् साधुदायी ब्रह्मवादी क
र्तर्युपमाने णिनिः स्यात् उपपदार्थः ४ कर्त्ता प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुरुपमानम् उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी ध्वाङ्क्षरावी अतादृशी
स्यार्थे जात्यर्थेयं सूत्रम् कर्त्तरि किम् अपूपानिव भक्षयति माषान् उपमाने किम् उष्ट्रः ४ क्रोशति व्रते णिनिः स्यात् स्थण्डिलशायी
३ बहुलमाभीक्ष्ण्ये पौनःपुन्ये द्योत्ये सुप्युपपदे णिनिः स्यात् क्षीरपायिण उशीनराः ४ मनः ४ सुपि मन्यते णिनिः स्यात् दर्शनीय
मानी आत्ममाने खश्च स्वकर्मके मनने वर्त्तमानान्मनेः ४ सुपि खश् स्यात् चाण्णिनिः ४ पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितंमन्यः ४ पण्डि
तमानी खित्यनव्ययस्य कालिंमन्या अनव्ययस्य किम् दिवामन्या इजन्तादेकाचोऽम् स्यात् स च स्वाद्यम्व
रिवद्नोपरे औनोऽम्शसोः ४ गांमन्यः ४ वाम्शसोः ४ स्त्रियंमन्यः ४ स्त्रीमन्यः ४ नरंमन्यः ४ श्रियंमन्यम् श्रियमात्मानं मन्यते श्रिमन्यं
कुलम् भाष्यकारवचनात् श्री शब्दस्य ह्रस्वः ४ समासेऽपि भावश्च भूते अधिकारोऽयम् वर्त्तमाने लडिति यावत् करणे यजः ४ करणे
उपपदे भूतार्थाद्यजतेर्णिनिः ४ स्यात्कर्त्तरि सोमेनेष्टवान् सोमयाजी अग्निष्टोमयाजी कर्मणि हनः ४ पितृव्यघाती कर्मणि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
शिवा॰ नम॰

सेत्रेषुतिसूत्रमित्यर्थ॰

स्येनस्त्रेतीतियावदधित्रिसत्ते ब्रह्मभ्रूणावृत्रेषु क्विप् एषुकर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विप्स्यात् ब्रह्महा भ्रूणहा वृत्रहा क्विप्वृत्ते पुनर्विधेर्नियमार्थमिदं॥
ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेव भूत एव क्विबेवेति चतुर्विधोत्र नियम इति काशिका ब्रह्मादिष्वेव क्विबेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यम् सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु
कृञः॥ सोकर्मादिषु कृञः क्विप्स्यात् त्रिविधोत्र नियम इति काशिका सुकृत् कर्मकृत् पापकृत् मन्त्रकृत् पुण्यकृत् क्विबेवेतिनि
यमात् कर्मकरवानित्यत्राण्यणेवेति नियमान्मंत्रमधीतवान् मंत्राध्याय॥ अत्र न क्विप् भूत एवेति नियमात् मंत्रं करोति करिष्यति
वेति विवक्षायामानक्विप् स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्विप् शास्त्रकृत् भाष्यकृत् सोमेसुञः॥ सोमसुत् चतुर्विधो नियम
इति काशिका एवमुत्तरसूत्रेपि अग्नौचेः॥ अग्निचित् कर्मण्यग्न्याख्यायाम् कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः॥ क्विप्स्यात् अग्न्या
धारस्थलविशेषसंख्यायां श्येन इव चितः॥ श्येनचित् कर्म[illegible]णीनिर्विक्रयः॥ कर्मण्युपपदे विपूर्वात् क्रीणातेरिनि॥ स्यात् कुत्सितग्रह
णं कर्तव्यम् सोमविक्रयी घृतविक्रयी दृशेः क्वनिप् कर्मणि भूतइत्येव पारं दृष्टवान्पारदृश्वा राजनि युधिकृञः॥ क्वनिप्स्यात् अधिकर
णीभावितर्णार्थ॥ राजानं योधितवान् राजयुध्वा राजकृत्वा सहेच कर्मणीतिनिवृत्तम् सहयुध्वा सहकृत्वा सप्तम्यांजनेर्डः॥ सरसिजम्
मन्दुरायांजाता मन्दुरजः॥ उपापीरितिहृस्व॥ पंचम्यामजातौ जातिशब्दवर्जिते पंचम्यन्त उपपदे जनेर्डः॥ स्यात् संस्कारजः॥ अदृष्टजः॥

43

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कौमु॰ स॰
९३

क्षियो दीर्घात् । शिनि वा सर्गसौ
दृपो रेफश्च हरामः । शितः काम इति

उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ प्रजास्यात्तंतनोजने ॥ अनौ कर्मणि ॥ अनुपूर्वाज्जने ॥ कर्मण्युपपदे डः स्यात् ॥ पुमांसमनुजातः पुमनुजः ॥ अन्येष्व
पि दृश्यते ॥ अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डः स्यात् ॥ अजः ॥ द्विजः ॥ ब्राह्मणजः ॥ अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः ॥ तेन धात्वंतरादपि कारकांतरे
ऽपि क्वचित् ॥ परितः खाता परिखा ॥ क्तक्तवतू निष्ठा ॥ एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ॥ निष्ठा ॥ भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् ॥ तत्र तयोरेवेति भा
वकर्मणोः क्तः ॥ कर्तरि कृदिति कर्तरि क्तवतु ॥ उकाविती ॥ स्नातं मया ॥ स्तुतस्त्वया विष्णुः ॥ विश्वं कृतवान् ॥ निष्ठायामण्यदर्थे
ण्यदर्थे भावकर्मणोरन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् ॥ क्षीणः ॥ दीर्घात् ॥ रदाभ्यां निष्ठातस्य नः ॥ स्यात् ॥ क्षीणवान् ॥ भावक
र्मणोः क्षितम् ॥ कामो मया ॥ अनुत्वक्षितीति क्षितः ॥ क्षितवान् ॥ भूतः ॥ भूतवान् ॥ ध्रूतः ॥ ध्रूतवान् ॥ उदोनोतरादभावो वा ॥ तेनैका
वत्वान्नेह ॥ उदीर्णः ॥ नूतः ॥ कृतः ॥ रदाभ्यां निष्ठातो नः ॥ पूर्वस्य च दः ॥ रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः ॥ स्यात् ॥ निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धा
तोर्दकारस्य च ॥ शृ हिंसायाम् ॥ शीर्णः ॥ शीर्णम् ॥ वस्ति गत्वेन च वैरसिद्धत्वान्नेह ॥ कृतस्यापत्यं कार्ति ॥ भिन्नः ॥ छिन्नः ॥ संयोगा
दिरातो धातोर्यण्वतः ॥ निष्ठातस्य नः ॥ स्यात् ॥ द्राणः ॥ ग्लानः ॥ ल्वादिभ्यः ॥ एकविंशतेर्लूनादिभ्यः ॥ प्राग्वत् ॥ लूनः ॥ ज्या वयोहानौ ॥ जीनः ॥
ओदितश्च ॥ भुजो भुग्नः ॥ दूनः ॥ उदुपधात् भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ सानुबंधकत्वात् ॥ मद्गुतया सुतयेतिमाघः ॥ गूनः ॥ पूञो विनाशे ॥ पूना यवाः ॥
२१

दृता२

श्रीराम
शीवाय नमः

मु भाग :२

पक्षे मार्दवानुकूलेषा
यक्षीयदीयस्मादुधा
तत्क सेनार्थे १४
उपथितमित्यर्थः १२

विनष्टा इत्यर्थः ॥ पूतमन्यत् सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य सिनो ग्रासः ॥ ग्रासेति किम् सिता पाशेन सूकरी कर्मकर्तृक इति किम् सितो ग्रा
सो देवदत्तेन ओदितश्च ओ उविजी उद्विग्नः ॥ ओहाक् प्रहीणः ॥ स्वादय ओदित इत्युक्तम् सूनः ॥ सूनवान् दूनः ॥ दूनवान् ओदित्त्वा ओविडः ॥
पाठसामर्थ्यान्नेट् उड्डीनः ॥ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ द्रवस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्शे वार्थे श्यैङः ॥ सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् श्येऽस्पर्शे श्यैङो निष्ठा
यान्तस्य णः ॥ स्यात् अस्पर्शे इर्थे हलइति दीर्घः ॥ शीनं घृतम् अस्पर्शे किम् शीतं जलम् द्रवमूर्तिस्पर्शयोरिति किम् संश्यानो वृश्चिकः ॥
शीतात्संकुचित इत्यर्थः ॥ प्रतेश्च प्रतिपूर्वस्य श्यः ॥ सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् प्रतिशीनः ॥ विभाषाभ्यवपूर्वस्य श्यः ॥ सम्प्रसारणं स्या
त् अभिश्यानम् घृतम् अभिशीनम् अवश्यानो अवशीनो वृश्चिकः ॥ अञ्चोऽनपादाने अञ्चेर्निष्ठातस्य नस्य नत्वं पादाने यस्य विभाषा यस्य विभाषयेडिति तस्तो निष्ठायां नत्वं स्यात् उदितो वा इति निष्ठायां नेट् समक्नः ॥ अनपादाने किम् उदक्तं उदकं कूपात् नत्वस्यासिद्धत्वात् चोः कुरिति प्राप्ते निष्ठादेशः ॥ पत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वाच्यः ॥
लुङ्क्णः ॥ लुङ्क्णवान् परिस्कन्नः ॥ प्राच्यभरतेषु पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावे निपात्यते परिस्कन्नः ॥ प्राच्येति किम् परिस्कन्दः ॥ परेश्च
निर्विकल्पः ॥ सान्नोरिति षत्वे प्राप्ते परिस्तष्टनिस्तः ॥ अत्र षत्वं नस्यात् दिवोऽविजिगीषायाम् दिवो निष्ठातस्य नः ॥ स्यादविजिगीषायाम्

पूर्वेण नइत्यर्थः व्यवसितेति दिवो नेति मूर्धन्याभाव इत्यर्थः यानतो नकारे षेति यदि ग्रे नमः स्त्रे

शिप ५
स्त्रैनानिपातनात्ति
च्छायां तेजोपदनिमते
सा भो पन्यास १२

५५

श्रीराम॰
कौमु॰ सू॰
२७

निष्ठातस्य मो वा स्यात् प्रस्तीमः प्रस्तीतः प्रात्किम स्त्यानः
अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ञिफला फुल्लः २

क्षीबृ आङ् सर्ग ४१ पूर्तीमिति जिगीषयाहृत भाष्ये
यान्पर्त इति गम्यते १

नै २ नं

पूनः विजिगीषायां तु पूनम् निर्वाणोऽवाते अवाते इति किम् निर्वाहोऽग्निर्निष्ठातस्य नत्वं स्यात् वातश्चेत्कर्ता निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा वाते तु नि
र्वातो वातः शुषः कः निष्ठात इत्येव शुष्कः पचो वः पक्वः क्षायो मः क्षामः स्त्यः प्रपूर्वस्य प्रात्स्त्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् प्र
स्तीमः अन्यतरस्याम् निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते तत्रैकदेशस्यापीह निपातनमिष्यते फुल्लवान् क्षीबादिषु तु न प्रत्ययस्यैव तलोपः
तस्यासिद्धत्वाद्यासु स्येटोऽभावश्च निपात्यते क्षीबो मत्तः कृशस्तनुः उल्लाघो नीरोगः अनुपसर्गात् किम् आस्तिश्च आकारेण निष्ठा
या इडन स्यात् निर्वरफुल्लः उत्फुल्लस्तादेर्शकिति प्रफुल्लः प्रक्षीबितः प्रकृशितः प्रोल्लाघितः कथं तर्हि सोऽप्रफुल्लसानुमतः प्रफु
ल्यादयुन स्यात् नित्य वरफुल्लः उत्फुल्लोतादेर्शकिति प्रफुल्लः उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम् नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतर
स्यामिति फुल्लविकसने पचाद्यच् सूत्रं तु फुल्लतादिनिवृत्त्यर्थम् उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम् नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतर
स्याम् एभ्यो निष्ठातस्य नो वा नुन्नः नुत्तः विद विचारणे रौधादिक एव गृह्यते उन्दिना परेण साहचर्यात् विन्नः वित्तः वेत्तेस्तु
विदितः विद्यतेर्विन्नः उन्दी क्लेदने ईदित्त्वान्निष्ठायामिडभावादिदित्यस्य निष्ठायामिडागमनस्यात् उन्नः उत्तः त्राणः त्रातः घ्राणः घ्रातः
ह्रीणः ह्रीतः न ध्याख्यापॄमूर्छिमदाम् एभ्यो निष्ठातस्य नत्वं न स्यात् ध्यातः ख्यातः पूर्तः एत्वोपः मूर्तः मत्तः वित्तो भोगप्रत्यय
योः विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयम् भोग्ये प्रतीते चार्थे वित्तम् धनम् वित्तः प्रतुषः अनयोः किम् विन्नः विभाषागमहनेति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
श्रीवा. म ४

उषितं इति स्फीतिः । आमइति स्फीतइति
मोसिद्धः स्फीतिः । आख्यातशपताद्वद्धः

प्र सेति निनः कुष इति वि कोसि
नो क्रो वेति निभा वे ४ २

क्लिन्नेगत्वादिहेनेड् भिन्नं शकलम् भिन्नमन्यत् आपन्ना ऋणमाधमर्ण्ये ऋधातो ॥ क्तान्तर्गतस्य नत्वं निपात्यते अधमर्णव्यवहारे ऋतमन्यत् स्फायि॥ स्फीतिनिष्ठायाम् स्फीतः ॥ इण्निष्ठायाम् निर ॥ कुषो निष्ठायाम् इडू स्यात् यस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः ॥ निष्कुषितः ॥ वसतिक्षुधोरिट् आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् उषितः ॥ क्षुधितः ॥ अञ्चेः पूजायाम् पूजार्थादञ्चेः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् अञ्चितः ॥ गतौ तु अक्तः ॥ लुभो विमोहने लुभः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् न तु गार्ध्ये लुभितः ॥ गार्ध्ये तु लुब्धः ॥ क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः ॥ इड्वा स्यात् क्लिशः उपतापे नित्यत्वात् निरः कुषो विकल्पे स्वस्यन्तस्यायं विकल्पो सिद्धे यि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः ॥ क्लिशितः ॥ क्लिष्टः ॥ पूङश्च पूङः क्त्वानिष्ठयोरिड्वा स्यात् पूङ ॥ पूङ ॥ नक्त्वा निष्ठा च सेट् किन्न स्यात् पवितः ॥ पूतः ॥ नमुग्रहणमुत्तरार्थम् तत्र क्त्वा सेडित्यनेनैव सिद्धे ॥ नोपधात्थफान्ताद्वा इत्यत्र हिन्क्लेव संवच्छेत निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः ॥ एभ्य ॥ सेडू निष्ठा किन्न स्यात् शयितः ॥ शयितवान् अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुकि निवृत्त्यर्थः ॥ शे शियत ॥ शेश्यितवान् आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च आदिकर्मणि य ॥ क्तः ॥ सकर्मकस्याप्यात्मभावकर्मणोः ॥ विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ भावे आदिकर्मणि च आदितो निष्ठायामिड्वा स्यात् प्रस्वेदितः ॥ चैत्र ॥ प्रस्वेदितं तेन ञिक्ष्विदा गात्रप्रक्षरणे ञीमिदा स्नेहने अधर्षा प्रागल्भ्ये स्विद्यते स्म स्विन्न इत्येव ञिमिदाञिक्ष्विदाञिधृषाद्यादिव प्रमेदितः ॥ प्रमेदितवान् प्रक्ष्वेदितः ॥ प्रक्ष्वेदितवान् प्रधर्षितः ॥ प्रधर्षितवान् धर्षितं तेन सेट् ॥ प्रस्विन्नः ॥ प्रस्विन्नं तेनेत्यादि मृषस्तितिक्षायाम् सेन्निष्ठा किन्न स्यात् मर्षितो मर्षितवान् क्षमा

उषितं इति । पनादित्वा
त्संप्रसारणम् । शासि
वसीनिष ४ ३

प्रमुक्तं
व ग्रामे व
इहतनं
सिद्धम

आदिकियान्सरो ४

क्रियाकोमित्यर्थः । ४

(५५)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम

समु. क

५

ण्यंकिम् अपभाषितं वाक्यम् अविस्पष्टमित्यर्थः ॥ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ उदुपधाद्भावादिकर्मणोः सेण्निष्ठाकिन्न स्यात् द्युति

तम् द्योतितम् मुदितम् मोदितम् साधुना प्रमुदितं ॥ प्रमोदितं ॥ प्रमुदितः ॥ प्रमोदितः ॥ साधु ॥ उदुपधात्किम् विदितम् भावेत्यादि किम् रुचितं का

र्षापणम् से[illegible]किम् शुष्कम् शोधिकरणे ऽप्ययं नेह गुधितम् निष्ठायां सेटि वैकल्पिकं स्यात् भावितः भावितवान् श्वीदितो निष्ठायामिति नेट्

सम्प्रसारणम् शूनः ॥ शीनः ॥ गृह गृढः ॥ वनु वतः ॥ तनु ततः ॥ पतेः सनि वेट्कत्वादिडभावे प्राप्ते द्वितीयाश्रितेति सूत्रे निपातनादिट् पतितः ॥ से

सिवीति नेट्कत्वात् हृषेर्लोमस्वित्यादीनामिट्त्वेनानित्यत्वज्ञापनाद्वा तेन वावितामिभराज्ञ्यत्यादि यस्यविभाषेत्यत्र एकाच इत्येव दरिद्रितः ॥

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमः ॥ शक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु क्षुब्धादीन्यष्टौ क्तान्तानि नि

पात्यन्ते समुदायेन मन्थादिषु वाच्येषु ॥ क्षुब्धः संयुक्तः ॥ शान्तो वा मन्थः ॥ मन्थनदण्डः ॥ क्षुभितो मन्थ इति ॥ स्वान्तं मनः ॥ ध्वान्तं तमः ॥ लग्नं

सक्तम् निष्ठानत्वमपि निपातनात् म्लिष्टमविस्पष्टम् विरिब्धः स्वरः ॥ म्लेच्छ रेभृ अनयोरुपधाया इत्वमपि निपात्यते फाण्टमनायाससाध्यः

कषायविशेषः ॥ माधवस्तु नवनीतभावात्प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टमिति वेदभाष्ये आह वाढम् भृशम् अन्यत्र तु क्षुभितम् स्वनितम्

तिनु आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् स्वनितम् ध्वनितम् लगितम् म्लेच्छितम् विरेभितम् फणितम् वाहितम् धृषिशसी वैयात्ये धृषिशसी

धार्ष्ट्येऽविनये एवानिटौ स्तः ॥ धृष्टः विशस्तः ॥ अन्यत्र धर्षितः ॥ विशसितः ॥ भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये धृषिर्नास्ति आदन एव नियमार्थ

मन्

श्रीराम॰
सीता॰ नमः॥

मिरस्त्वमितिवक्ति॥ ध्वषेरादित्वफलं दर्शयितुमिति नहरन्त॥ मा भवस्तु भावकर्मणोः रेवेमास्त्येविकल्पमारब्धव्यम् घर्षितम् प्रधृष्ट॥ प्रधर्षित॥ दृ...रस्य
रवकर्तयोः॥ स्पष्टेवत्लखतिनिपात्सेने दृढंहवं दृढ नस्येडभावः॥ तस्य ढत्वम् तस्य लोपः॥ इत्येतान निपात्य दृहिता दृंहितो ऽन्यः॥ प्रभोपरिवृढ॥ वृढ
न॰ ३ वृहिवृढो निपातंप्रागवत् परिवृहितोपरिवृंहितो ऽन्यः॥ कृच्छ्रगहनयोः॥ कष॥ कषानिष्ठाद्रा नस्यादेतयोरर्थयोः॥ कष्टं दुःखं तत्कारणं वस्यात् कष्ट
कृच्छ्रमाभिलम् कृष्टो मोहः॥ कष्टं शास्त्रम् दुरवगाहमित्यर्थः॥ कषितमन्यत् क्षुभिरविशब्दे क्षुभेर्निष्ठायामनिट्स्यात् क्षुब्धो रज्जुः॥ अविश
ब्देकिम् क्षुभितं वाक्यम् शब्दप्रकटीकरणाभिप्रायमित्यर्थः॥ अर्द्दे सन्निविश्य॥ एतत्पूर्वादर्द्दे निष्ठायामिड्नस्यात् समर्णः न्यर्णः॥ अर्णः॥
अर्दितो ऽन्यः॥ अभेश्चाविदूर्ये अभ्यर्णम् नातिदूरमासन्नंवा अभ्यर्दितमन्यत् णेरध्ययनेवृत्तम् रापेताद्वृत्तो॥ नास्येडभावो णिलुक्चाध्ययने
र्थे वृत्तं छन्दः छात्रेण संपादितम् अधीतमित्यावत् अन्यत्र वर्तितारज्जुः॥ शृतम्पाके श्रातिश्रपयत्योः॥ नेड्भावो निपात्यते क्षीर श्र॰ ५
हविषोः॥ पाके शृतं क्षीरं स्वयमेव विक्लिन्नम् पक्वमित्यर्थः॥ क्षीरहविर्भ्यामन्यत्र श्राणं श्रपितं वा वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः
एते णि विनिष्ठायां वा निपात्यन्ते पक्षे दमित॥ शमित॥ पूरित॥ दासित॥ स्पाशित॥ छादित॥ ज्ञपित॥ रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ए
भ्यो निष्ठायामिड्वास्यात् रुष्ट॥ रुषित॥ आंत॥ अमित॥ तूर्ण॥ त्वरित॥ अस्यआदित्वफलंमेड्॥ संघुष्ट॥ संघुषित॥ आस्वान्त॥ आस्व
नित॥ हृषेर्लोमसु हृषेर्निष्ठायामिड्वास्यात् लोमविषये हृष्टं हृषितं लोमभिः विस्मितप्रतिघातयोश्च हृष्टो हृषितोमैत्रः॥ विस्मित॥ प्र

सु५

ज्वरत्वरेति... (faint pencil note)

56

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिरम
मु. ह.

६ विं

नीआ

निहतो विस्पर्धः॥ अन्यत्रानुहस्तुम्बलिके अहित्वान्निष्ठानेह्रस्वनुंभ्योऽप नस्तैवायतेर्निपातोऽयम् वा अपचितः॥ अपचायितः॥ प्यायः पी॥ वास्या
न्निष्ठायाम् व्यवस्थितविभाषेयम् तेन स्वाङ्गे नित्यम् पीनम् मुखम् अन्यत्र पानः॥ स्वद॥ सोपसर्गस्य न प्रप्यान॥ आङ्पूर्वस्यान्धूधसो॥ स्या
द्व आपीनोऽधुः॥ आपीनम् ऊधः॥ ह्रादो निष्ठायाम् ह्रस्वः स्यात् प्रह्लन्नः॥ द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति एषाम् इकारोऽन्तादेशः॥ स्यादेः किति दे
त्वस्य ह्रावयोरपवादः॥ दितः॥ सितः॥ मामाऽस्थेऽ मितः॥ स्थितः॥ शाछोरन्यतरस्याम्॥ शितः॥ शातः॥ छितः॥ छातः॥ व्यवस्थितविभाषा
त्वाद्व्रतविषये स्यतेर्नित्यम् संशितं व्रतम् सम्यक् सम्पादितमित्यर्थः॥ संशितो ब्राह्मणः॥ व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः॥ दधातेर्हिः॥ नादे
किति अभिहितम् निहितम्॥ दो दद्घोः॥ घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दत् स्यात् तादौ किति वर्त्वम् दत्तः॥ चोः॥ किम् दान्तः॥ तान्तो वा यमादेशः॥ नवैवं
विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य दस्तीति दीर्घापत्तिः॥ तकारादौ तद्विधानात् दान्तो दान्तो वा नवदान्तो त्वनिष्ठान्तत्वम् चान्त्वे भद्ध्वस्तथा
रिति वर्त्व शाखम् सन्निपातपरिभाषाविरोधात् अच उपसर्गात्तः॥ अजन्तादुपसर्गात् परस्य दा इत्यस्य घोरवस्य तत्तादौ किति वर्त्वम्
प्रत्तः॥ अवत्तः॥ अवदत्तं विदत्तं वा दिकर्मणि सुदत्तमनुदत्तं वा निदत्तम् नुविपन्ते नग्वदा धात्वाप्राप्नम् दस्ति इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः॥ स्याद्दादे
शो यस्तकारस्तदादौ उत्तरपदे स्वरिवति वर्त्वमाश्रयात्सिद्धम् नीत्तम् सूत्तम् कुमास्थेतीत्वम् वीत्तम् गीत्तम् पीत्तम् जनसनखना
त्वम् जातम् खातम् अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ल्यपीति अपसप्तमीकम् अदो जग्धिः स्याल्यपि तिव इकारऽ उच्चारणार्थः॥ जग्धं भक्तम्

वप्रदत्तं

सा.तम.१

ता दे कि १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
शीवा नम

आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च॥ प्रकृतः कटं॥ कृतः॥ प्रकृतः॥ कटस्तेन निष्ठायामण्यदर्थे इति दीर्घः॥ -दीयोदीर्घादिति णत्वम् अन्दीर्णः॥ सः॥ वाक्ताश
देत्ययोः॥ स्त्रियां निष्ठायां शेर्घा वा स्यात् आक्रोशे दैन्ये च दीर्णायुर्भवीतानायुर्वा दीर्णोयं तपस्वी इति वा निर्नदीभ्यां स्नातेः॥ कौशले
आभ्यां स्नातेः॥ सस्यम॥ स्यात् कौशले गम्ये निष्णातः॥ शास्त्रेषु नदीष्णः॥ सुपीनिः॥ स्त्रं प्रतिस्नातम्॥ अतेः॥ स्नातेः॥ सत्त्वम् अति नस गा ३
त्ररुः क्ष्मित्यर्थः॥ अन्यत्र प्रतिस्नातम्॥ कपिष्ठलो गोत्रे॥ कपिष्ठलो नाम यस्य कपिष्ठली पुत्रः॥ गोत्रे किम्॥ कपीनां स्थलं कपिस्थलम्॥ विकुश
मिपरिभ्यः स्थलम्॥ शम्य॥ स्यात्॥ विष्ठलम्॥ कुष्ठलम्॥ शमिष्ठलम्॥ परिष्ठलम्॥ गत्यर्थाकर्मक श्लिषशीङ्स्थासवस
जनरुहजीर्यतिभ्यश्च॥ एभ्यः कर्तरि क्तः स्याद्भावकर्मणोश्च॥ गंगां गतः॥ गंगा गता॥ ग्लानः॥ सः॥ लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः॥ शेषमधिशयि
तः॥ वैकुण्ठमधिष्ठितः॥ शिवमुपासितः॥ हरिदिनमुपोषितः॥ राममनुजातः॥ गरुडमारुढः॥ विश्वमनुजीर्णः॥ पन्ते भावागंगा गतेनेत्यादि
क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः॥ एभ्योऽधिकरणे क्तः स्याद्वा यथाप्राप्तम्॥ ध्रौव्यम् स्थैर्यम्॥ मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमा
पतेः॥ भुक्तमेतदनंतस्येत्यत्र कर्मण्यादिः॥ १ पन्ते मासे कर्मक तात्कर्तरि भावे च आसितो मुकुन्दः॥ आसितं तेन मुकुन्दं सत्यर्थेभ्यः॥
कर्तरि कर्मणि च रमापतिरिदं यातः॥ तेनेदं यातम्॥ भुजेश्च कर्म अन्नं तेनेदं भुक्तम्॥ कथं भुक्ता ब्राह्मणा इति भुक्तमस्त्येषामिति मत्व
र्थीयोऽच्॥ वर्तमानेऽर्थ इत्यधिकृत्य ञीतः क्तः॥ ञीन्धिद्या स्विदा॥ मिंदी॥ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च॥ मतिरिच्छा बुद्धिः॥ घत्यपादानात
राज्ञां मतः॥ बुद्धः॥ विदितः॥ पूजितोऽर्चितः॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः॥ शीलितो रक्षितः॥ क्षान्तः॥ आक्रु

मी गा ३

५७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
मु० र०

३ सर्वमेजोऽङ्गीनपु २ सुबोते

काशुष इत्यादि नपुंसके भावे क्तः॥ निष्ठावत्त्वविशिष्ट भावे कालसामान्ये नन्दस्यात् शयितम् शयितम् यजिरक्षु निष्पन्नाभूते सुस्वान् सुस्वानो जी
ज्वा जीवानो जीर्यतेरतृ भूतइत्येव जरन् जरन्तौ जरन्तः॥ वासनूपन्यायेन निष्ठापि जीर्णो जीर्णवान् छन्दसि लिट्॥ लिट्॥ कानज्वा
३ कसुश्च ईदृभूतसामान्ये छन्दसि लिट् तस्यापि धीयमानो क्वसुकानचावपि छन्दस्येवेति त्रिमुनिमतम् कवयस्तु बहुलं प्रयुज्यते तेनेनिश्यिवान्
नगरं कतोऽश्रेयांसि सर्वाण्यपि जग्मुषस्तेइत्यादि वस्वेकाजाद्घसाम् इत्तानामेकाचामाकारान्तानां घसेश्च वसोरिट् नान्येषाम् आदिवान्
आदिवान् जघ्निवान् एकाचः किम् बभूवान् भाषायां सदवसश्रुवः॥ सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिड्वा स्यात् तस्य च नित्यं क्वसुः॥ निषेदु
षीमांसनवान् सभीरः॥ अध्यूषुषस्तामभवन्ननस्य शुश्रुवान् उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च एते निपात्यन्ते उपपूर्वादिणो भाषाया
मपि भूतमात्रे लिड्वा स्यात् तस्य नित्यं क्वसुः॥ इट् उपेयिवान् उपेयुषः॥ स्वामपि मूर्तिमग्राम उपेयुषः॥ उपेयुषी उपेत्यपिव्यवहितः॥ इयि
वान् समीयिवान् नञ्पूर्वादश्नातेः॥ कुत्सुरि भावश्च ... अनाश्वान् ... अनुपूर्वाद्वचेः॥ कर्तरि कानच् वेदस्यानुवचनं
कृतवानूचानः॥ विभाषागमहनविदविशां वसोरिड्वा जग्मिवान् जगन्वान् जघ्निवान् जघन्वान् विविदिवान् विविद्वान् विविशि
वान् विविश्वान् विशिना साहचर्यात् ... ग्रहणम् वेत्तेस्तु विविद्वान् दृशेश्च ददृशिवान् ददृश्वान्॥ लटः शतृशानचावप्रथमासमाना
धिकरणे अप्रथमान्तेन समानाधिकरणे सतीत्यर्थः॥ शबादि पचन्तं चैत्रं पश्य आने मुक्॥ अङ्गस्यातो मुगागमः॥ स्यात् आने परे पचमानं
चैत्रं पश्य इत्यनुवर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणमधिकविधानार्थम् तेन प्रथमासमानाधिकरणेऽपि क्वचित् सन्ब्राह्मणः॥ माङ्याक्रोशे

प्र२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीरम।
वा नमः

माजीवन् माङि लुङीति प्राप्ते एतद्वचनसामर्थ्याल्लट् संबोधने च हे पचन् हे पचमान लक्षणहेत्वोः क्रियायाः क्रियायाः परिचायके हेतौ वा
र्थे वर्तमाना धातोर्लटः शतृशानचौ स्तः शयाना भुञ्जते यवनाः अर्जयन्वसति हरिं पश्यन्मुच्यते हेतुः फलं कारणं च तृन्यवः यथीयमा
णास्याम आस आस परस्मैपदीनस्य इत्यात् आरे परस्य आसीन विदेः शतुर्वसुः वेत्ते परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् वि
दन् विद्वान् विदुषी तौ सत् तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः लृटः सद्वा व्यवस्थितविभाषेयम् तेनाप्रथमा[illegible]सामानाधिकरण्ये प्रत्य
योत्तरपदयोः संबोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य करिष्यतो वृत्तं करिष्यतः करिष्यद्भक्तिः हे करिष्यन् अ
र्जयिष्यन्वसति प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् करिष्यति करिष्यन् आनो यजः शानः वर्तमाने यजमानः यजमानः ताच्छील्यव
प्रा ५ योवचनशक्तिषु चानश् एषु द्योत्येषु कर्तरि चानश् भोगं भुञ्जानः कवचं बिभ्राणः शत्रुं निघ्नानः इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि अध्यां
शतृ स्यादकृच्छ्रिणि कर्तरि अधीयन् धारयन् अकृच्छ्रिणाम् कृच्छ्रेणाधीते धारयति द्विषोऽमित्रे द्विषन् शत्रुः सुञो यज्ञसंयोगे
सर्वे सुन्वन्तः सर्वे यजमानाः शत्रिणः अर्हः प्रशंसायाम् अर्हन् आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः
प्रत्ययास्ताच्छीलादिषु कर्तरि बोध्याः तृन् कर्ता कटान् अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच्
अलंकरिष्णुरित्यादि णेश्छन्दसि चीवुध पारयिष्णव भुवश्च छन्दसीत्येव भविष्णुः कथं तर्हि जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवमिति

प्रा ५

18

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम.
कौमु. उ.

९८

निरंकुशा॥ कवय॥ वकारोनुनासिकसमुच्चयार्थः॥ भ्राजिस्थादितिकनि॥ एवंन्हायिस्॥ नेतान्प्रायेच्छम् ॥ग्लाजिस्थश्चग्स्नुः॥ छन्दसीति निवृत्तम् गिर
यं न तु कित् तेन स्थ ईत्वं न ॥ग्लास्नुः॥ गित्वान्नगुणः॥ जिष्णुः॥ स्थास्नुः॥ भाभुवः॥ भूष्णुः॥ किती त्यत्र गकारप्रश्लेषान्नेट् भूष्णुः॥ दंशे
श्छन्दस्युपसंख्यानम् दंक्ष्णवः पशवः॥ त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः॥ त्रस्नुः॥ गृध्नुः॥ धृष्णुः॥ क्षिप्नुः॥ शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्॥ उकार
उच्चारणार्थः॥ इति काशिका अनुबन्ध इति भाष्यम् तेन शमिनितरा शमिनितरेत्यत्र उगितश्चेति ह्रस्वविकल्पः॥ न चैवं शमिशमी
नामित्यादौ नुम्प्रसंगः॥ झलग्रहणमपकृष्य झलन्तानामेव तद्विधानात् नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः॥ शमी तमी दमी श्रमी
भ्रमी क्लमी प्रमादी उत्पूर्वान्मदेः॥ अलंकृञ्॥ आदिसूत्रेण इष्णुचो वासरूपविधिनापि घिनुणपि उन्मादी ताच्छील्यादिकेष्वासरूपवि
धिर्नास्तीति नुप्रापिकम् संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विष
द्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च॥ घिनुण् स्यात्॥ संपर्की अनुरोधी आयामी आयासी परि
सारी संसर्गी परिदेवी संज्वारी परिक्षेपी परिराटी परिवादी परिदाही परिमोही दोषी द्वेषी द्रोही दोही योगी आक्रीडी विवेकी त्यागी
रागी भागी अतिचारी अपचारी आमोषी अभ्याघाती॥ वौ कषलसकत्थस्रम्भः॥ विकाषी विलासी विकत्थी विस्रम्भी॥ अपे च ल
षः॥ वाद्ये अपलाषी विलाषी प्रे लपसृद्रुमथवदवसः॥ प्रलापी प्रसारी प्रद्रावी प्रमाथी प्रवादी प्रवासी निन्दहिंसक्लिशखादविनाश

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम०
श्रीवा०नमः

वा५
परिन्दिपपरिरट्परिवादिव्याभाषसूयो वुञ् ॥ पञ्चम्यर्थे प्रथमा । एभ्यो वुञ् स्यात् । निन्दको हिंसक इत्यादि । गवुलापि सिद्धे वुञ्वचनं ज्ञापकं तद्धीया
रिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो नेति । देविक्रुशोश्चोपसर्गे ॥ आदेवकः । आक्रोशकः । उपसर्गे किम् । देविता क्रोष्टा । चलनशब्दार्थादकर्मका
द्युच् ॥ चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात् । चलनः । चोपनः । कम्पनः । शब्दनः । रवणः । अकर्मकात्किम् । पठिता विद्याम् । अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ 2
अकर्मकाद्युच् स्यात् । वर्तनः । वर्धनः । अनुदात्तेतः किम् —— भविता । हलादेः किम् । एधिता । अकर्मकात्किम् । वसिता वस्त्रम् । जुचंक्र
म्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ॥ जु इति सौत्रो धातुः । गतौ वेगे च । जवनः । चंक्रमणः । दंद्रमणः । सरणः । पूर्वेणाप्सिद्धे पदि
ग्रहणं लषपतपदस्थुकञ्भावाभावाभूदिति । तेन ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्तीति ज्ञापितम् । क्रुधमण्डार्थेभ्य
श्च ॥ क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः । नयः । यकारान्ताद्युच् न स्यात् । क्नूयिता । क्ष्मायिता । सूददीपदीक्षश्च ॥ सूदि
ता दीपिता । नमिकम्प्यादिपरेण युचो बाधे सिद्धे दीपेर्ग्रहणं ज्ञापयति ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकमिति ते
न कमना कमना युवतिः । कम्प्रा कम्पना शाखा । यदि सूदेर्युच् न कथं मधुसूदनः । नन्द्यादिः । लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य
उकञ् ॥ लाषुकः । पातुकः इत्यादि । जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ॥ जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी

59

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कौमु० कृ०
९८

प्रजोरिनिः ॥ प्रजवी प्रजविनौ प्रजविनः ॥ जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ जयी दरी क्षयी विश्रयी अत्ययी
वमी अव्यथी अभ्यमी परिभवी प्रसवी ॥ स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ आयादयवदुता ॥ स्पृहया-
लुः ॥ पतयालुः ॥ दयालुः ॥ निद्रालुः ॥ तत्पूर्वो द्रा तदो नान्तत्वं निपात्यते तन्द्रालुः ॥ शीङो वाच्यः ॥ शयालुः ॥ दाधेट्सिशद-
सदो रुः ॥ दारुः ॥ धारुः ॥ सेरुः ॥ शद्रुः ॥ सद्रुः ॥ सृघस्यदः क्मरच् ॥ सृमरः ॥ घस्मरः ॥ अद्मरः ॥ भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ भङ्गुरः ॥ भा-
सुरः ॥ मेदुरः ॥ विदिभिदिछिदेः कुरच् ॥ विदुरः ॥ भिदुरम् छिदुरम् ॥ इण्नश्जिसर्तिभ्यः क्वरप् ॥ इत्वरः ॥ इत्वरी ॥ नश्वरः ॥ जि-
त्वरः ॥ सृत्वरः ॥ गत्वरश्च ॥ गमेरनुनासिकलोपो निपात्यते गत्वरी ॥ जागुरूकः ॥ जागरूकः ॥ स्यात् जागरूकः ॥ यजज-
पदशां यङः ॥ ऊकः ॥ यङन्तेभ्य ऊकः ॥ स्यात् दशामिति भावेन नलोपेन निर्देशः ॥ यायजूकः ॥ जञ्जपूकः ॥ दन्दशूकः ॥ नमिकम्पि-
स्म्यजसकमहिंसदीपो रः ॥ नम्रः ॥ कम्प्रः ॥ स्मेरः ॥ जसिर्नञ्पूर्वः ॥ क्रियासातत्ये वर्तते अजस्रम् सततमित्यर्थः ॥ कम्रः ॥ हिंस्रः ॥ दीप्रः ॥
सनाशंसभिक्ष उः ॥ चिकीर्षुः ॥ आशंसुः ॥ भिक्षुः ॥ विन्दुरिच्छुः ॥ वेत्तेर्नुम् इषेश्छत्वं निपात्यते वेदनशीलो विन्दुः ॥ इच्छति इच्छुः ॥ क्याच्छ-
न्दसि ॥ देवान् जिगातिसुम्नयुः ॥ आदृगमहनजनः ॥ किकिनौ लिट् च ॥ आ क्वेस्ताद्दृत्तात्स्मादिभ्यश्च किकिनौ स्तः छन्दसि तौ च लिड्वत्

सुपमात्मनः क्याच्
[illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
श्रीबालमुकुन्द

वभ्रि. वज्रम् पपि४ सोमम् दद्रिगा४ जग्मियुवा जघ्निर्वृत्रममित्रियम् जज्ञि४ भाषायां धात्वादेशस्य गमिजनिनमिभ्यः४ दधि४ चक्रि४ सस्रि४
जग्मि४ जज्ञि४ नेमि४ सासहि वावहिवाचलिपापतीनामुपसंख्यानम् यङ्लोभ्य४ सहत्यादिभ्य४ किकिनौ पतेर्निभाव४ वनिपा स्यते स
पितत्वनिर्जित्य स्वयम्भू न्यङ्कु न्यञ्जो न्यञ्ज४ कषेश्वेतिवाच्यामिति काशिकादौ जङ्गमक४ शन्धोरारु४ शरारु४ वन्दारु४ भिय४
क्रुकनौ भीरु भीरुक४ क्लुकन्पिवाच्य४ भीलुक४ स्थेशभासपिसकसोवरच् स्थावर४ ईश्वर४ पेश्वर४ कश्वर४ भ्रज्ययङ४ यातेः
यिङ्नाहरवृत्स्यात अतोलोप४ तस्य लोपः प्रतिस्थानिवत्वनिषेधात् आपोयामिति लोपः अत्रालोपस्य स्थानिवत्वमाश्रित्यातो लोपश्च
प्रवरेलक्षणंनस्थानिवत् याचाव र४ भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् विभ्राट् भा४ भासो भास४ धूः४ धुरौ विद्युत् ऊर्जू
इत्यादि धुर४ दशियलणस्यापकर्षाज्जुवतेर्दीर्घ४ जूः जुवौ जुव४ ग्रावशब्दस्य धातुनासमासः सूत्रेनिपातयते तत४ क्विप् ग्रा
वस्तुत् अन्येभ्योपिदृश्यतेतिक्विप् विद्भिद् दशियलणाधिकारे पसंग्रहार्थम् क्विब्दीर्घ४ क्विब्दसम्प्रसारणम् क्विवचिप्रच्छि४ तथा
वार्त्तिकम् क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणांदीर्घो सम्प्रसारणञ्च क्विप् वचिरित्यादिना रागादिसूत्रेणकेषांचित्सिद्धेनवृत्तिलारोहणा
वा वामाभूरितिवार्त्तिकेग्रहणम् वक्तीति वाक् प्रच्छतीतिप्राट् आयतं स्तौतीति आयतस्तुः कटंप्रवते कटप्रूः जूरनुः श्रयतिहरिं
श्री४ द्युतिगमिजुहोतीनांद्वे दशियलणाद्भ्याससंज्ञा दिद्युत् जगत् जुहोतेर्दीर्घश्च जुहू४ दृभये अभ्यासस्य हस्वश्च दृणाति ददृत् ध्या (50)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कौमु॰ कृ॰
२०

समुद्रः ३

ऋ॰भा॰ ५।१।४।

यते। सम्प्रसारणमूव धी। ध्रुव। संज्ञान्तरयोः। मित्रभूर्नामकश्चित् धनिकाधमर्णयोरन्तरे यः स्थित्वा तिविश्वासार्थं सप्रतिभूः। विप्रसंभो दू २
डुसंज्ञायाम्। शंभ्यो भुवो डुः स्यान्नतु संज्ञायाम्। विभुर्व्यापकः। प्रभुः स्वामी। संभुर्जनिता संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित्। मित। शम्भ्य
पसंख्यानम्। मितंद्रवतीति मितद्रुः। शम्भुः। अंतर्भावितण्यर्थोऽत्र भवति। धः कर्मणि ष्ट्रन्। धेटो धाञश्च कर्मण्यर्थे ष्ट्रन् स्यात्। धात्रीजन
न्यामलकी वसुमती। पमात्रिषु दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे। दाबादेः ष्ट्रन् स्यात् करणेऽर्थे। दात्यनेन दात्रम्।
नेत्रम्। तिगुलक्तनपसिसू सरकसेषु च। एषां दश्शानां कृत्प्रत्ययानामिडन्न स्यात्। शस्त्रं योत्रम्। योक्त्रम्। स्तोत्रम्। तोत्रम्। सेत्रम्। सेक्त्रम्।
मेढ्रम्। पत्रम्। दंष्ट्रा नद्धी। हलसूकरयोः पुवः। पूञ् पूङ् च। करणे ष्ट्रन् स्यात् तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः। हलस्य सूकरस्य वा पो २
त्रं मुखमित्यर्थः। अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः। अरित्रम्। लवित्रम्। धवित्रम्। सवित्रम्। खनित्रम्। सहित्रम्। चरित्रम्। पुवः संज्ञायाम्।
पवित्रम्। येनाज्यमुत्पूयते तदनामिका वेष्टनम्। कर्तरि चर्षिदेवतयोः। पुव इत्रः स्यात् ऋषौ करणे देवतायां कर्तरि। ऋषिर्वेदमन्त्रः।
तदुक्तं मन्त्रेणाभिदर्शनात् पूयते ऽनेनेति पवित्रम्। देवतायां त्वग्निः। पवित्रः स मां पुनातु। अथोणादयः। कृवापाजिमिस्वदि
साध्यशूभ्य उण्। करोतीति कारुः। शिल्पी कारकश्च। स्नातायुक्तौ। वातीति वायुः। पायुर्गुदम्। जयत्यभिभवति रोगान् जायुरौषधम्।
मिनोति प्रक्षिपति देहे ऊष्माणमिति मायुः। पित्तम्। स्वादुः। साध्नोति परकार्यं साधुः। आशु अश्नुते इत्याशु शीघ्रम्। आशुर्व्रीहिः। पाय्यते। स्यात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२

छन्दसीणः॰ मानस्त्रायो हृसनिजानिवरिवरिभ्यो गुणा दीर्घत्तश्चेति हनुः॰ स्नूः॰ प्रस्थ॰ सानुरस्त्रियाम्‌ जानु जानुनी इत्यनित्वे आस्थेति
ननिषेध॰ अनुवं घटत्यसामर्थ्यात्‌ वानुरम्यम्‌ वाकुप्रियवाकम्‌ मगाद्यादित्वा कुप्रत्ययेवटुः इत्यपि किंजरयोश्चिणः॰ किंशरणोतीति
किंशारुः॰ सस्यशूकं वाराः शुच जरणेति ॰जरणुः॰ गर्भाशयः॰ ओररच्च॰ तरंत्यनेनवर्णाग्रहतितालुः॰ शूकेववः॰ कश्च शूकेनगरलेनव
कीति शूकवाकूर्मिपूरश्चशरेवरणाभुवोतिविश्वः॰ भटश्रीनत्वरित्सतनि धनिमिमाशिभ्यः ८॰ भरतिविभर्तीतिवा भनुः॰
स्वामीहरश्च मत्येते श्रस्मिन्भूतानिमत्तुर्निर्जरादेरः॰ शेते शयुः॰ अजगरः॰ तनुर्वल्हः॰ वंतिभन्त्यंतिदेवताइमामिति वनुः॰ स्व
नुः॰ खड्गादिमुष्टिः॰ तनुत्त्वस्यम्‌ स्त्रियांमृर्निस्तनुस्तनुः॰ वनुः॰ शास्त्रविशेषः॰ वनुषाववनुंविदुः॰ चतुरिवाजनिवरूतिश्रीहर्षेः॰
मधुकिन्नरः॰ मङ्गुः॰ पार्णीयकाकिकेतिरभसः॰ न्यंक्वादित्वात्कुत्वम्‌ जरूत्वेनसस्यदः॰ अरणश्च सवर्णेशकरणारणवः॰ वात्कटिगिः
भ्याम्‌ कटुः॰ वटतीतिवटुः॰ धान्येपानित धान्यवाच्येञ्जरणेउप्रत्ययः॰ स्यात्सवर्णान्‌ नित्वाद्युगुदात्तः॰ प्रियंगवश्चमे अरणवश्च
मे ब्रीहिभेदः॰ स्त्वनुः॰ पुमान्‌ निदूरणं फलिपाटिस्यादिसूत्रमभिव्याप्यसंवध्यंते शरस्कन्निहित्रप्यासिवसिहनिक्लिदिवंधिमनिभ्य
श्च शरणानीतिशरुः॰ एषुघकोपयोः॰ स्वतुर्वज्जम्‌ स्तेनुर्व्याधिः॰ वन्दुइत्यवन्ये नपुंसीसम्‌ जसिभृत्यसवः॰ प्राणाः॰ वसूर्हं एनौपं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
मु॰ सू॰

५२ न४

नेमं रौवस्तेतोये धनेमरोहनुर्बन्तेकरे॥४॥ स्यात् न्कंदुश्चन्दुः॥ बंधु॥ मनु॥ बाहुदिमवयवे बिन्दु॥ स्पनेः॥ सम्प्रसारणं धश्च देशेनादविशे
षे॥ धौ॥ सिंधुर्नद्यां सरिति स्त्रियामित्यमरः॥ उन्दे रिश्चादेः॥ उनत्तीन्दुः॥ इषेः॥ किञ्च इषुः॥ उ॥ स्यात् सौकित् आदेरिकारादेशश्च ईषते हिनस्ति
इषुः॥ शरः॥ इषुर्द्वयोः॥ स्कन्देः सलोपश्च कन्दु॥ सृजेरसुम् च वा तस्य लोपः॥ अप्रत्ययश्च रज्जु॥ कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च ककारतकारयोर्वि
नियम॥ तर्कुः॥ सूत्रवेष्टनम्॥ नावश्चे॥ न्यंकादित्वात्कुत्वम् निपतन्त्यश्चनि न्यंकुर्मृगः॥ फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च
श्च फलेर्गुक् फल्गु॥ पाटेः॥ पटि॥ पटतीति पटु॥ नम्यतेऽनेन नाकुः॥ वल्मीकम् मन्यते इति मधु॥ जायते इति जतु॥ वलेर्गुक् व
ऽसंवरणे वल्गु॥१॥४॥ कितसन्वच्च॥१॥ यतेःतु॥ स्यात्सन्वत्कित्सन्वच्च शिशुर्बालः॥ बोधेश्च बभ्रुरश्वभेधीय॥ सन्वदितिप्रहृतेर्ह्यहरणाभि
त्वनिवृत्त्यर्थम् कुर्म्रश्च बभ्रुमुन्यंतरे विशेषोवभ्रू नकुलपिंगलौर्वदन्यतोपि वक्रु॥ कर्त्ता जभ्रुर्हंता यज्ञ॥ पावक॥ पतेरिस्यादिग
णिकविम्य॥ कुस्यात् ऊरु॥ भिनत्तीति भिदुर्वज्रम् ग्रहिज्याति सम्प्रसारणम् बिहिरणोविध्याति विधू॥ विधु॥ ॥शशांके कर्पूरे ॥ विधि ह
केशेषवरान्द्वसे गृधू॥ काम॥ पशुर्द्रव्य॥ हृयोःच करोतीति कुरु॥ अपरु॥ सुमुखस्य॥ सूषामादिभुवेति षत्वम् अपदुप्रतिकूलम् दु
कुसुषु रमेरिखोपधाया॥ अनिष्ठरपतिहृति रिपु॥ अर्जिदृशिकम्यमिपसिवाधामृजिपशितुक् धुक दीर्घह कारश्च अर्जयतिऋ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
...नमः

(नम)   पथ्य ?

णाद् आशु॰ सर्वानविशेषेण पश्यतीति पशु॰ कन्तु॰ अंशु॰ कृप॰ पांशुर्नानद्योरजं॰ नासत्याम्नापिदन्त्याश्च ... शकरपांशवः वा
धेतेऽइति वाहु॰ स्त्रीपुंसयोर्भुज॰ प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च॰ प्रथ्यां कुसंप्रसारणम् भ्रस्जेः सलोपश्च पृथु॰ मृदु॰
र्यकारित्वात्कुत्वम् भृज्ञातितपसा भृगु॰ ... लघु॰ बालमूल लघ्वंगुलीनां वा लोरत्वमापद्यते नखुर्नखभेदे॰
बहु॰ गुरोर्गतिर्नुलोपश्च गुरु॰ सक्थि॰ महतिह्रस्वश्च अनुमहत् शिलेः॰ कश्च श्लिष्यतीति श्लिकु॰ ... उपधेतान्त्यातिश्च
वाश्यरयो॰ खनिश्चम्पांदिभ्य ... आरवनतीत्यारवु॰ परंशृणातीति परशु॰ पृषोदरादित्वादकारलोपात् भ्रूरपि हरिमित
याद्द्रुव॰ हरिभिर्द्रूयते हरिद्रु ... मितं द्रवति मितद्रु॰ समुद्र॰ शतं वा द्रवति शतद्रु॰ बाहुलकात्केवलादपि द्रवत्यूर्ध्व
मिति द्रु॰ कन्द्र॰ शारवादु ... खलु शंकु पीयु नीलंगु लीगु पञ्चैते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते खनतेरेफ ... ॰
खनु॰ काम॰ कूपे मुखो ... शंकुर्नाम कीलः शल्यं या॰ पिबतेरित्वं युगागमश्च पीयुर्वायसः॰ काल॰ सुवर्णश्च निपूर्वा
... नीलंगु॰ क्रिमिविशेषः॰ शृगालश्च नीशांगु इति पाठान्तरम् तत्र ... दीर्घ॰ लोगा
संगे अस्य ... लगतीति लिगु ... लिगुर्मूर्खः॰ मृगम्ब्वादयश्च एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते मृगं यातीति मृ

(82)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम०
कौमु० सू०
२२

गमु॰ आ व॰ देवसुर्धार्मिक॰ मित्रयुरोक॰ पा आभिरू॰ आक्तनिगरोणाम् मन्दिवाधि मथिवतिवंकर्णपं॰ ध्यडरव् मन्दुरवाजिशाला

वाशूरएरात्रि॰ मसुरए वजुर॰ वकुरोरय॰ [illegible] अकुर॰ खर्जूरादित्वाद्कूरोपि माषि॰ सम्प्रसारणम [illegible] विधुरश्चोरस्त्तेसोऽकु

रहुरे मकुरोरघ्मिल॰ वाकुलकात्मकुरोपि दर्विसारएरो आतोर्द्धिवनमं ससा तुकी रोपश्च दर्डस्तेतायभेकेवाद्युभांडारुभेदयो॰

दर्दुरएकरोडुकायांस्याद्ग्रामजालेवद्दुरामितिविश्व॰ मसुरएयश्च उरजन्तानिपात्यन्ते माद्यतेरोक् मन्दुरोमत्स्यभेद॰ कवर्णे

नुगागम॰ बर्बुरस्त्वित्रन्द्रसो॰ व [illegible] ते॰ खर्जूरादित्वादूरोपि वंधूरवं धूरोस्यात्तान्नम्रसुन्दरयोस्त्रिष्ठ्जिरन्तिरेव॰ कोकतेर्वाकुल

कुक्कुर॰ कुकुर॰ असेरूरन् असुर॰ प्रज्ञाद्यण आसुर॰ म सेश्च पवमेपारमसेतुरन्तिगिवन्द्यते मसूराम सुरए ब्रीहिप्रभेदपुण्य

योषिति मसुरएमसुरवारणावश्यावब्रीहिप्रभेदयो॰ मसूरीपापरोगेस्यादुपधानेपुन॰ पुमान् मसूर मसुरेऐव द्वाविनिविश्व॰ श्वा

वश्रोरएप्सो श्वऊइतिश्वा [illegible] श्वशुर॰ पतिपत्न्यो॰ प्रसुश्वश्रू॰ श्वसुर [illegible] स्नुपितातयोरित्यमर॰ अविमस्याशि [illegible] व अवि [illegible] ोम

हिव॰ अमेर्दीर्घश्च आमिषंत्वस्त्रिंमासेतथास्याभ्रोगवस्तुनि तुहेर्कोश्च रंकुशंवरएेरिषा रोहिषामृगभेद॰ स्याद्रोहिषंवनतृणमन

मितिसंसारएवर्ना॰ तवेर्णिद्वा तवीतिसोत्रोधातु॰ तविषत्ताविषाव धूस्वर्गेच स्त्रियांताविषीताविषीनद्यांदेवकन्याभूमिश्च तवि

पां०

स्वर्गे॰

२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम.
श्रीवा.नम।

त्रियामपिमन्दिरस्थिरादिप्रत्ययादितिविशः ३

वीवसमीतिवेदभाष्यम् नजिघ्रपे। अमथिषेधाद्विसूर्ष्मयो। अवाथिषी भरणात्मा। किसेर्वुक्। किल्बिषम् इषिमदिमुदिखिदिछिदिभि
दिमंदिचंदितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिवन्धिशुषिभ्यः। किरच्। इषिरोग्निः। मदिरा सुरा मुदिरः। कामुकाभ्रयोरितिविश्वमेदिन्यौ। छि दिरुथव
दिरो असिकुठारयोः। भिदिरं वज्रम्। मन्दिरं गृहम्" वन्दिरो वन्दुहस्तिनोः। तिमिरं तमः। अन्धिरोग्निश्च मिहिरः सूर्यः। मुहिरः का" सम्भ्यमो। रु म्प ३
चिरो दाता रुचिरं रुधिरं वधिरः। शुषः शोषणे। शुषिरं छिद्रम्। शुष्कमित्यन्ये अपोग्निः। आशिरो वन्हिरन्तरसे। अजिरः शिशिरः शिथिल
स्थिरस्फिरस्थविरखदिराः। अजेर्वीभावाभावः। अजिरमङ्गनम्। शसेरुपधाया इत्वं शिशिरं स्यात् हेतोर्भेदे तुषारे शीते सैन्धवत्। श्र
थिमोचने उपधाया इत्वं रेफलोपः। प्रत्ययरेफस्य लत्वम्। शिथिलम्। स्थास्फायोर्हिस्वलोपः। स्थिरं निश्चलम्। स्फिरं प्रभूतम्। तिष्ठते
र्वुक् ह्रस्वत्वं च। स्थविरः। खदिरः। बाहुलकाद्वीडा कुश्च स्वश्च भिविरम्। सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्
सलति गच्छति निम्नमिति सलिलम्। कलिलम्। अनिलः। महिलाः पृषोदरादित्वान्महेलापि भडइतिसौत्रो धातुः। भडिलो शूरसेवको भं
डिलोदूतश्च कल्याणश्च शण्डिलो मुनिः। पिण्डिलो गणकः। तुण्डिलो मुखरः। कोकिलो भविलो भव्यः। बाहुलकात्कुटिलः। कपश्च कपिलः।
गुपादिभ्यः किन्। गुपिलो राजा। तिजिलो निशाकरः। गहिलं वनम्। मिथिलाद्यश्च मथ्यन्ते अत्र रिपवो मिथिला नगरी। पथिलः। पथिकः। प

53

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कौमु. उ.
३३

वा ५

स्यसेचनेः

३॥

तिन

कडिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक् पंजेर ॥ पञ्जीगतार्थ कठेर ॥ कृच्छ्रजीवी कुठेर ॥ पर्णाशः ॥ बाहुलकाल्लुम्न गडेरो मेघो गुडेरो गुडकः ॥ दंशेरो
हिंस्रः ॥ कुम्बेर्नलोपश्च कुबेरः ॥ शदेस्तत् शतेरः ॥ शत्रुः ॥ मूलेरादयश्च एरगन्ता निपात्यन्ते मूलेरो जटा गुधेरो गोप्ता गुहेरो लोहघा
तकः ॥ मुहेरो मूर्खः ॥ कबेरोऽनवपश्च कपेरः ॥ पन्ती भादेर्डवतु ॥ भातीति भवान् कठिचकिभ्यामोरन् कठोरः ॥ चकोरः ॥ किशोरादय
श्च किंपूर्वस्य शृणातेरिलोपः ॥ किमोऽन्त्यलोपः ॥ किशोरोऽश्वशावकः ॥ सहोरः ॥ साधुः ॥ कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच् कपीतिनिर्दे
शान्नलोपः ॥ कपोलः ॥ गण्डोलः गडोलो गुडकपर्यायौ कठोलः ॥ कटुः ॥ पटोलः ॥ पटुः ॥ मीनातेरुरन् मयूरः ॥ स्यन्देः सम्प्रसारणं च ॥ १
सिंदूरम् सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् सिनोतीति सेतुः ॥ तितुत्रेति नेट् तन्तु गन्तु ॥ मस्तु दधिमण्डम् सचतइति
क्तुः ॥ ओतुर्बिडालः ॥ ज्वरत्वरेत्यूठ् तत्र क्ङितीत्यनुवर्तते इति मन्तेतु बाहुलकात् ओतुर्बिडालः ॥ धातुः ॥ क्रोष्टा पः ॥ कृश्च पिबतीति
पीतुर्वन्हो दिवाकरे अर्त्तेश्चतुः ॥ अर्त्तेस्तुः ॥ स्यात्सर्वकिन् ऋतुः ॥ स्त्रीपुष्पकालयोः ॥ कृमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च पम्पस्तुः ॥
स्यात् कन्तुः ॥ कन्दर्पचित्तयोः ॥ मन्तुरपराधः ॥ जन्तुः प्राणी गातुः ॥ पुंस्कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे गायनेऽपि च भातुरादित्यः ॥ यातुरध्वगकाल
योः ॥ रक्षसि स्त्रीवे हेतुः ॥ कारणम् वायः ॥ कि ॥ केतुर्ग्रहपताकयोः ॥ आप्नोतेर्ह्रस्वश्च अप्तुः ॥ शरीरम् वसेस्तुन् वस्तु अगारे णिच्च
१८६।

२१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
श्रीवा नमः

कृ

वेसम्भर्वासुरीत्स्त्रियां क्लज॥ जन्तुः॥ कातुर्यन्त्र॥ रुधिबलेपश्च॥ चतुष चतुषः॥ वहतुरनड्वान् जीवेरातु॥ जीवातुरस्त्रियांभक्ते जीविते
जिवनौषधे ग्वानुकनूचछिश्च जीविरित्येव जैवातृकस्त्विनुभिषगायुष्मत्सुहृत्पीवरे लपिवमितनि धनिसर्ज्जिमर्जिभ्यउ॥ कर्ष॥
कंसिकरीषाग्नौकर्षूर्नघोस्त्रियांमता वम॥ तनू॥ धनू॥ शस्त्रम् सर्जमर्जने सर्जूर्वनिक् खर्ज्जाव्यथने खर्ज्जू॥ पामा मर्जेर्गुणश्च
मर्जू॥ शुद्धिकृत् वहो धश्च वधूर्भार्यायास्नुषास्त्रीषु कषेश्छश्च कछू॥ पामा रोगत्वकृसिपचर्त्ते॥ कास्तू॥ शन्ति॥ पाहू॥ वरस्णेधा
रिसी ग्रातु॥ पिङ्गल॥ अरणाश्च खिंगुजलिसूवदव्यम् नजि तम्बेर्नलोपश्च जुम्ब्यातुभेसमेदस्पमर॥ केभ्रपर अङ्वास कश
दे उपपदे शलणाते नूससग्यादेनऊ वादेश॥ कमोनूसन एकदेशलो वाहुलकाद्प्रत्ययेक शोतु॥ नकीविकोषीव गोठ्व तरतेनूः॥
स्यात्तस्यहुः नर्द॥ स्पाद्दाउहस्तक॥ दरिद्रातेर्य्यालोपश्च द्रश्च आश्वयोनयोरलोप॥ हृदु॥ कृषप्रभेद॥ नतिरन्धा॥ कू॥ न
तूर्नर्तक॥ शरुर्यानम् अतेरच्च आदितिसौत्रो धातु॥ तत॥ कूरमागमश्च स्तुर्वेनरी सत्यवाक् अनू भूज मवक के कक
कंबूर्दिधिष॥ वनेकुप्रत्ययान्तानिपात्यंते अन्दू॥ वं धनम् दभिगन्ध्ये निपातनान्तुम् अनुस्वारणभावो निपातनादित्येके द
न्नू॥ जनेर्वुक जम्बू॥ जाम्बदने इत्येके वाहुलकादुस्वोपि जम्बु॥ कफेलाति कफेलू॥ ह लेभ्यांतक॥ निपातनादित्वम् कर्कन्धू

मृ

यातीति कर्कं कर्कन्धूर्बदरी निपातनान्नुम् दिधिषूः दैर्घ्यं स्याति त्यजतीति दिधिषूः। पुनर्भूः। केचित्तु जम्बूः कम्बूरिति पठन्ति कफ
डत्कलेषे कम्बूः। सर्पजातिः। कमेर्बुक् कम्बूः। परद्रव्यापहारी मर्कटोऽपि। मद्गुः गत्वन्त्यः। गवेर्मुद्च गिरतेर्नुतिस्तस्य मुट् च गर्मुत्
वर्णम् तृणविशेषश्च हर्षेस्तुलच् हर्षुलो मृगः कामिनो। बाहुलकाद्वृद्धिः। बहुलं शोभनम्। हसमुहिमुषिभ्य इति। हरितकपि
वर्णो वत्सः वाजिविशेषो येन। सर्पोन्मद्री रोहितमृगविशेषस्य स्त्री मुषहतिसौत्रो धातुः। अस्य रोहित पुनुषस्य योक्ति इति भाष्य
ताडेर्णिलुक् ताडयतीति ताडितः विद्युत् शमेर्ढः। बाहुलकादित्संज्ञा ण्याद्देशः इत्युभेन शण्ढः। लीवः। कमेरठः। कमठः। बाहुलका
ज्जरठः। रमेर्ठन्। रमठं हिङ्गु। शमेः खः। शंखः। करोतेः। करठः। कलस्तुपश्च तपते। कलप्रत्ययश्वान्तपके। तपस्या
तफ... शपेर्वश्च शबलः। वृषादिभ्यश्चित् वृषलः। पललम्। बाहुलकाद्गुणः। सरलः। तरलः। कमेर्बुक् कम्बलः। मुसाव
ण्डने मुसलम्। लङ्गेः वृद्धिश्च लाङ्गलम्। कुटिकषिकैतिभ्यः। प्रत्ययस्य मुट्। कुड्मलः। कुलेरपि कुड्मलः। कुशमलम्। बाहुलका
...मलम्। मजेर्घिलोपश्च मलम्। वृपेः ... पपालम्। शकिशम्योर्नित्। शकलम्। शामलम्। ... प्रवाह
दित्वाच्छागलम्। अमन्ताड्डः। दण्डः। रण्डः। खण्डः। मण्डः। वरण्डः ... हस्तः। अण्डः। बाहुलकात्सत्वाभावः। षण्डः। सम्प्रदानः।

श्री. ... बाहुलकादित्पनुषंगादिति भावः ३

स्याम्बुं
प तो ।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
श्रीवा॰ नमः॥

प्र० १

नासुमादीरित्यपरे गण्ड॥ वण्ड॥ पण्ड॥ ॰कोव॥ पण्डाबुद्धि॥ पण्ड॥ प्रज्ञादित्वात्या एण्म् कैरिभ॥ किन् कवर्गादिभ्योऽडश्याततुभिन्न कुण्डम् का
ण्डम् गुड॰ गुड॥ कुराण्भ्रमरो कुरण्डाभ्रमर॥ स्याबाजिम्जेरा तवबा वम्भा सीयव॥ जिल्लातेरगसन् स्यालम् स्याली बनेर्दा वज्ज बालो त्व॥ म
जेरासीयव मार्जारा सीयोविडाल॥ पतिवशिभ्यामालन् पातालम् वाण्डाल॥ प्रज्ञादित्वाद्वशि वाण्डा सोपीत्येके नमि विशिविडिभ्यःशिक्
लिकसिपंबिभ्य॥ कालन् तमाल॥ विशाल॥ विडाल॥ म्हणालम् कुशाल॥ कुपाल॥ [illegible]लम् पलालम् पंचाला॥ पतेरङ्कपन्विरणि पतङ्ग॥
तरङ्ग [illegible]नात्पादिभ्यश्च तरङ्ग॥ लवङ्गम् विडादिभ्य॥ किन् विडङ्ग॥ मृ[illegible]ङ्गम् कुरङ्ग॥ बाहुलकाद्दुलंव सङ्घ ओक्षिश्च सारङ्ग॥ वारङ्ग॥ खङ्गादि
मुष्टि॥ गन् गम्यते॥ गङ्गा अंग्द॥ करोडारा॥ शापखडिभ्य॥ किन् छाग॥ पूग॥ खङ्ग॥ बाहुलकाद्विट् अनादेरगनसत्वाभावश्च चिङ्गस्त
स्त॥ चिङ्गरगघतस्संभ्रममेवमेके इति माध॥ म्जंकिनु नुक्व भज्जोगन् कित्स्यात्तस्यनुद्ध भङ्गा॥ बिङ्गालिभ्यम्याण॥ श्रणातेर्हस्वश्च श्
ङ्गम् गरा भाकुनो नुट्चत्सनुवर्त्तते शार्ङ्ग॥ मुद्गिभ्यांगगौ मुद्ग॥ गर्ग॥ अण्डन् कृसृभृवृञ॥ करण्ड॥ सरण्ड॥ पन्दी भरण्ड॥ स्वामी
वरण्डामुखवेण॥ शृङ्गृभृसोदि॥ शारतुदर कृदपवृलसयो॥ भसज्जावनम् दृणातेः॥ भुग्धस्वश्च दृषत् त्यजितनियजिभ्योडित् त्वग्दतदृय
दृसर्वादय॥ एतेस्तुट् एतद् सर्त्तेरटि॥ सरटस्यादेवातमेश्वयो॥ वेदभाष्येनु बाभि॥ सृणातुभिनिमन्त्रेसरटभ्याम् बुमन्ति कान्यद्गोनियमात्व
तम् अंवेर्नलोपश्च लघद्वायु॥ पारयतौजि पार कवर्णाम प्रप॥ कित्संप्रसारणंच पथक् सर्वादिषाकात्मयम् भिय॥ [illegible] हस्वश्च भिषक्
१९
प्र०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
कौमुदी॰
२५

अहम् । १

पुष्यसिध्यपमादित्रू पुषइतिसैत्रो धातु॰ युष्मद् अस्मद् त्वम् अर्तिस्तुसुहुसृ धक्षिन्दभायावापदि यक्षिनिभ्यो मन् एभ्यवनुर्दशोभ्योम
न् अर्मश्चन्तुरोग॰ स्तोम॰ संघात॰ साम॰ होम॰ सर्मो गमनम् धर्म॰ नेमम् कुशलम् न्होमम् प्रज्ञापरिण॰ न्होमंव भाम॰ आदित्य॰ आ
म॰ वाम॰ शोभनदुष्ट्यो॰ पद्मम् यन्दापजायाम् मन्देमारणगणज॰ नेम॰ जहाते॰ सन्वदा लोपश्च जिह्म॰ कुटिलमन्दयो॰ आबेताषि
लोपश्च मन्प्रत्ययस्यापेदि लोप॰ नप्रकृते॰ अन्यथाडिद्दित्यवक्रूयात ज्वरत्वरेत्यूठो तयोर्दीर्घि लुजेगुण॰ वादिपाठादभ्यपत्वमित्युञ्च
सद्न्त॰ तत्रतेषामसत्वार्थत्वात् वस्तुतस्तुस्वरादिपाठादव्ययत्वम् अवतीत्याम् ग्रसेरण्च ग्राम॰ आविसिविसिस्तुषिभ्य॰ किन् उमंन
गरम् सूमोरश्मिम॰ सिम॰ सर्व॰ भूमा नगिनसमीपयो॰ इषिषु धीभिद्सिश्या कुसुम्योमक् इष्म॰ कामवसन्तयो॰ इषी तीपाठेइषि
ईष्म॰ ८ दि॰ युष्म॰ शरोया ऋाव दुष्म॰ समिन् दस्मो यजमान॰ श्याम॰ धूम॰ सुमोनतरीन्द्राम् बाहुलकादीर्मीम् वृणम् ऊर्जितुर्यित्तिर्जोकश्च कुम्म
कुक्षम् तिग्मम् हन्तेर्हिंव हिमम् भियः॰ रूक्वा भीमोभीष्म॰ धुर्म॰ घ्रातोर्मू एणश्च निपात्यते ग्रीष्म॰ ग्रसेर्निपातोऽयम् प्रथे॰
षिवन्संप्रसारणंच पृथिवी बवन्तित्यके पृ पिवी पृथिवी पृथ्वी इतिशब्दार्णव॰ अ मुषिकलीकरणेसमरे विशिभ्य॰ कन् अश्व॰ प्रुषप्ले
हनादेरुष्व स्यादनुसूर्णीयो पुष्वाञलकणिका त्वष्टापन्ति भेक इफवा कृतवंपापंवाहुल्यकादित्येकिरणमपि त्वष्टा विश्वम् हरण्णाभ्यां
वन् एवागन्ता येतर एवामन्तुत॰ असत्वेनिपातो ऽयम् शेवं मित्राय वरुणाय सर्वानिष्ठ ष्वरिष्व राष्वरिवपक्व प्रहुष्वामनते अकर्त्तये ते

अवरस्त
षिवु नं
नेषिश्च
शुभ्रश्रीव
ग्रामन्स
च कित

कृ ३

ते ४ तं नश्चस्यो ऽत्र
कर्तृ पाकीत्वाह
त्यादं नीति । १

गु ४

२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
शीवा॰नम॥

स्तमनेनविश्वमितिसर्वम् निएर्वाद्रुखेर्गुरुणाभावोपि निश्च्यतेऽनेनेतिनिश्चय॥ शवर॥ रिख्याहिंस॥ नप्योनर्त्तक॥ शिम्बइत्यन्ये तत्रोपधा
याड्रत्वमपि शेतेऽस्मिन्सर्व॥ शिव॥ शम्भु॥ शीङोह्रस्वत्वंपञ्चोरथाभ्॥ लोकश्च प्रलयतइति प्र ॥ हूञ अकारवकारलोप॥ जहातेरा
लोपोवा ऽऽरेबर्वन् इत्यन्यावार्य॥ इत्यइत्यन्ये अन्तेत्रेकिम् सर्ता सारक॥ वाहुलकाद्भूसतेर्ह्रस्व॥ शेवयत्वजिह्वाग्रीवाध्यामीवा॥ शेवइत्य
नोदात्तार्थम् पानपनेन प्र॥ ह्रस्वाद्रुगागमश्च लिहन्त्यनया जिह्वा लकारस्यजोऽगुणाभावश्च गिरन्त्यनयाग्रीवा द्रुगागमश्च आ
नोतीत्याप्वा वाभु॥ मीवा उदरक्रिमि॥ वासुरित्यन्ये हृगृहरभ्योव॥ कर्व॥ काम॥ आखुश्च गर्व॥ शर्व॥ दर्वीरान्ह्रस्व॥ कनिन्युवृषितक्षि
राजिधन्विद्युप्रतिदिव॥ श्वेतीति श्वा वृषा इन्द्र॥ तन्द्राँ राजा धन्वामत॥ शाए सनम्वा युवा सूर्य॥ प्रतिदिव्यन्तीत्यस्मिन्प्रतिदिवा दि
वस॥ सप्तर्षि आंगुष्ठ सप्त अष्ट नञिजहाते॥ अह॥ श्वन्नुक्षन्पूषन् प्लन् न्स्नेहन्मूर्धन्मज्जनक्ष प्रनविश्वप्सन्परिज्म
नु मातरिश्वन्मघवन्निति एतेत्रयोदशकनिन्प्रत्ययान्तानिपात्यन्ते श्वयतीतिश्वा उन्दा पुषा श्लीहगतौ इकारस्यदीर्घत्वम् प्ले
हतीति प्लीहा क्लिद्यव्याधि क्लिद्भूमाद्रीभावे क्लिश्यति ऋकारावर्द॥ स्नि स्नेर्गुण॥ स्नीहयतीतिस्नेहा मुष अन्तेश्च मुषन्त्यस्मि
न्नाहतेमूर्धा अहेतुपधायादीर्घ॥ ओनादेशोरमागमश्च मज्जन्त्यस्मिन्मज्जा स्यशसार॥ अर्थपूर्वोमाङ् अर्यमा विश्वंप्सातीति वि
श्वप्साग्नि॥ परिज्ञायतेपरिज्मा नेऽग्निश्च जनेरुपधालोपोमश्चान्तादेश॥ मातरिअन्तरिक्षेश्वयतीति मातरिश्वा चान्तेरिकारलोप॥ महएजा

प्रीप

धृ अभिगमने

५६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कौमु॰ उ॰
२६

कथ

कृष्णाभ्यामिनुः४ करेणुः४ हरेणुर्गन्धद्रव्यम् हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः४ [illegible]न् हथो विषस्त्र४ कुष्ठ४ नीपानितारथः४ काष्ठम् अवेभृञ४ अ-
वभृथः४ चषिकुषिगार्त्तिभ्यः स्थन् उष्ठः४ कोष्ठम् गाथा अर्थः४ वाहुलकात्तोथः४ सर्त्तेर्णित् सार्थः४ समूहः४ जृवृभ्यामूथन्
जरूथं मांसमयम् वरूथो रथगुप्तो नाषात्तनुरिव विरि विशिविभ्यः स्थक् पीथो रविर्धृतं पीथं तीर्थं शास्त्रा [illegible] दूरन्तेत्रो पापो बाध्याय — पा ३
मन्त्रिषु अग्रवतार्षिजुष्टाम्भ४ स्त्रीरज४ सृत्वाविभ्रुत्तमितिविश्व४ जुत्योगिनः४ उक्थं साम भेदः४ रिक्थम् वाहुलकाद्वेरपि रिक्थम् अर्थ४
नवसु सिक्थम् अन्नौनिरि निर्बन्धः४ सान्त निशीथगोपीथावगथाः४ निशीथो र्धरात्र४ रात्रिमात्रं च गोपीथं तीर्थम् अवगथः४
प्रातः४ स्नातः४ गृध्रवोरिः उदिथः४ साम्नो भागविशेषः४ समीरणः४ समिधः४ वन्हिः४ संगतं च तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः तिजेर्जलोपः४ ति थो-
ऽनलः४ कामश्च पृष्ठम् गूथम् विष्ठा यूथम् समूहः४ प्रोथमस्त्री तुरंगास्यप्रोथः४ प्रस्थित उच्यते स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदि-
दिसृपितृपि दृपिवन्दुन्दिश्विनिवत्स्याजिनीपदिमादिमुदिखिदिभिदिमन्दिवन्दिदहिदसिदम्भिवासिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्योरक्
धात्वंशस्तोरकुस्यात् वासिय लोपः४ स्फारम् न्यंक्वादित्वात्कुत्वम् तक्रम् वक्रम् शक्र४ क्षिप्रम् क्षुद्र४ सृप्र४ तृप्र४ दृप्र४ डाश४ दभ्रो-
ऽश्ववान् वन्द्रः४ रजक४ उन्द्रो उदुः जलचरः४ श्वित्रम् कृष्णम् वज्रारिपौ वनौ वाजिनौ देवकेवदानवे अजेर्वा वीरः४ नीरम् पद्रो ग्रामः४
मद्रोतर्पः देशभेदश्च मुद्रापत्यमकारिणी छिद्रारोगोदरिद्रश्च छिद्रम् भिदुरम् वज्रम् मन्दुः४ वन्दुः४ पवाघ ✓ वन्द्रापि हिमासुखन्दुमावन्दः४

छिद्रं भिदि

चि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गैरम॰
वा॰नम॥

४ वी॥२ ३

शशीवन्दारीमघुति दहोरग्नि॥ दस्र॥ स्वर्वैद्य॥ दंष्ट्र॥ समुद्र॥ स्वसंव ॥ वसे॥ संप्रसारणे नरपरस्य पिसज्जिसस्य सिस्यसवनादीनाम् रे
फपरस्य सकारस्य सस्यादीनां सवनादीनां च मुर्धन्योन स्यात् पूर्वपदादिति प्राप्ते॥ प्रतिषिध्यत इति क्तिभूयो ऽभिप्राय॥ तेन शाशिवशी
ति प्राप्तमपि न उस्रो रश्मि॥ उस्रा गौ॥ वास्रौ दिवस॥ वाश्रं मंदिरम् शीरो ऽजगर॥ हस्रो मूर्खः॥ सिध्र॥ साधु थूल्रम् उसेरक् वाउसकात्
छस्रमस्तु वकिरस्यापुक्राप वाया॥ उक्रमन्दाद्व्यम् पुमोनुरण॥ वोकसे॥ विकृस्रखन्दु॥ अभितम्पा दीर्घ श्व आम्रम् ताम्रम् निर्दे
लोपश्च निघ्रा आर्दे दीर्घश्च आर्द्रम् शुवेर्दश्च शूद्र॥ दुरि रोग लोपश्च दु॥ खेनेपते प्राप्यतेइति दूरम् हतेश्चमूर्च ह्रस्वम् क्रूर॥ रो
दीर्घोगुण्ड रोदयतीति रुद्र॥ बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसो॥ निगुणिगेत्पेव वानिपरणगुभेवानास्तानि॥ परणगुवोपरे जो रवे जीरे रस॥
उपश्वेतपेके सुसूचागधिभ्य॥ क्रन् सुर॥ सूर॥ धीर॥ गृध्र॥ शूसिचिमी नां दीर्घश्च शूद्रानिसैवो धातु॥ शूर॥ सीरम् चीरम् मीर॥ सृमु
द्र॥ वाविन्धे॥ वीध्रम् वीमलम् दधिवपिभ्यांजन् वध्रम् वर्म वप्र॥ प्राकार॥ अजेन्द्रायवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशु
क्रशुक्रगौरवेरमाला॥ रन्नंताः उन विंशति॥ निपातनागुणाभाव॥ अज्रो नायक॥ इदि इन्द्र॥ अग्नेर्न लोपश्च अग्रम् वज्रोस्त्रीहि
स्त्रकेमवो वप उपधायाइत्वम् विप्र॥ कुविः कुम्ब्योर्नलोपश्च कुभ्रमरण्यम् उब्रम्भुरवम् न्दरविलेखने रेफलोपो ऽगुण॥ न्दर॥ खुरखे सेने

गुणौ॥ ५

(57)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रिरम
मुनहू

उणा॰

रस्तोपोगुणाभावश्च खुर। भन्दनेलोप। मद्गु। उवसमवाये वस्यग। भिभी भेरी पन्देल। भेलोजलतरणद्रव्यम्। शुवेश्वस्यक। शृ
क। पन्देल। शुन्द्र। गुडकाष्ठ। गोरोनुरोगासिजेपिने वनसंभनेतो ध न्त्राविभागी इरोगागुणाभाव। दुरमघवबारिणि मामोन
माला साभिकर्षि उकन क सगेतो शम्यकुभंतिपलायं तेजना। अस्मात्रितिसंकसुकोत्सर्जन। अत्रास्पिरश्च। पविनशेर्गुकनू कनु
भोव पवेष्टक। पाकुक। सुपकार। नशोर्तुम् नंशुक। कुकेनू भि॰। ॰ भीनुक। कुनूभिन्निसंज्ञयोरणवस्यापि रज्जक। इन्दुकुध
क। वरक। वधभन्दणे वधक। भधक। रमेरश्चलोवा रमकोविलासी नमक। जहोतेश्च जहक। त्यागिकालश्च धमोधमश्च धमक।
कर्मकार। हनोवधश्च वधक। बहुलमन्यत्रापि कुहविस्मापने कुहक। सूतकम् सूषर्वकादिश्वेभ्योदीनाम् कर्षक। रूषक। उल्कश्च प्रप
न्यार्थम् कशिवस्पृशा। किकन कशिवक। मूषिक। प्राडि प शीकर्ष। प्रापणिक। पणयविक्रयी प्राकर्षिक। प रहारोपजीवी सुखेर्दीर्घश्च
मूरिवक। आरतु। स्यंमसम्प्रसारणञ्च वादीर्घ। सीमिकोबन्हाभेद। क्रियड्कन क्रयिक। केता आडि पणिपानि पतिरवलिभ्य। आपणि
क। आपनिक। इन्दुनीच। किरनश्च आपनिक। श्येन। देवाघतश्च आरवनिकोमूरिवकोवराहश्च। श्यास्त्याहञ्जविभ्य इनच् श्ये
त्यन। हरिण। आविनो ऽर्घर्यु। कजे ॰। कौच कजिनम् अजेरज वीभावश्च धनार्थम अजिनम् बहुलमन्यत्रापि कठिनम् म

नर्थ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
गोवा नमः

पर्वतिा

लिनम् कुशिडनम् घत्तेः पत्पतुंषि दिनम् दिवसोपिदिनम् दुर्दिनाभ्यामिमन् प्रविणान्तस्तेशोणदन्तिरणा अर्नेः किदिस्व हरिणम् शून्यम् वे
पितुत्योर्ह्रस्वश्च विपिनम् तुहिनम् तलिपुलिभ्यां नलिनं विरले स्तोकस्वन्दापिततलिनं त्रिषु पुलिनम् गर्वेस्तञ्च गोरणस्त्वा ● ङी
च गुर्विणी गर्भिणी उहेश्च रोहिणः महेरिनच् वाहिनं माहिनम् महिनम् राज्यम् क्विपविप्रच्छिश्री सुद्रुपुज्वां दीर्घो सम्प्रसा
वाक् प्राट् श्रीः स्ववसेना छन्तादिकमितिसूर्यश्चापकरणम् हिरण्यम् कप्तः कामरूपीकीटश्च जहएककालसरस्वत्यांपिशण्यां
जवने स्त्रियाम् आप्नोतेर्ह्रस्वश्च आपः अपः अभिः अप्सु परिव्रजेः पः परान्ते व्रजेः क्विप् दीर्घोसत्वे परान्तेनुषश्च परिव्राट्
परिव्राड् परिव्राजौ हुवः धुव जुहू सुवः कः सुवः विदकू इकार उच्चारणार्थः कृश्च कुल्वम् श्रुंक् श्रुवंच सूवश्च सम्ह
तनोतेरनश्वः तनोः श्विक् प्रत्ययो नावशब्दादेशश्च त्वकू स्नानुदिश्योडो लो नौ विरचयपम डौरित्येव लोकरो
ति हन्भेजनन्तहृतिसि निपमार्थमिदम् उणादिप्रत्यया एवंतावेवेति रातेर्डैः रः एषो राय गमेर्डोः गोनादिस्वेव शीवर्द
किरणोऋतुभेद्योः स्त्रीनुस्यादिरिभारत्यांभूमौ वस्त्रभावपि नस्त्रियाः स्वर्जवज्रामुरश्मि वाराँ आमसु वाहुलकाच्छुतेर
पि चोः स्त्रीत्वञ्ज्ञान्तारिन्द्रियोः अमेश्वः अः वागमेः अयग् दमोर्डोस् दोः दोषा परेणद्विपादेशश्चः वारिकृ स्वार्थेण

नेः

ताः

(58)

रम०
५६

नैगमोवाणिजोवणिक् वश४किन् उशिगग्नो तेपिव मज्जत्व भुरिक् भूमि४ जासिसहोतुरिन् असुरिर्वज्रम् सहुरिरणरित्य४ पृथिवी
व सुसुतुव जोगुर् सर्वेनश्वान्द्रमा४ पवन४रवण४ कोकिल४ वरुण४ मरीरयाव अस्नोतेर्मुस्यात् रशादेशश्च रशना रावी
जिकावावीतुरुत्पेसकारवान् चन्द्रेनेलोपश्च ओदन४ गमेर्गश्च गमेर्भुवस्यात् गश्चान्तादेश४ गगनम् बहुलमन्यत्रोपि भुवस्यात्
स्यन्दने४रोवना रंजे४कुपु रजनम् मृस्तु कृसालिभ्य४ चन्दाति भुवनम् सुवनमादित्य४ भुवनोवन्हि४ नि भुवनं सुत्त
म् भज्जनमम्बरीषम् हृपृकाजिमन्दिनि धाजा४कुपु४ किरण४ उरण४ समुद्र४ वजनमंतरीन्द्राम् मन्दनम् स्तोत्रम् निधनम्
वर्तेर्वर्षसंज्ञायाम् विषणोरगु४ विष्णा वी४ वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च अतिप्रत्यया ता पृषुसेवने गुणाभाव
पृषती पृषत् बृहत् महत् गमेर्जगादेश४ जगत् संश्चत्तृपद्वेहत् एतेनिपात्यंते पृषत्पृरणांशात् बहद्वापनिवर्त्त्य्यर्थम् संविने
ति४सुटू इकारलोप४ संश्चत् कुलक४ तृपक्वतम् विश्वाचन्तेषि लोप४ इत्येव वेलर्भोपघातिनी चन्द्रस्यसानवसुज्जभ्याम्
श्वसान४ पंथा४ जरसान४ पुत्तुष४ आगि काधिमन्दिसहिभ्य४कित् आज्ञासानोमेष४ कवसान४ मन्दसाना४ जिन४ जीवस्य
सहसानोयज्ञोमयूरश्च अनेर्गिरण४शुपूव अर्शसीनाग्नि४ संम्पानवसुव४ संस्तवानोवाग्मी प्रधिवृधि दशिभ्य४ किम्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

...रान्न
...वा नम४

प।४

धुधान४ बुधान४ दशान४ लोकपाज४ हुर्ष्ये४ सनो उकस लोपश्च गुरुहारणश्चन्द्रमा४ श्वितेश्च। श्विदान४ पुण्यकर्मा नन्तरौ
सेसि छंदादिभ्यसंज्ञावानिष्ठे शंसादिभ्य४ शंतादिभ्यश्चक्रमान्त नृनेवासलेत्तावानिष्ठे शंस्ता स्तोता शंस्तारौ शंस्तार४ न्हादि४ सैत्रा
धातु४ श कुलीकरणेभन्तरणेव अनुदात्तेन् बकेवन्दशनमितिमंत्रान् उन्हारणंवाबेल्लतंवान्ह उदंत्ताद्यतिब्राह्मणान्न नृनास्या
न्सारथौह्यस्यवैश्यामपि श्रुद्धे बहुलमन्यत्रापि मन् मन्ता हन् हन्ता नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहि
तृ नपन्नतंस्यनेननप्ता पौत्रादौहित्रश्च नयतेस्तृग्गुणश्च नेष्टा त्विषेरितोत्वम् त्वष्टा होता पोता भ्राजेर्गजेर्लोप४ भ्राता
जायामातीति जामाता मानपूजायाम् नलोप४ माता पातेरकारस्येत्वम् पिता दुहेस्तृच्हगुणाभावश्च दुहिता सावि
सेर्सन् स्वसा यतेर्वृद्धिश्च याता भार्या स्तु भ्रातृवर्गस्य यातर४ स्यु४ परस्परम् नञिय नन्दे४ नन्दति ननान्दा दुह्छि
नानुवर्तनतद्येके ननान्दनुस्वसापत्युर्नन न्दानन्दिनीवेसतिश्चकारएव४ दिवेर्ऋ देवा देवर४ नयतेर्डिन्न ना नरौ नर४ सव्ये
स्थश्छन्दसि अग्नाविपत्रस्यास्थिनः एणामुपसंख्यानम् सव्येष्ठा सारथि४ सव्येष्ठरौ सव्येष्ठर४ अर्तिसृ४ क धमसम श्च्यविन
भ्योऽनि४ अच्छभ्यो ऽनिप्रत्यय४स्यात् अरणिरग्नेर्योनि शरणि४ चरणि४ धमनि४ अमनिर्गति४ अशनि४ अवनि४ तरणि४

प्र॰ २ षत्वस्यापि प्रष्ठ॰२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एम०
तु०

११८

वात्सकाजनि ॥ आङि शूषे ॥ स्तनश्छन्दसि आयुश्च्युन्ताणि ॥ अग्निर्वातश्च सूर्येण देशश्च ॥ चर्षणिर्जन ॥ ओदेर्मुद्धः प्रध्वनिरग्नि ॥
वनेश्च वर्त्तनि ॥ गोवर्द्धनस्तु वकरान्मुः वर्त्मनिरित्याह न्द्रिप ॥ कृव न्द्रिपरिणामधम् [illegible] आर्चिस्तु विन्दुरपि प्या
दिव्यर्चिर्म्महसि ॥ आर्चिर्ज्वाला इसन्तोप्ययम् अग्नेर्भ्राजन्तो ऽर्चय ॥ शोचिर्दीप्ति ॥ हवि ॥ सर्प्पि ॥ इसन्तत्र किं तु वेति हस्व ॥
छर्दि ॥ पटलम् छर्दिर्वमनव्याधि ॥ इसन्तोपि चर्चनी सारस्वतवान् वंहेर्नलोपश्च वर्हिर्नाकुशश्च शुष्मयोः ॥ उनेरिसिन्न
र्ज्जि ॥ ज्योति ॥ वसोस्तुवे ॥ संज्ञायाम् वस्तुरोविर्यज्ञ ॥ भुव ॥ किन् भुवि ॥ समुद्र ॥ महोधश्च साधिरनन्दान् पिवतेस्तुक्
पाथिश्चन्द्र ॥ समुद्रयो ॥ जनेरुसि ॥ जनुर्जननम् मनेर्ध ॥ छन्दसि ॥ मधु ॥ आर्त्तिपृ वपि यजि तनि धनि तपिभ्यो नित्
अरु ॥ धनुर्धन्वि ॥ वपु ॥ यजु ॥ तनु ॥ तनुषी तनूंषि वनुरस्त्रियाम् वनुर्धन्वा विशत्रोपि निर्गुण ॥ किं करिष्यति सा
नास्य ऽन्तस्यवान्रूपम् तपु ॥ सूर्याग्निशत्रुषु एतेर्णिच्च आयु ॥ आयुषी चक्षु ॥ सिब चन्तु ॥ मुरे ॥ किच मुहुरव्ययम्
वहुलमन्यत्रापि आव ॥ कृञ उत्वं तीभ्या ॥ च्वरद कर्वरो व्याघ्ररक्षसो ॥ गर्वरो ॥ हंकारी शार्वरी रात्रि ॥ शर्वर ॥ वर्वर ॥ प्रा
न्तोऽञ्जन ॥ वत्सरम् नौसरे ॥ निषद्वरस्तु जम्बाले ॥ निषद्वरी रात्रि ॥ इत्युणादिषु द्वितीय ॥ पाद ॥ छित्वर ॥

[illegible]

दृष्ट

२६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ीरम
ोवा.नम

धि ४

नीवरम् ... प

त्वर धीवर पीवर मीवर चीवर तीवर गह्वरक संयद्वरा ४ एकारस्य धरस्य प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते छिदिर ... नयोस्तका
रोन्तादेशश्छिदिर्गुणाभावश्च छित्वरो धूर्त्तः ४ छत्वरो गृहकुञ्जयोः ४ धीवरः ४ कैवर्त्तः ४ पीवरः ४ स्थूलः ४ मीवरो हिंसकः ४ चि
नोतेर्दीर्घश्च चीवरं भिक्षुकप्रावरणम् तीवरो जातिविशेषः ४ नीवरः ४ परिव्राट् गाहतेर्ह्रस्वत्वम् गह्वरम् कटंवर्धो दो क
द्वरम् व्यञ्जनम् यमेरिकारः ४ संयद्वरो नृपः ४ पर्द ४ संवर इत्येके इणसिञ्जिदीङ् उष्यविभ्यो नक् इनः ४ सूर्ये नृपे पत्यौ सि
न ४ कोणः ४ जिना ... दीनः ४ ... ४ ... ४ फेनमीनौ एतौ निपात्येते स्फायतेः ४ फेनः ४ मीनः ४ ... ४ ... ४ वं
द्विधिषु धीव ... ४ ... ४ पानसस्य जातिभेदः ४ धाना ... पर्णपत्रम् पर्णः ४ किंशुकः ४ ... ...
अजेर्वी वेन ४ अन्नः ४ आदित्यः ४ ... ४ आगः ४ पङ्कः ४ सन्देहः ... सन्देहश्च ... तान्न ४ ...
श्च वाच्च इत्येके सन्त्राणम् सन्तरणम् नाम्निवन्हिश्च सन्त्राणं सन्तरणं स्वरगमभ्राता सन्हाणं ... सारस्य च
रेण वनेरिद्योपधायाः ४ वेन्ना नदी सिद्धेरत्र दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न गुणः ४ स्यूनः ४ आदित्यः ४ वाहुलकात्केवलोनः ४

नर्मन्

60

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम.
कौमु. स.
२०

पन्नसंध्री ।

उक्तमंतरं गत्वा यशगुरणेश्व सेयान॥ हृक्ज सिकु पव्यणिस्विपिभ्यानिन करणं॥ वर्णं॥ जर्णं श्वन्द्रवत् द्देव सेना हरण॥ पन्नो
निर्वैगति॥ मन्नमोघ्न॥ स्वप्न॥ निद्रा वेदृश्व वेन॥ सिंधु॥ नदीषेना नाविरलाविरलसिभ्य॥ कित नस्मा सुस्मा सर्प्पाव
निश्व रसंद्मम शु दीर्घविश्व सूनावध स्पानम् रमेश्व रमयतीतिरत्नम् रत्ना रास्ना स्पूनावीरण॥ रास्नाग
धद्मम रास्नागोग सवकमवस॥ स्पूरणागहरसंतम॥ वीरणावत्स्वकी गाढाभ्यामिमस्न गो स्मूगोपन॥ देसूरामा स्वसु
भ्यांसल॥ हृसलमनत्णमरत्णम् निजेर्दीर्घश्व नान्दणम् शिवेरक्षापधाया॥ श्वन्दणम् यजिमनि शुंधिदसिजनिभ्यो
युव् यज्यु॥ ऊर्ध्वर्णु॥ मन्युर्दैन्यैकतो कुधि शुंभुरगिन॥ दस्युसत्कुरः॥ जन्तु॥ शरीरी भुजिमन्यंभांडकन्तुकौ भुज्युर्भाजनं
मन्तु॥ सत्तेरयु॥ सरयुर्नदी अयूरीतिपाठान्तरम् सरयू पानीविषिभ्य॥ पः॥ पातिरक्षतिअस्मादात्मानमिति पापम् न
भागात्पाप॥ नेप॥ उपेहित॥ गाहुलकाद्गुणाभावेनीपोवृक्षविशेष॥ वेप्प॥ पारीपमू शुव॥ किम धूपोवलम स्तुपो
रिर्द्धरव स्तूप॥ समुच्छ्राय॥ सुरदम्पानिव वाक्किन सूप॥ गाहुलकाद्दुत्वम् शूर्पम् कुम्भांव कुर्वंतिमण्डका॥ स्मिन्कूप॥

हालि वैदीधः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणे
शाय नमः

पुष्पदष्टौ ४

मुवन्तिव ग्रं त्वस्मिन्न शुभमिति प्रपायपरास्तेभ ॥ रक्मरि [illegible] रूपपर्युतस्या ॥ स्नेनेम प्रत्ययमान्ता ॥ रवनेतेर्निकारस्य सत्वम् रव
भ्योक्रोधवत्वात्कारी श्रीसतेर्ह्रस्व ॥ शि संकैोशरावम् शसुहिंसायाम् निपातनात्षत्वम् शष्पम् वा सत् [illegible] णम् प्रतिभान्तप्रत्य
वाधते ॥ ष ॥ काष्ठानेत्र जसोष्मणो ॥ गम्य [illegible] वर्णेतेर्दीर्घश्च नूरम् स्वभावे सेनस्थे [illegible] पर्णम् गहंवालत [illegible] णपंगुपीठंव तेलम्
तिष्ठाकूरले उरगहरिणोवा उ कू तसंशप्प्यादिरेषु स्तनिहाषिउषिगादिभ्यो [illegible] रि भुव भयामंतेतिरोगेरजौ देश ॥ स्तनयि
वोमधिप्स्: लु ॥ हर्षयित्नु ॥ गदयित्नु ॥ बाव हूक ॥ मदयित्नु ॥ मा [illegible] हननिभ्यां तनुक् क्रतु ॥ शिल्पी हत्नु ॥ आधि ॥ शास्त्रीय गर्भ ॥ सन्त्व
जिगत्नु ॥ दाभाभ्यां नु ॥ दानुर्दाता भानु ॥ [illegible] वत्स ॥ [illegible] वयन्तितागमिति धेनु ॥ सुव ॥ किन सुनु ॥ [illegible] स्नुजेरलो ज
हातेर्ह्रस्व तलोपश्च जन्तु ॥ स्थाणु ॥ स्थाणु ॥ [illegible] रहे [illegible] जिव [illegible] भ्यो नित्र मंजेवी वेणु ॥ वर्णनेन [illegible] स्येया ॥ [illegible]
पालित्रया ॥ [illegible] विष ॥ किन विसु ॥ [illegible] कसिभ्य ॥ क ॥ मातुलकान्लकस्यतसंज्ञा कर्की धवलोबटक ॥ हकोर
ता वाको [illegible] भावरव एकापौर्णमासी [illegible] ॥ [illegible] ॥ पापाशम्ये [illegible] भोविजु [illegible] पि [illegible] ॥
कफ सकृ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] कफो ॥ भूकं [illegible] शुल्क ॥ मुष्को [illegible] शुकेवत [illegible] सका ॥ [illegible] ॥ [illegible]
कू ॥ वल्कं वल्क [illegible] लमासिन्यायाम् [illegible] ॥ उल्का [illegible] ॥ कनू [illegible] ॥ भेको

वि ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशाय नमः

[illegible] भवतः । अस्मात् [illegible] अस्मात् [illegible] । [illegible] भवति [illegible] ॥

मरान्कुमेघपोरिनिविरवमेदिन्येः काक ४ पाक ४ शिशु ४ शल्कम् शाकम् मल्क ४ वधिक ४ शसिरावयवश्च मर्क ४ शरीरं वायु ४ नो
रु ४ जहाति ४ कल्याणी निहाका गोधिका नौसरीडश्च निष्कासितो हिमुत्तमये स्यमेर्दि स्यमीकोव सीक ४ चन्द्रभेदश्च द
रुश्च हृतिकोवित् स्याभिक ४ अजिघ्रपूनीभ्यो दीर्घश्च वीक ४ स्याद्यानपन्निरेणा ४ मूका धूको वायु ४ नीकाचन्द्र [illegible] ४ हि
कालो कान्न यामता ४ शकेरुणान्नोन्तुनय ४ उन उन्त उन्ति उनि एते चत्वारः ४ सपु ४ शकुन ४ शकुन्त ४ शकुन्ति ४ शकुनि ४ भुवो
भव वर्त्तमान ४ काल ४ बाहुलकादेवेश्च अवन्ति वर्द्धयन्ति ४ किंवदन्ती जन ४ श्रुति ४ कन्तुवन्तिपेश्च वामुच ४ न्दि
पन्तुर्वसन्तहनुज्वदन्त ४ भुवन्तु ४ स्वामिस्तूर्धयेवा ४ अतुङ्गेश्च वल्लिये ४ नदनुर्मेश ४ न्द्विपणुर्वात ४ कूटदारिभ्यजन कतु
रोणाचन्द्रभेद ४ स्यात्कतुणामरूपामता वतुरा ४ शतुरा ४ औरसश्चसोवा ततुरणात्सतुनोभवा [illegible] पिपिशिमिथिभ्य ४ किन [illegible]
शुनाभिन्द्राजाति ४ पिशुनम् मिथुनम् फलेर्गुकच फल्गुन ४ पार्थ ४ अराव फाल्गुण ४ अर्थे [illegible] अर्जुनम् [illegible]
रोहक अर्जुन ४ [illegible] वित्तनिनाशन ४ अर्जुनं [illegible] अर्जुन ४ [illegible] वरुण
द्वमन्दिरम् यमुना शमुना जगर ४ [illegible] कमिकम्पि ४ वर्स [illegible] सपुष्पा ४ वस्त ४ वसम् वन्द ४
रस ४ कंसो लीलानभाजनम् कन्द ४ स्वुषश्चोपधाया ४ सन्द ४ मनेर्दीर्घश्च मांसम् अगेर्देवने अन्द ४ स्नुवश्चित्तत्पे

प्रज्ञादिश्च [illegible] भवति । [illegible]
[illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
श्रीवा नम॥

पत्र ॥४

सुधा वन्दू॥ सुरासुरकम् मान्दम् नन्दात्रम् आर्षजातो आस्तोद्भिभेदेम वृके उन्द्दिश्य करिष्यश्च उत्स॥ वत्सव शंवारि उ
त्संस्तवक॥ कुन्दोजठरम् गच्छिपरायोद्दिकोव गत्स॥ कामदेव॥ वन्दा॥ ममो॥ सरणं मन्दारम् वसेश्च वत्सर॥ संवत्सावित संवत्स
र॥ परिवत्सर॥ मूर्धन्यादिष्य॥ कित वाकुलकान्तमत्वम् मत्सर॥ स्पालि तोदनम् सूसर॥ मत्सर॥ मत्सराम न्तिकान्तिपा
मत्सरा जीवसामना पतेर वत्स॥ पांसस॥ पंथा॥ तन्नाभिभ्यां कसरव तसर॥ सत्ववेषणे मात्सर॥ मन्विकू पीडकाणिभ्यां
काकुनद्दत्स॥ सम्प्रसारणं च पीड॥ सौत्र॥ पियालो वन्तभेद॥ कुणालोद्देशभेद॥ कठिकुठिभ्यां काकु॥ कठाकु॥ पन्दी कु
काकुरन्जि॥ सूर्यश्च सर्तेडकुव स्पृदाकु॥ वानसरितो॥ वन्ते वृष्टिश्च वार्त्ताकु॥ वाकुलकाडकारस्यात्वम् वार्त्ताकम्
पर्दानि सम्प्रसारणम् सोपश्च पृदाकुर्व श्विकेव्याघ्रोवित्रकेवसरीसृपे सृपुवविभ्यो ऋजुजागृवकूव॥ मन्दुवकागृवक्म
कुवए तेक मात्सु॥ शरणपुमेंच वातयो॥ यवागु॥ ववकुर्विप्रवागिमिनो॥ मानक॥ भीड भीय॥ श्यानको॥ जगर॥ भया
नक॥ माणको ढधन भ्रीन विधाल्य॥ सवाराकम् सात्रम् चकारकोवान॥ भीड गाराक॥ सेवा घोदर्णादिल्क सोपशी
कृणांनासिकामतें धानिकारीनारभाग॥ उल्मुकदर्वि होमिन॥ उषराहे घस्य सोमुकू प्रत्यपश्च उल्मुकज्व स्त्कारम्
दर्वितोर्वि॥ दर्वि॥ जुहोतेर्मिनि॥ होमी हियु॥ कत्यश्च सोवा हीकु॥ हीकु॥ सज्जावान सिमगिरिणावाभिदमि तृषु र्षिभ्य स्तन

स्थि धिनी स्मा धा तो म हा हो ३

सा ३४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कौमु. उ.
३२

[illegible] नाम । [illegible] मालवा [illegible] दृशिभाष्य. नं ३ [illegible] २।१।१०५:
[illegible] [illegible] नं [illegible] ३
निष्ठा नं [illegible] इति [illegible] मनो: १ स्मा २ ॥ जेमू द्वौ धातः जीमूतः ३ ।

दृशाभ्यस्तानस्पाततितुर्व्रे तिनेट् हस्तः४ गर्तः४ एतः४ कर्तुरः४ वातः४ ऊतः४ दन्तः४ लोतः४ स्याद्भुविन्हयो४ पोतोवालवहित्रयोः४ मू
र्तः४ बाहुलकात्तुसेर्दीर्घश्च तूस्तंपापम् पूर्तिजपाव नप्तपद्व नापितः४ ननिमङ्भ्यांकिश्च ननम् मनम् स्नि ज्ञिछिषिभ्य४
क्तः४ स्नक्तम् छतम् सिनम् दृतनिभ्यांदीर्घश्च दूतः४ नातः४ [illegible] लोष्ठपालितो लुनातेः४ २ नास्तस्यसुट्टवा
नोर्गुणः४ लोष्टम् पलितम् [illegible] स्पींभ्यामितन् हरितश्चेतौवर्णभेदे जहरश्च लोवा लोहितोम्लगमत्स्यपो४ लोहितं रक्तम्
पिशेः किञ्च पिशितंमांसम् श्रुदन्तिसप्टरिगृहिभ्यआय्य४ श्रवाय्योयज्ञपशुः४ दन्ताय्यागउडोग्र.प्रश्च गृहयाय्यागृह (स्वगृहाय)
स्वामी। दधिषाय्य४ दधातेर्द्वित्वमित्वंषुक्च मित्रदृहोपा४ दधिषाय्य४ वजरण्य४ वरेण्यम् स्तुवः४ [illegible] वरेष्पन्दसि स्तुवेण्य४
पनु वर्वसम् राजेरन्य४ राजन्योवन्हि४ शृद्रम्यांश्च शरण्यम् भरमण्यम् अर्तेर्निश्च अरण्यम् पर्जन्य४ शाक्रमेन्यो४ वदेरान्य४
वदान्यस्त्यागिवाग्मिनो४ अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन् अमत्रं भाजनम् नक्षत्रम् यजत्र४ वधत्रमायुधम् पतत्रं तनूरुहम्
गडेराद्देश्चकः४ कडत्रम् उत्यपोरक्तत्रस्मरणात्कलत्रम् कुक्षिप्राद् वरत्रावर्मस्यपीरज्जुः४ सुविदे४ कत्रन् सुविदत्रम् कुटुम्बकम्
कृतेर्नुमूच कृन्तत्रम् लाङ्गलम् [illegible] दक्षिणयजिप विपद्यमितनिमिभिसर्पिभ्योतच भरतः४ मरतोमृत्युः४ दर्शतः४ सोमसूर्ययो४
यजतऋत्विक् पर्वतः४ पवतोग्निः४ अमतोरोगः४ नमतस्तृणपरः४ नमेजः४ प्रसू४ हर्ष्यतः ३श्च४ पृषिरञ्जिभ्यांकितः पृषतो

मात्मानिमिनि द्युदिधिषाय्य: नं २
[illegible] नन्दानातो४
[illegible] बेरवने शरण्य८ पर्जन्य: ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३२

श्रीराम
शिवाय नमः

सुवसईचसने ।

घते २ लौ ४

ङ्गोविन्दुश्च रजातम् । खलति । खलतिः । खरोषः । अतप्रत्ययस्तस्य हलंच खलतिर्निष्केशशिरा । शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणि
भ्योऽथः । सप्तभ्योऽथः स्यात् शयथोऽजगरः । शपथः । रवथः । कोकिलः । गमथः । पथिकः । पंथा वञ्चथो धूर्त्तः । वन्दीतिपाठे
वन्देर्वा वन्दथः । स्तोतास्तुत्यश्च जीवथः । आयुष्मान् प्राणथो बलवान् बाहुलकात्समिदमिभ्याम् शमथस्तु शमः । शांति
र्दान्तिस्तु दमथो दमः । भक्षाश्चित भरथो लोकपालः । उदिविदिभ्यां डिन्त ऐदितीति उदथः । शिशुः (वा जन्म) (पत्नी) वेत्तीति विदथः । उप
सर्जेर्वसः । आवसथो गृहम् । संवसथो ग्रामः । अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिसहिभ्योऽसच् । त्र
यादशभ्योऽसच् स्यात् । अततीत्यतसः । वायुरात्मा वा । अवतीत्यवसः । राजा भानुश्च । चमंत्यस्मिन् चमसः । सोमपानपात्र
म् । ताम्यंत्यस्मिन्तमसोऽन्धकारः । नमसः । अनुकूलम् । रभसो वेगहर्षयोः । लभसो धनं याचकश्च । नभंतेनमंतीति वा न
भसः । आकाशः । तपसः । पक्षी चन्द्रश्च । पततः । पक्षी । पनसः । कंटकिफलम् । पणसः । पण्यद्रव्यम् । महसन्तिपूजितिमहसम् ज्ञानम्
अनंतसंती २ विसस्तुष्ट बाहुलकात्त्वाभावः । वेतसः । वहिसाभ्यां णित् वाहसोऽजगरः । प्रावसस्तृणसंघातः । वयश्च वयगौ वायसः ।
काकः । दिवः कित् दिवसन्दिवसः । कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् करभः । सैरभः । शलभः । कलभः । गर्दभः । आसिबडिषिभ्यो

(६२)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीरम
उणा.वृ.
२२

वृत। ऋषभ४ वृषभ४ १०
[illegible] ऋषभ४ [illegible] असमाद्भवनिति किंस्यात् तुषादिराश्च तुषभो मत्तदन्तिनि राशिवलिभ्यश्च रासभ४ वल्लभ४ नृ
विशिभ्यां च अरन्तो मरिच४ वसन्त४ पत्यतेः तुहिनन्दिजीविप्राणिभ्य४ षिदाशिषि रोहन्तो वन्हाभेद४ नन्दन्त४ षण्ड४ जीवन्तो
ष्वधम् प्राणन्तो वायु४ चित्वाज्ञीष रोहन्ती तन्मूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च हृशाभ्यो च वृद्धत्स्यान्स्वपिचित् तरन्त४
समुद्र४ तरन्ती नौका भवन्त४ काल४ वहन्तो वायु४ वसन्तो ऋतु४ भासन्त४ सूर्य४ साधन्तो भिक्षु४ गडेर्धणादित्वाग्निमिलं
हस्व४ अयामन्तोतिरोरपत्यम् गडयन्तो जलद४ मुणाज्यन्तो मूषणम् जयन्त४ शक्रपुत्र४ नन्दयन्तो नन्दक४ रन्तेर्मुरहिव हेमन्त४
मन्देर्नलोपश्च भदन्त४ प्रव्रजित४ अषेरर४ अध्वरा वेश्या वातुलकाञ्जर्जरभर्भरास्य४ अर्तिकामिभ्रामिचमिदेविवासिभ्य
शित षडर्थे [illegible] स्वित्स्यात् अरर कपाटम् कमर४ कामुक४ भ्रमर४ चमर४ देवर४ वासर४ जव४ कन् अरर४ पन्दिभेद४
अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् अङ्गार४ मन्दारो वृक्ष४ मन्दार४ गड४ कड्ड भाण्डार४ शृङ्गार भृङ्गारौ शृङ्गभृङ्गाभ्यामारन् नुमुगु
कृञ्श्च शृङ्गारो रस४ भृङ्गार४ कनकालुका कञ्जिमञ्जिभ्यां चित् कञ्जिसौत्र४ कञ्जारो मयूर४ मार्जार४ कर्म४ विडुचा
पञ्चाया४ चिञ्चितनुवृन्तेरन्तोदान्त४ कुमार४ तुषारस्य च तुषार४ कासार४ सहार४ आम्रभेद४ दीङ्गनुट् च दीनार४

३२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
शिवा॰नम॥

सुवर्णाभरणम् सर्तेरप॥ उक्त सर्पप॥ उषिकुटिदलिकषिखजिभ्य॥ कपन् उषपोषन्तिसूष्यपो॥ कूपपामानभारणम् दलप॥ प्रहरणम्
कवंपेशाकपत्रम् खंजपंडतम् कुणो॥ सम्प्रसारणम् च कुणपम् कुपश्चाकवर्मरणस्य स्वरभेद॥ वितपविष्टपविशिपारपा॥ वल्वोरे
मी कूपन प्रत्ययान्ता॥ विटशब्दे विटप॥ विशतेसदेप॥ प्रत्ययस्य तुट्षत्वम् विष्टपम् भुवनम् विशते॥ प्रत्ययादेरित्वम् विशिपं
मन्दिरम् वलतेसम्प्रसारणम् उलपं कोमलं तृणम् वर्तेस्तिकन् वर्त्तिका कृतिभिदिलतिभ्य॥ कित् कृत्तिका भित्तिका भित्ति॥ ल
त्तिका गोधा इष्मशिभ्यां तकन् इष्टका अष्टका इणस्तशौ सुनो एतशोब्राह्मण॥ स एव एतसी॥ वीपतिभ्यां तनन् वीगत्यादे
वेतनम् पत्तनम् दलिभ्यां भ॥ दर्भ॥ दल्भ ऋषयादिषिवक्तूपा॥ अर्त्तिगृभ्यां भन् अर्भ॥ गर्भ॥ इण॥ कित् इभ॥ असिसञ्जिभ्यां अक्तप धंनसंतो
क्थिन् अस्थि॥ सक्थि॥ प्लुषिकुषिशुषिभ्य॥ क्सि॥ प्लुक्षि॥ कक्षि॥ कुक्षि॥ शुक्षि॥ वात॥ अशेर्नित अक्षि॥ इषेक्सु॥ इ
क्षु॥ अवितस्तृतन्त्रिभ्यई॥ अवीर्नारी रजस्वला तरीर्नौ॥ स्तरीर्धूम॥ तन्त्रीवीणादेर्गुण॥ यापा॥ किद्द्वेच ययीरश्व॥ पपी॥
स्यात्सोमसूर्ययो॥ लन्द्रोर्मुद्द लन्द्रमी॥ ॥ः इत्युणादौ तृतीय॥ पाद॥ वातप्रमी॥ वातशब्द उपपदे माधातोरि
प्रत्यय॥ स्यात्सच कित् वातप्रमीरयं स्त्रीपुंसयो॥ ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्य॥ कत्निचयतुजालिचष्ठु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कौमु. रु.
३८

अनि ही त्यादिना प्रक् ३

समन १   छि १   [illegible]

वदृष्ठ वदृसनेदृषिन ऽस्यमासानुक॥ द्वारोभ्य॥ कमास्तु॥ अर्ते॥ कलिवुयए वदृमुष्ठि॥ करोरत्ति॥ सोरत्ति॥ प्रसन्नाकुलि॥ न
नोतेर्भ्यनुव तन्यनुवोसु॥ रात्रिश्व अञ्जे रसिव् अञ्जलि॥ वनेरिष्ठुव वनिष्ठु॥ स्थाविरात्रम् अञ्जेरिष्ठव अञ्जि॥ ष्ठामा
नु॥ अम्यैतेरिसन् आर्तिसोय मांसम् मेदृ॥स्यन् मास्य॥ अनेरिपिन् अतिपि॥ अङ्गुलि॥ अङ्कुलि॥ कौतेरस॥ कवस॥
स्वचहृत्येके कवचम् मोतेरस॥ पवास॥ दुएलभा कुरेरनुक् कृशानु॥ अ॥करन् ऽनारस्त्रेकिगृहृणादिहककारस्यनेत्वम्
शर्करा उष॥कित् उष्करम् कः सश्व उष्कलम् गमेरिनि॥ गमीष्यतीति गामी आङिरिणत आगामी भुवश्व भावी प्रस्थ॥ प्र
स्थायी परमेकित परमेष्ठी मन्थ॥ मन्थतेरिनि॥ कित्स्यात् कित्वान्नकारलोप॥ मन्था॥ मन्थानौ पतस्थश्व पन्था॥ पन्थानौ
खजेराक॥ खजाक॥ पन्द्वी वलाकादयश्व वलाका शलाका पताका पिनाकादयश्व पातेरित्वंनुम् कीवडसो॥ पिनाक॥ स्या
मूलशंकुरवसनो॥ तडआघाते तडाक॥ कृषिदृषिभ्या मीकन् कृषीकापन्दिजाति॥ दूषिका नेत्रयोर्मलम् अनिकृषिभ्यांकि
श्व अनीकम् हृषीकम् वल्कुण॥ करुणंव कणशब्दे असाचडृ तादीकन् णातो॥ कङ्कणादेशश्व कणिकाभ्यां कङ्कणीकास्यैवअनि
सराणिव शकद्वज्जांकृतुकवीभ्यासस्य शर्करीकोहिस्र॥ पर्परीकोदिवाकर॥ वर्वरीक॥ कुटिलकेश॥ पर्फरीकादयश्व स्फुरस्फुरणे

विषयेन्द्रियम् ... मिलम १   ... २   दोषो लीह लपधा या डुकार ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
शिवाय नमः

व ति त्त — हृविदारतो — कृ प्रवयोहानौ — भिम छिन्नर्त्ताद्र्भावे — हमिजि

असमारीकन् वातो॥ पर्फरीकादयश्च॥ पर्फरीकं किसलयम्। दर्दरीकं वाद्यम्। झर्झरीकम् शरीरम्। तित्तिडीका चन्द्राभेदः॥ वरेर्नुम् च वञ्चरी
काभ्रमरः॥ मर्मरीका हीनजनः॥ कर्करीका गलंतिका भवति॥ उपरीकम् पुण्डरीकोव्याघ्रोग्निर्दिग्गजश्च॥ ईषेः किदूस्वश्च इषीका शो हेमन्तो
लाका॥ ऋजेश्च ऋजीकम्॥ उपहत॥ सर्तेर्नुम् च सृणीका लाला मद॥ ईकवकन्दुर्णे मडीको मदः॥ मदृक्ष्णः॥ श्रिभृशु॥ अलीका
दयश्च कीकन्तानिपात्यन्ते अलसम् अलीकम् मिथ्या विप्रियं विदृवात्मलीका प्रियं रेवदश्च वलीकम् पटलप्रान्त इत्यादिः ऋ तो ना ते
तृभ्यामीषन् करीषो स्त्रीशुष्कगोमयम् तरीषः तरीता रहपृभ्यां किच्च शीरीषः भरीषम् अर्जेर्ऋजश्च ऋजीषं पिष्टपच
नम् अम्बरीषः अयं निपात्यते अविरीषे अम्बरीषः उपमान्न्राष्ट्रम् अमरस्तु ॥ कीरो अम्बरीषं भ्राष्ट्रेना कृदृकृचिपी
शौटिभ्य ईरन् करीरो वंशाङ्कुरः शारीरम् परीरं फलम् कटीरः कुन्दरोजघनदेशश्च पटीरश्चन्दनः॥ किन्दुकः कामश्च शौ
टीरस्त्यागी वीरश्च॥ वाशसणादित्वात् शौटीर्यम्। वशः किन् उशीरम्। कशेर्मुट् च कश्मीरो देशः। कृञ्ज कुटीरमेव
नम्। वसेः किच्च वीरम्। गम्भीरगाम्भीरौ गमेर्भः पन्देर्नुम् च विभाविदा स्यन्तेजलाते विविमदाभ्यामाप्रत्ययः॥ विभावुटिः
विहास्कर्ज॥ अमयेष्टम पचरसिमच पचेरसिमावन्तिरश्च॥ शीडो वुक् लुक् वलञ्च वा लने॥ वत्वारः॥ प्रत्ययाः प्रसुः॥ शीङ्। मपम्
शीलं स्वभावः॥ शैवलः शैवालम् वा दुलकाद्ध्रस्वोपि शैवालं शेवलो नस्त्री॥ श्लेषाणः तोजरा नीलिका मकरिणाभ्यां मुकोकणे

वलभ्य दन्ते अस्मादीरन किस्या रगमहते लुपधा नीपे कार्यं — बोल कर्मणि श्रीकृत्याग भ्राभ्या
व लें स्वलीर मदु गर्ये च नीरे चेति अश्वः॥३ — शिवपूर्वी भ्यामाप्रत्ययो निपात्यते॥३

६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कौमु. सि.
३५

विशरत्नोगतिपाठान्न रः

मन्दुकोऽमन्गः । कारण्डकः । काकः । वलेरूकः । वल्कः । पन्नीटुल्यसमृत्वं उल्कूकादयश्च वलेः संप्रसारणं ऊकश्च उल्कूकाविन्दुपर्व
को बावदूको वक्ता भल्लूकः । शमेरूकः शम्बूको जलशुक्तिः । मण्डूकः । शलिमण्डिभ्यामूकण् शाल्कं कन्दविशेषः । मंडूकः । निये
मिः । नेमिः । अर्तेनुच्च ऊर्मिः । भुवः कित् भूमिः । अश्नोतेरशच [illegible] रश्मिः । किरतेरच्च कर्मिः । दलेर्विः सरणी दल्मि
रिन्द्रायुधम् वीज्याज्वरिभ्यो निः । वाहुलकात्सत्वम् वेणिः । स्यात्केशविन्यासः श्रेणी वस्त्रीयामुभे ज्यानिः । जूर्णिः । सृ वृभ्यां
कित् सृणिरङ्कुशः । वृष्णिः । नित्रियमेघयोः । अग्रेनलोपश्च अग्निः । वहिश्रीश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् वह्निः । श्रेणिः । श्रो
णिः । योनिः । द्रोणिः । ग्लानिः । हानिः । तूर्णिः । वाहुलकात्स्त्यानिः । छोणि चक्षिपार्ष्णि सूर्णिभूर्णिः । पतेपवनिपातयन्त छोणिः
किरणः । सृण्वनेः मन्त्रोपः । परिनिरस्थ शरीरः । परेर्वश्च पार्ष्णिः । पादन्नेभिर्युज्यन्ते । पादकमित्यन्ये वरेलुप धायाउत्वम्
सूर्णिः । कपर्दः कपतम् विसुर्नेतुत्वम् भूर्णिर्धरणी कन्थ्याविन वर्विर्धस्मरः । दर्विः । जहरह दुरजागृभ्यः । क्विन् जीर्विः । पर्णुः
शीर्विः । हिंस्रः । स्तौर्विः दर्विः । जाग्रविर्नृपः । दिवो देर्घश्च वाभ्यासस्य दिदीविः । स्वञ्जेभन्द्यो । सुविः सुविवचविस्यविकिकीवि
विः सृविस्तन्तुवायद्व्यम् चर्षिर्वराहः । शास्थ्यार्हस्तन्त्व दर्विदीप्तिः । स्यविस्तन्तुवायः । रह्यतेः किकीः पर्वतात् किकीदिवि
श्वाषः । वाहुलकाद्ध्रस्वदीर्घयोर्विनियमः । चषणाकिकीदिविना पातेडतिः पतिः (शकल्लितिः) शकेर्मानिन शकन्नुज

श्रीराम
शीवा नमः

मरति। समति। कारु। बहिर्वस्यन्तिभ्यश्चित् वहति। पव न। वसतिर्णिद्वा मिन्येया। अरति। क्रोध। अज्ये। कोषा अवद्यति। अंव
तिर्वात। हलेरेख हलेरति। स्यादंहारे शश्व धाता। हन्ति दुरितमनया अहतिर्दानम्। ओदश्चानं निर्वपनम पवर्जनमंहति। रमेर्नि
त्। रमति। कालकामेया। सूरु। कि। सूरि। अरिशादिभ्यः शुभिभ्य। किल् अद्रि। शादि। शर्करा भूरिप्रकरम्। शुभिर्बहुला बद्रू
दयश्च क्रिन्ननानिपात्यंते वध्रि वाघभेद। ग्रहदानूपार्श्वाश्चिव वध्रि। नेत्रम्। अंहरि गुरवरण। तदि। सौत्रो धातु। तन्द्रिर्मोह।
वाहुलकाद्गुण। भेरि। रश्यादिभ्यो त्रिप रात्रि। शात्रि। कुञ्जर। अरेर्हिर्निश्च रात्रिश्च। अत्री अत्रिणी अत्रिरा। अत्रि। अ
अत्री अनूप। पोरात्रिन् पतत्रि। पन्द्रौ मकरी भ्यामिवि। मरीचि। क रीवि। पञ्चवीनिनाद श्च। श्वपतेश्चित् श्वयीचि
चि। वेगोडिश्च वीविस्तर। नञ्समासे अविविर्नरकभेद। आहनिभ्यामूषन् अनूष। सुर्य। हनूषो राक्षस। उष। कृषन्
रूरायागमने पनुष। अन्येषामपीति दीर्घ। एतुष। फनलिकसिभ्यश्च पनुषम्। नहुष। कलुषम्। पीयेनुषन् पीयइति सौत्रो धा
तु। पीयूषम्। वाहुलकाद्गुण पेयूषो ऽभिनवं पयः। मञ्जेर्नुमश्च मञ्जूषा गरोण्श्च गरण्डूषम् गण्डूषा अर्तेररु। अरु। भ्रु
तु। अरत् अररव। कट। किव कटनुर्वल्लगरुम्। कित्वप्रयोजनं विन्यम् शकादिभ्यो ऽटन् शकटो ऽस्त्रियाम्। कुटिरित्यर्थ।
कङ्कट। सन्नाह। देवट। शील्पी करट इत्यादि। ककादिकटि कटिभ्यो ऽम्बच करम्बं व्यामिश्रम्। कद्रिकडि सौत्रो कदम्बाव न्दमेर।

कवि कौमुदि
न्येश

६९

क्र नोपर तिपाठी वद कीषे
पौष कृष्ण पक्ष प्रेत... त्र्ये सं १८११:३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कौमु. स.
३६

रित्यालङ्कीर्

डम्बोऽग्रभागः। कुडम्बावाचित्रम् कदेर्णिन्यन्नियाणि कादम्ब। कलहंस। कालिकर्घरम्। करभ। कर्दम। कणिमुस्मो। किन्स्वु। कुशा शक्लापक
रणयो। कुलिन्द। उलिन्दो जातिविशेष। कुपेर्बाव [illegible] कुपिन्द कुविन्दो तन्तुवाय नैषध्येरवं [illegible] पिन् निषद्य्यि। आलिङ्क। उप
न्तेर्विन् उदधि। समुद्र। सर्तेर्यिण्व सारथि। खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरो लचौ खर्जूर। कर्पूर। वल्लूरं शुष्कमांसम् पिञ्जूलं कुशव
र्त्ति। लेर्द्धि वृद्धिश्च लाङ्गूलम् कुशूल। कुवःस्वल्पं दीर्घश्च कूर्ची चित्रलेखनिका समीरण। समीर। समुद्र। समीवीहारिणी शि
विधेनूव सेवा र्भाकुर। सवी शर्मेर्वन् शर्म्बो मुशलम् उल्वादयश्च वन्नन्तानिपात्यन्ते उच समवाये वस्य लत्वम् उल्वो
गर्भाशय। शुल्वम् ताम्रम् विम्बम् स्यन्दस्नोऽम्ब जवकौ तिष्ठते। आम्ब कुम्बक। एतौ स्तः। स्तादेशश्च स्तम्बो गुच्छस्तृणा
दिन। स्तवक। पुष्पगुच्छ। शाशपिभ्यां ददनौ शादो जम्बालशष्पयो। शब्द। अब्दादयश्च अवतीत्यब्द। कौतेर्नुम् कुन्द।
वलिमलितनिभ्य। कयन् वलयम् मलय। तनय। वृहोषुकुक्कुटौ च वृषय। हृदयम् मिपीभ्यां तु। मेतु। पेतु। सूर्यो। वा
हुलकात्पिवतेरपि संवत्सर। वपु। पानु। पेनुर्बासी दिनप्रणी। जन्त्वादयश्च जन्तु जन्तुणी मस्तु मस्तुणी गुणाति भ्यां कुन्

कृवचो कः

पेतेर्णमात्मेहस्वत्वं वा ... लिम्लत प्रतीतिम्लेत इति मे दिनीषं

वा ५: आय ६ मे ५ वा ७०३

पृ पानाग्मुत्पन्नकचर
मा च्वीस्मे ८४ ०
ठिति २ क्ष ४ : ..

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॥
श्रीवा नम॥

पीड्. पाने २ शब्दशासनं।

नुर्भगभेद॥ शातयतीति शत्रु॥ प्रशाखेपाठा कुस्वत्वंब जानिरायुस्वरमस्थिमिनमिम जुष्प॥ इत्वनूत्वरीलौ कूनशकुस्यड्डार
व॥ जानिवामातापितरौ दलोरता योल॥ गंता अरडज॥ नीणपुरायश्व सुणिरकुश॥ बन्दु॥ सूर्योवायुश्च वश॥ आदिकमू
लकञ्च मत्स्य॥ वराह॥ उत्वादिलोप॥ नमतीति नट॥ शैलूष॥ वारण॥ विभर्ति भरट॥ कुलालोमतकश्च अन्येप्यापिद
श्यते येवमम तम भशम कुशेनुम्भोमिदंता॥ कुसुमम कुसुमम कुसीदम कुसितजनपद॥ सानसिवर्णासिपर्णासितणुला
कुशावबाले स्वलपस्वसधिमाशस्या॥ सनोतेरसिप्रत्यय उपधाकाड॥ सानसिहिरण्यम वंशानुकूर्च वर्णसिर्जलम कूप
णसिर्जलगढम तडआघाते तणुला॥ अन्तिकसन्ताणे उशाद अंकुश॥ वेमेरएव वमालोऽपकूटक॥ हलवेलोदेत्याभेद॥
पश्वलम त्रिधशा अकारस्यइकार॥ विषाणम शलेर्पश्च शल्यंवापुंसिशकुना मूशाकयविष॥ नट॥ मूत्वम शक्ष॥ प्रिय
मेद अलोरस॥ बाहुलकामे॥ आम्ल॥ माछाशसिभ्योय॥ माया छाया शाया बाहुलकात्सुनोते॥ सर्वेन्द्रियाणामेया॥

तत्रद्वता:३

राम

(67)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कौमु. रू.
३०

है ते

जनेर्यक् येविभाषा जन्यम् ७ जाया भार्या अघ्न्यादयश्च य पर्यन्तानिपात्यन्तेंधिकृ अडागम ४ उपधालोपश्च अघ्न्यामाहे

यी अघ्न्या ४ प्रजापति ४ कनीनी कन्या कर्बधोरैकाम् वन्ध्या स्त्रामद्विपथ्यनिष्ठ्यशकिस्योवनिपु स्थावारसिक ४ महा शिव ४

पद्मा पंथा ४ अर्यातुरंगगर्लयो ४ पर्वीग्रन्थ्यि ४ प्रस्तावश्च शक्का हस्ती ऊवेधाशकरी अकालि ४ शीङ्कुशिगुहिजिन्दिस्य ध

भ्य ४ क्वनिप् शीवा अजगर ४ कुरवास्सृगाल ४ उन्नाकन्दा ४ जित्वा जयी न्हित्वा वासु ४ स्त्वा प्रजापति ४ कला वि

स्तु ४ ओप्यास्सम्प्रसारणं च पीवाकर्मक ४ पीवा स्थूल ४ अरेर्धव अध्वा प्रईर्स्यादोस्तुड्ड प्रेत्वा प्रशात्वावसागर ४ प्रेत्वरी

प्रशात्वरीव नदी सर्वधातुभ्य इन् पवि ४ अग्नि ४ जुडि जुरिड ४ वलि ४ वटि ४ यजि ४ देवयजि ४ काशतडुति काशि ४ यति ४ पती

मद्दि ४ मस्त्री केलि ४ मसीपरिणामे मशि ४ वहुलं स्वकुण ४ कोटि ४ लोलि ४ वोधि ४ नन्दि ४ कलि ४ सर्पिर्षिबुहिक्लांवि

दिक्वानिभ्यश्च हरिर्विश्लोवहाविन्दुर्भके सिहेल्पस्यरवौ बन्धुकालि लवकुः वयंमवानवकीर्तित ४ चर्षि वज्जम् रोहिर्व्रती वर्ति ४

(क्रिपि)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
नेना॰नम॥

श्रातिःस्तंभमौसौ ३

क २

या॰

वेदि॥ श्रोदि॥ सेना कीर्त्ति॥ ईशुप धान्तिकम् क्रौंच॥ ऋषि॥ शूर्वि॥ लिपि॥ बाहुलकाद्धले लिवि॥ नूरवाद्विनिष्कर्षे नूरिव॥ नूरवी कूर्विकाभ्रमे॥
सम्प्रसारणञ्च ॥ मिर्वान्त॥ बाहुलकाद्भूमि॥ ऋमितामिशनिस्तंभामनद्रव क्रिमि॥ सम्प्रसारणानुनत्त॥ हूमिरपि तिमिर्मत्स्यभेदे॥ शिति
मेचिकशून्के॥ स्तिभि॥ समुद्र॥ मनेनुच्च सुनि॥ वर्णेर्वलिश्चाहिरण्य वर्णि॥ सोत्र॥ अस्यवा लिरादेश॥ कर्णपहार्योः॥ पुंसिवलि॥
प्राणयक्ञेस्त्रियाम् वद्र्याद्धैकयात वलि॥ हिरण्येनु वर्णि॥ सूवर्ण वसिवपियजिराजिव्र॰ सदिहनिवाशिवादिवारिभ्यइञ् वासि
श्वेरदनवस्त्राणि वापि॥ वापी पाजि॥ पद्धा राजि॥ राजी व्राजि॥ व्राजालि॥ सादि॥ सारथि॥ निघ्नातिर्होकृघानिनी वाशिरग्नि॥ वा
स्त्रिविक्षानू वारि॰ गजवंधनी जसेनुक्रीवम् बाहुलकाद्धारि॥ पथिकसंहतो नसोभश्व नाभि॥ स्यान्नाभित्रिमेपुंसि प्राणयके नुस्त्रि
याम् पंस्यपीतिकेचित लेखर्व धिश्वन्दसि कार्षि॥ सै॥ शाकुनो शारि॥ शारिका रुज उदीवांकानुष्ठु कारि शीस्यी जनिवसि
भ्याम्भिण जनिर्जननम् धासिर्भन्त्यमग्निश्च अत्यपतिभ्यांव अजि॥ संग्राम॥ आनि॥ मन्त्री मादेव पाशाजि॥ पाशनि॥ अस्मि
पराग्भ्यानुलुकोव अशेनुहू राशि॥ पङ्ज॥ पणायतेरॉपलुक पाणि॥ कर॥ वानेर्द्धि वि॥ मन्ही स्त्रीयांवीत्यपि प्रेहरनेक्रूपे
मदाज्वानिजीपह नेकशाति कलेणपदादेशः २

उत ४

पादपूर्ण ४

68

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नैब्यायप्लोप। पूर्वस्य दीर्घ। अजद्दाणस्यायलोपश्चनेदीर्घ। नीवि। नीवीवस्त्रग्रंथौ पुंस्त्व पनेव समानेख्याः सनेदासान्त। समान
शब्दे उपपदे ख्यादृत्यस्मादिणस्यात्स च यलोपश्च समानस्य उदान्त। सहस्यादेशःसु समानंख्यायतेऽनेनेरिति निसखा आङिहिंसनि
भ्याम् हस्वश्च इणस्यात्स च डित् आङेरुहस्वश्च स्त्रियः। पाल्यसिंकोऽण्य। सर्व्वधात्वेभ्यः इण्। प्रहि। अवद्रु। रवि। पवि। तरि। कवि।
अरि। असि। खनिकृष्यज्यसिवसिवनिसनि ध्वनिग्रंथिचरिभ्यश्च खनि। कषिर्हिंस्रः। अजि। त्रासि। वसिर्वस्त्रम्। वनिरग्निः।
सनिभान्नि दानेव ध्वनि। ग्रंथि। चलि। पशू। जनेश्छन्दसि वर्त्ति। भुजे। किश्च भुजि। कृगृशृपृकुटिभिदिछिदिभ्यश्च।
कित्स्यात् किरिर्वराह। गिरिर्गोत्रोन्दिरोगयो। गिरिणाकाण। गिरिकाण। शिरि। शरिभ। हन्ताव भरिर्नगरं राज्ञानदीव कु
टि। शालाशरीरं च भिदिर्वज्रम् छिदिःपरशु। कुडिडकंप्यानलोपश्च कुडिर्दाहे कुडिर्देह। कपि। सर्वधातुभ्यो मनिन् क्रिमतक्षति
कर्म्म वर्म्म भस्म जन्म शर्म्म स्थामं च सम् इस्मन्नित्तिहस्व। ... सुत्रामा वंहेर्नलोपश्च। न। नकारस्याकार। ब्रह्मतत्पतपोवे
द। ब्रह्माविप्रः प्रजापति। अशिशकिभ्यांछन्दसि अश्मा शक्मा। हमन् ... हरिमा कालः। धरिमातूपम्

भरिमा कुटुम्बम्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
श्रीवा. नमः

पञ्चपा(द)

सा

सरिमा वायुः ॥ स्तरिमा तल्पम् ॥ शरिमा प्रसवः ॥ जनिमृङ्भ्यामिमनिन् जनिमा जन्म मरिमा मृत्युः ॥ वेञः सर्वत्र छन्दसि
भाषायामपीत्यर्थः ॥ वेमा तन्तुवायदण्डः ॥ उत एच्चास्य ॥ ग्रामणीर्व्येमनीतिकेचित् ॥ नामन्सीमन्व्योमन्रोमन्लोमन्पाप्मन्
ध्यामन् सप्तम्यमी निपात्यन्ते म्नायते दे नेनेति नाम सिनोतेर्दीर्घः ॥ सीमा सीमानौ ॥ पक्षे डाप् सीमे सीमा ॥ व्येञ अन्त्यस्यात्व
म् गुणः ॥ व्योम रौते ॥ रोम लोम पाप्मा पापं ध्यामा परिमाणं नेजश्च मिथुने मनिः ॥ उपसर्गक्रियासम्बन्धे मिथुनम् स्वरा
र्थोमिरम् सुशर्मा सातिभ्यां मनिन्मनिणौ स्यति साम सामनी आत्मा हनिमशिभ्यां सिकन् हंसिका हंसयोषिति म
न्त्रिका कोरदन् कवरः ॥ गिर उड्व गड्डुः ॥ दून्देः अभिरलोपश्च दृदम् कायतेर्डिमिः ॥ किमि सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् वस्त्रम् अ
स्त्रम् शस्त्रम् दूसन्निति हस्वत्वम् छादनात् छत्रम् भ्रसिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च भ्राष्ट्रः ॥ गात्रम् शकटम् नो
त्रम् सोत्रम् हात्रम् मरत्रम् वेष्ट्रम् आष्ट्रमाकारः ॥ दिवपुत्र पोत्रम् ज्योतिः ॥ अविरवनिभ्यांकित् उष्ट्रः ॥ खात्रम् खनि
त्रम् जलाधारश्च सिविमुच्याच्छनुत सूत्रम् मूत्रम् अमिचिमिदिशसिभ्य क्त्रः ॥ अन्त्रम् चित्रम् मित्रम् शस्त्रम् पुवा
स्वश्च पुत्रः ॥ स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः ॥ गात्रं बस्यान्नाम वंशयोः ॥ गोत्रा पृथिवी

स्तो

स्त्री स्थिति स्थ्याद् ... लोपः लोपो व्योरिति लोपः ।

चि २

69

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम

हैमु० ह०

३२

खनित्रादिभ्यष्ट्रन् औणौ। खनित्रम्। वहित्रम्। चरित्री। मही। ... देवमादिभ्यष्ट्रन्। ओत्रम्। वहनम्। ... अवनित्रम्। आचरणम् ... म

पत्रम् गत्रम् वेत्रम् पन्त्रकम् वन्त्रकम् यन्त्रम् सत्रम् त्रत्रम् कुयामासुभसिभ्यस्त्रन् होत्रम् यात्रा मात्रा श्रोत्रा भस्त्रा ग
मिरव गात्रम् हासिभ्य श्च्यस्त्रसि हात्रम् पात्रम् भूवादिगृभ्यो णित्रन् भावित्रम् वादित्रम् गारित्रम् आदनम् वरेर्कत्ते वा
रित्रम् वरत्रम् अमेर्दिषतिवित अमित्रः। आसस्निभ्यां निकषिभ्याम् संपूर्वात्स्त्रा निःपूर्वात्कषेश्वास्यात स्वस्ति
स्त्रयत्वम् समया निकषा वितेष्करण कस्य बाहुलकात् ण विकृत्तामसत्राणि निश्वम् सूवेष्मन् सूत्त्मम् पातेर्डुम
सुन् पुमान् अविभुजिभ्यांक्विप्यन् अविष्यमिष्कम् भुजिष्या दास वसेस्ति वस्तिर्नाभेरधो द्यो वस्तयस्तु
इत्यास्तु बाहुलकात् प्रास शासि एजादण्ड वि आरब्धम्। गंतस्पतीति अगस्ति शं बादि सावसे स्वस्ति
स्वराणित्वास्त्रयत्वम् वीतस वितस्ति पदिप्रथिभ्यांनित पत्नि प्रथिति तितुत्रेष्वग्रहादीनाभिनीत इत्यात्तेरिव
व दति कृत्तमूपिभ्य कीटन् किरीटम् तिरीटम् शिरोवेष्टनम् कृपीटंकुत्सितवारिणी अविववविकुविकडिभ्य कि
न्वु अवितम्भिषकम् रवितं कवितम् परिमितम् कडितम् कुंटम् कुडिकुषिभ्यांकल्मषन् कल्मषम् कुष्मलम् कुवल
व कल्मषम् पापम् सर्वधातुभ्यः सुन् वेत सर सय सदृ रयेरतएव रेपोऽवद्यम् अशेर्देवनेयुट् देवनेसु गो

वेतिसं ताल ४

८।१। ५।१ भा

त्तरुपम: ...

ठि २

नत्रीपसोति

श्रीराम

शीवाय नमः

भवनाधेऽ   पुरोतपथनः

यम ॥ उदजेय तेवलोपश्च ओजः ॥ व्येष्टिसम्प्रसारणं च शवः ॥ शवसी बलपर्य्यायोयम् श्यपतेः श्वोदेः शिरः ॥ किव श्वयतेः ॥

शिरसा रे शः ॥ असुनु किच्च शिरः ॥ शिरसी अन्तेनुट् च उरः ॥ आ वोरसुट् अशोर्गुरूर्व्वाधिः ॥ उदकेनुट् च अन्तेरसुनुस्था

वाचस्पत्यस्य ततस्यनुट् च अर्णः ॥ अर्णसी कृष्णमा गासि एनः ॥ रिवेर्ई नौ विश्च यात्यत्ययस्यनुट् च विश्वातकुत्वम् रेकः ॥ सुवर्ण

म् वायतेरन्नि हस्वश्च बनोऽर्भनरूप च श्रीङ्भ्यां रूपस्वाङः याः ॥ पुट् च वर्ण्णो रूपम् शोपोगुणम् सुरीभ्यां तुट् च

पारतनो ५ स्रोतः ॥ रेतः ॥ पातेर्वलेजुट् च पाजः ॥ पाजसी उदके थुट् च पाथः ॥ पाथसी अन्नेच पाथो भवतम् अर्तेर्तुम् चोच

अरे भन्ते वाव्ये सुननुमागमो धाद्देशश्च अन्त्योऽन्नम् स्कन्देश्चस्वाङः स्कन्दः ॥ स्कन्दसी आपः ॥ कर्म्माख्यायाम्

आपः ६ हस्वोनुट् च अप्नः ॥ अपः ॥ बाहुलकादाप ॥ आपसी अन्तोऽनुरूपम् उदकेनुम्भौ च अम्भः ॥ नहेर्दिविभश्च नभः ॥ वे

दुरोश्माग अपरा चेव आगः ॥ पापापरा वयो ॥ अमेर्हुक् अंहः ॥ रमेश्च रंहः ॥ देशो हच रमतेः स्मिनु रहः ॥

अञ्ज्यजियुजिभृजिभ्यः ॥ कुश्च एभ्योः सुनूकवर्गो नान्तादेशश्च अर्कः ॥ वियनेभारीरेखा ॥ अञ्जः ॥ पन्था योगः ॥

यम २ समाधिः ॥ भर्गस्तेजः ॥ भूरञ्जिभ्यांकित् भुवः ॥ रजः ॥ वसेर्णित् वासो वस्त्रम् चन्देरादेश्च छः ॥ छन्दः ॥ पविवपि भ्यां

चा ५   रूपेजुट् च अन्नो ५

(७०)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कौमु० सू०
४०

अजाः

सुद्य पन्तासीतुस्मतौपन्तौयन्तोहस्यम वहिहाधात्भ्यश्वन्रसि वन्ता अनड्वान् हासाश्वन्द॥ धासा॥ पर्वत॥ हनिप्रांव॥
वस्तुतस्तुणिनिरित्यनुवर्ततेनतुसुट् तेनवहेतुपधोर्थः॥ हन्तरस्याएनोसुगिनिपुक् शोरणा॥ सूनुवालसा श्रोतालवंग्ण
तस्तोमवाहा॥ विश्वोविशया॥ वाजभरो विराया॥ देवोनसः पृथिवीविश्वधामा धारयत् पृथिवीमिविश्वधायसम्
भर्गोसिभूरिधायसमित्यादि हरणक्वासि॥ अपावर्नि॥ स्वरादिपाणदव्ययत्वम् मिथुनेसि॥ पूर्ववत्सर्वम् उपस
र्गविशिष्टाधातुर्मिथुनम् तत्रअसुनोपवादः सि॥ स्वार्थ॥ नमिलनरस्य अनेहा अनेहसौ विधाजोवेधव वि
दधातीति वेधा॥ जुवोधुद्रनोधा॥ गतिकारकयो॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच असि॥ स्यात् सुतधा॥ जातवेदा॥ गतिका
रकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेसतिशोषस्वानु दात्तत्वेप्राप्तेतदपवादार्थमिदम् वन्दे॥ मोडित वन्दूहत्सुपप
दोन्मो डो सिस्स्यात्स्वडित वन्दूमो॥ वयसिधाज॥ वयोधास्तनुरा॥ पयसिव पयोधा॥ समुद्रमेवश्च पुरसिव पु
रोधा॥ पुरूवा॥ पुरुशव्दस्यदीर्घोरैतेरासिश्चनिपात्यते वन्देर्वहुलंछिद्र वन्दा॥ इष॥ कित् इष॥ दमेतुनासि॥ स
र्वार्थिदमुना॥ आदिना॥ आङ्पूर्वात् असिः नुडागमश्च अप्सरा॥ सर्वेरप्सु र्गादसि॥ प्रायेणायं भूम्ति अप्सरस॥ तिरिभु

अप्सरा

हु प पा० ... हुस्रोत्तां० शिप्यान् कराजा ५५ ० ० ०
देशोन॥
CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection
सार्वभागलक्ष्मात ५३५५३०० ७

श्रीराम
शिवाय नमः

नी ५

निभ्यांविश्वे विश्ववेदा॥ विश्वभोजा॥ वसेष्कनसिष्ठसम्प्रसारणम् उशना॥ [illegible] पुरगमेवमूर्ध॥ पाद॥ [illegible] आशिशुवेसुतन्
अस्तम् गुधेन्नूम॥ गोधूम॥ मसेन्नरन् मसूर॥ प्रथमपादस्त्रसेन्नरन् मसेश्वेत्यत्रवीर्स्यात॥ स्य॥ विद् स्फूर॥ पातेरति॥ पाति॥
स्वामी सर्म्पति॥ पन्दिराज॥ वातेर्निन् वातिरादित्यसामयो॥ अर्तेर्नश्च अरतिनुद्वेग॥ तरेः॥ क्लाहलोपश्च तराम् [illegible]सुटितनिता
डिम्भ्य उत्तव तराडस्व भ्रिमतेलुधन्नोतन्यंतेता भ्यन्नेवातराधुला॥ दंसेष्कर्मोनआव दास॥ शेवकस्य दयो॥ दंशेश्च दाशो धीवर॥ [illegible]
दिवेर्डैसि॥ उद्धे॥ नौदीर्घश्च [illegible]वे॥ सोरमे॥ नोरमे॥ पूर्वपदस्यदीर्घ॥ रमेसुपूर्वाद्गेवाच्येनश्वात् कितारनुनासिकलोप॥ सूर
त॥ उपशांत॥ हूपाहुश्च [illegible]नोपरगुपश्च यत्प्रत्यय॥ उरायम् संसे॥ शिः॥ कुटकिद्व संसते॥ शिरादेशः॥ यत्प्रत्यय॥ कित कुडागमे
श्च शिकाम् अर्त्ते॥ कानुर्थ उरसेगमेष॥ हिंसेरीरन्नीरयो हिंसीरोव्याघ्रदुष्टमा॥ उदिच्छागतेर[illegible]र्वपराद्यलोपश्च उदरम् उितश्व
नेर्मुक्वोदात्त॥ अवम्र [illegible] उत्स्याः [illegible]सर्वोदात्त॥ मरवम् [illegible] सन स्पंस॥ मुहे॥ रवाम् च मूर्द्ध॥ नहेर्हलोपश्च नख॥ शीडो
ह्रस्वश्च शिखा माङ ऊर्खीमयच मयूख॥ कलिगलिभ्यांफगस्यो[illegible] कल्प॥ शलितचयेवारोगश्च गल्फ॥ पादरूपि॥ स्तरो॥ [illegible]
[illegible] श्रवण[illegible] पार्श्वोस्त्रीकल्माय॥ पर्मुपायुषम् [illegible]मनिश्चयनेतुरु [illegible]मनःशब्दामुखवाची मुख

पत्रा १

स्वरादिषा [illegible]

(70)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्रकृत् करग्रा करकःकमण्डलुः करकाव ... पा ... यस्य ... ॥

श्रीराम
कौमु. कृ.
४१

माव्यामा च्युतिकृत्यम् २
चिक आमंत्रणे चीकच चुरादिः ४

माश्चयनइति श्मश्रु४ अश्रुआस्यश्च अश्रुनयनजलम् जनेर्डन लोपश्च जगा अत तस्य जङ्घ तस्य जनेर्ज ... स्यादर्द्धजङ्घा
हन्तेरश्रीरावयवेद्व जघनम् माश्चान्नितमश्च स्वीकृद्धा४ नकोवेतु जघनम् ७र४ न्निकिरेरनलो लोपश्च लकारस्यलोपः४ केश४
फलेरितजादेश्चपः४ पलितम् कृलादिभ्य४ संज्ञायांवुन् करक४ करका कण्टक४ नरकम् नरकोनारकोपिवेतिसिद्धान्तकौमुदी४ स
रकुंगगनं कोरक४ कोरकंच चीकयतेरण्यन्तविपर्यय ... श्च कौवेकुवेरभेद४ पविमध्याद्रिलोपश्चायाः४ पेचक४ मेचक४ जनेरत्८
च जठरम् ववमनिभ्यांविद्ध वठरोमूर्ख४ मठरोमुनिर्गोत्रयो४ विसादित्वान्माठर४ गर्गादित्वान्माठर्य्य४ उर्जिदृणातेरलबै
पूर्वपदात्यलोपश्च दरिरहमुरल्लसे४ कृदराद्यश्च कुदर४ ^कोविदौ^ कुशुल४ मठरं विलसत सदर४ सर्प४ हंतेर्मुन्नाघन्तयोर्घत्वं तले
घतनोमारक४ कृमिगमिन्दामिभ्यस्तुन्कादिश्च कान्तु ... ४ पन्था गन्तुपथिक४ न्दानुर्मशक४ हर्यन्ते४ कन्यन्नाहिरव कल्पन्मरु
हर्यगर्जितकर्णाम्या३ स्प४ हिरण्यम् कृज४ पास४ कर्पास४ विल्वादित्वात्कार्पासंवस्त्रम् जनेस्तुरश्च जन्तु४ हस्तीयानिश्च उर्णोतेर्ड४ उर्णा
दधातेर्यन्तनुद्ध धान्यम् जीर्य्यन्ते४ क्रिनरश्च४ जिव्रि४ स्यात्कान्तपान्तारणा४ बाहुलका दृविति दीर्घीन मन्यतेयलोपोम
श्वायतुश्चाल४ मन्यतेरलप्रत्ययस्तस्यायतुडागम४ धातोर्मलोपश्च मकारश्चान्त्यस्य ममायतास्तौविषयेऽन्तेन४ कोकन्
१५
५२१।४

४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पत्रां २५

आजीकः इन्द्रो यमश्च तनोतेर्डउः सन्वच्च तितउः पुंसि न्कीबेव अर्भकपृथुकपाकावयसि आवुकः जो नतेवुन् भकारश्चान्तादेशः प्र
थेः कुकन् सम्प्रसारणं च पिबतेः कन् अवघावमावरे फाः कुत्सिते वर्तेर्निः प्रियन् अवतेरमः पन्दोवस्पपः अनवमः अवमः
अन्तेर्वन् अर्वा रिंफतेस्तोदादिकात् रेफः सीरीडः ह्रस्वः पुरा तरोश्च लेषनकुत्सनयोः नरएतौ प्रत्ययोत्तः सान्तुः धातो
ह्रस्वः प्रत्ययस्य पुक् लिप्तम् शिलषम् रिप्रं कुत्सितम् न्किरोरिः लोपधायाः कन् लोपश्च लोनामश्च न्किशः कनस्यादुपधा
याइत्वं लस्य लोपः नामागमश्च कीनाशो यमः कित्तव फल्गविन्त्यम् अश्नोतेराशुकर्मणिवरट् वकारादुपधाया इत्वम् ईश्च
रः बतेनुरन् बत्वारः प्रान्तेनरन् प्रातः अमेस्तुट् च अन्तमीथम् हकोगोलिपोरस्य नः गम्प्रत्ययः धातोरन्त्यस्य लो
पः हकारस्य नकारः नगः सिवे संज्ञायाम् हनुमोक् च सिंध्वतेः कः प्रत्ययः हकारादेशो नुम् च स्यात् सिंहः व्याघ्रा
तेश्च जातौ कप्रत्ययः स्यात् व्याघ्रः हन्तेरच्चुरश्च घोरम् न्तमेनुपधालोपश्च वा दत्न्त्वम् तरतेः त्रयः त्रीन्
ग्रहेरनिः ग्रहणिः उभिषू ग्रहणीव्याधिभेदः प्रथेः अमच् प्रथमः चरेश्च चरमः मङ्गेरलच् मङ्गलम् इत्युणादौ पञ्चमः पादः

72

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शास्त्र शासनं शिक्षामित्यर्थः

कृशानुरित्यादौ ण्वादिकार्याभाविरित्यर्थः

रोणादयोबहुलम् ॥ एतेवर्त्तमानेसंज्ञायांचबहुलंस्युः ॥ केचिदविहिताअपि ऊह्याः ॥ संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे कार्य्याद्वि ऽसादित्यर्थः

द्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ भूतेऽपिदृश्यन्ते ॥ भविष्यतिगम्यादयः ॥ दाशगोघ्नौसंप्रदाने ॥ एतौसंप्रदानकारकेनिपात्येते दा शं

तितस्मैदाशः ॥ गांहंतितस्मैगोघ्नोऽतिथिः ॥ भीमादयोऽपादाने ॥ भीमः ॥ भीष्मः ॥ प्रस्कन्दमः ॥ प्रपतः ॥ मूर्खः ॥ खलतिः ॥ ताभ्या

मन्यत्रोणादयः ॥ संप्रदानापादानपरामर्शार्थंताभ्यामिति ततोऽसौभवति तन्तुः ॥ वर्त्मंतस्मादिति वर्त्म ॥ इतिनदादि

र्णम् ॥ तुमुन्ण्वुलौक्रियायांक्रियार्थायाम् ॥ क्रियार्थायांक्रियायामुपपदेभविष्यदर्थेधातोरेतौस्तः ॥ मांतत्वादव्ययत्वम् ॥ कृ

ष्णंद्रष्टुंयाति ॥ कृष्णंदर्शकोयाति ॥ अत्रवासरूपेणतृजादयोन ॥ पुनर्ण्वुलुक्तेः ॥ समानकर्तृकेषुतुमुन् ॥ अक्रियार्थोपपदा

र्थमेतत् ॥ इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषुधातोस्तुमुन्स्यात् ॥ इच्छतिभोक्तुम् ॥ वष्टि वांछतिवा ॥ शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रम

सहार्हास्त्यर्थेषुतुमुन् ॥ एषूपपदेषुधातोस्तुमुन्स्यात् ॥ शक्नोतिभोक्तुम् ॥ पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ पर्याप्तिः ॥ पूर्णता

तद्वाचिषुसामर्थ्यवचनेषूपपदेषुतुमुन्स्यात् ॥ पर्याप्तोभोक्तुं ॥ प्रवीणः ॥ कुशलः ॥ पटुः ॥ पर्याप्तिवचनेषुकिम् ॥ अलंभुक्त्वा ॥ अ

इच्छार्थेषुलिङ्लोटावितिसूत्रादिच्छार्थपदस्यानुवृत्तिरितिबोध्यम् ॥

एवंघटसौ नीत्यादौ अर्थग्रहणंअस्तिनैवसंबध्यते ॥ अनन्तरत्वात्

अस्तिभवतिविद्यतेवाभोक्तुम् ॥ श्री ॥ ॥ ॥

८३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
श्रीवा. नमः

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्चेति इति भावः

समर्थेषु किम् पर्याप्तं भुङ्क्ते प्रभूत तेन गम्यते न तु भोक्तुं सामर्थ्यम् कालसमयवेलासु तुमुन् पर्यायेण प्रधानमर्थोपलक्षणा
र्थम् कालार्थेषूपपदेषु तुमुन् स्यात् कालः समयो वेला भोक्तुम् प्रैषादिग्रहणमिहानुवर्तते तेनेह न भूतानि
कालः पचतीति वार्ता भाववचनाश्च भाव इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति वस्तु यागा
य याति अण्कर्मणि च कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चाण् स्यात् काण्डलावो व्रजति पचत्वास्य
काण्डान्वाधत्ते कम्बलदायो व्रजति परनुज्ञविश्वस्तोऽवश्यं भविष्यतीति निबन्धम् पचते सोपादः तुजतीति रोगः
विशतीति वेशः स्पृशतीति स्पर्शः स्पृशिरे स्पृश इति प्रविभक्तिकम् सर्ते स्थिरे कर्तरि घञ् स्यात् सरति कालान्तरमि
तिसारः व्याधिमत्स्यबलेषु वेति वाच्यम् अतिसारो व्याधिः अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सरतिः अधिकारे कृमतिभये न सा
रयतीत्यर्थः विसारो मत्स्यः सारो बलं दृढांशो वा भावे सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात् पाकः पाको स्फु
रति स्फुलत्योर्घञि एतयोरेव आत्तु स्यात् स्फारः स्फालः उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् दीर्घः परीहारः इकः काशे अन्तरपदे
दूरेण

निष्क्रमा तस्मादप निर्वचनं

पृ ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

73

श्रीराम
कौमु.सू.

८३

ओद्मः

वामं॰ इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः । नीकाशः । अनूकाशः । इकः किम् प्रकाशः । नोदात्तोपदेशेति न वृद्धिः । शामः । आचमादेस्तु आचामः ।
कामः । विश्रामः इति त्वपाणिनीयम् । स्यदो जवे । स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्ध्यभावश्च निपात्यते स्यदो वेगः । अन्यत्र स्यन्दः । अव
वोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः । अवोदः । अवक्लेदनम् । एधः । इन्धनम् । ओद्मः । उन्दनम् । अन्ययोर्नलोपो वृद्ध्यभावश्च । अ
कर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् । कर्त्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् । घञि च भावकरणयोः । रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम्
रज्यत्यस्मिन्निति रङ्गः । प्रास्यत इति प्रासः । संज्ञायामिति प्रायिकम् । को भवता लाभो लब्धः । इत उत्तरं भावे कर्त्तरि का
रक इति द्वयमप्यनुवर्त्तते कृत्यल्युटो बहुलमिति यावत् । परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । घञ् अजपोर्बाधनार्थमिदम्
एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । द्वौ कारौ । दारजारौ कर्त्तरि णिलुक् च । दारयन्तीति दाराः । जारयन्तीति जाराः ।
इङश्च । घञचोरपवादः । उपेत्यस्मादधीते उपाध्यायः । अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानम् तदन्ताच्च वा ङीष् । उपाध्याया
उपाध्यायी । शृ वायुवर्णनिवृत्तेषु । शृ इत्यविभक्तिकनिर्देशः । शारो वायुः । करणे घञ् । शारो वर्णः । विचित्रीकरणमि

दृषीदि ना[illegible] प्रोधाल्पादि नामिः ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
श्रीवानमः

ह्यधात्वर्थः॥ निविश्यते ऽस्मिन्निविशते॥ नेनेति निविक्तमावरणम्॥ बाहुलकात्करणे ल्युट्॥ गोरिवाल्लनीशारः॥ प्रावेणशिङ्क्षारे
कृशः॥ अकृतप्रावरणमित्यर्थः॥ उपसर्गेरुवः॥ यत्र संरावः॥ उपसर्गे किम्॥ रवः॥ अभिनिस्ॐ स्तनः॥ शब्दसंज्ञायाम्॥ अत्र
स्मात्स्तेन॥ सस्यमुद्भ्यः॥ अभिनिष्टानो वर्णः॥ शब्दसंज्ञायां किम्॥ अभिनिःस्तननतिम॥ द्रू॥ समियुद्रुदुवः॥ संपूयतेऽमि
श्रीत्रियते गुडादिभिरिति संयावः॥ पिष्टविकारो ऽपूपविशेषः॥ संद्रावः॥ संदावः॥ श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे॥ श्रायः॥ ना
यः॥ भावः॥ अनुपसर्गे किम्॥ प्रश्रयः॥ प्रणयः॥ प्रभवः॥ कथं प्रभावो राज्ञ इति प्रादिसमासः॥ कथं राज्ञान यः इति बाहुलका
त्॥ वोन्नुभुवः॥ विन्द्रावः॥ विश्रावः॥ वो किम्॥ न्द्रावः॥ भवः॥ अवेऽग्रहेर्निमः॥ अवनायः॥ अधोनयनम्॥ उन्नायः॥ उ
द्धनयं म॥ कथमुन्नम उत्मन्तो नेति बाहुलकात्॥ प्रेद्रुस्तुस्तुवः॥ प्रद्रावः॥ प्रस्तावः॥ प्रस्रावः॥ प्रेति किम्॥ द्रवः॥ स्तवः॥ स्रवः॥
निरभ्योः पूल्वोः॥ निष्पूयते ऽस्यादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः॥ अभिलावः॥ निरभ्योः॥ किम्॥ पवः॥ लवः॥ उ

प्रकृष्टो भाव इति ॥

२९१

(75)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
कौमु॰ क॰
४६

न्योर्ग्रः ॥ उद्गारः ॥ निगारः ॥ उन्न्योः किम् । गरः ॥ कॄ धान्ये ॥ कृत्यस्मात् धान्यविषयादुन्न्योर्घञ् स्यात् । उत्कारो निकारो धान्यस्य विक्षेप इत्यर्थः ॥ धान्ये किम् । भिक्षोत्करः ॥ पुष्पनिकरः ॥ यज्ञे समि स्तुवः ॥ समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन्देशे छन्दोगाः स देशः ॥ संस्तावः ॥ यज्ञे किम् । संस्तवः परिचयः ॥ प्रे स्त्रोऽयज्ञे ॥ अयज्ञे इति च्छेदः ॥ प्रे इति प्रकृतत्वात् प्रस्तारः ॥ अयज्ञे किम् । बर्हिषः प्रस्तरः ॥ मुष्टिविशेषः ॥ प्रथने वावशब्दे ॥ विपूर्वात्स्तृणातेर्घञ् स्यात् शब्दविषये प्रथने । पटस्य विस्तारः ॥ प्रथने किम् । तृणविस्तरः ॥ अशब्दे किम् । ग्रन्थविस्तरः ॥ छन्दोनाम्नि च ॥ स्तृ इत्यनुवर्तते । विष्टारपङ्क्तिः छन्दः ॥ विस्तीर्यन्तेऽस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ् । तत्र ॥ कर्मधारयः ॥ विपूर्वात्स्तृणातेर्घञन्तस्य सस्य षत्वं स्यात् छन्दोनाम्नीति षत्वम् । उदि ग्रहः ॥ उद्ग्राहः ॥ समि मुष्टौ ॥ मल्लस्य संग्राहः ॥ मुष्टौ किम् । द्रव्यस्य संग्रहः ॥ परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः ॥ परिपूर्वान्नयतेर्निपूर्वादिणश्च घञ् स्यात् क्रमेण द्यूतेऽभ्रेषविषये । परिणायेन शारान् हन्ति समन्तान्नयनेनेत्यर्थः ॥ एषोऽत्र न्यायः ॥ उचितमित्यर्थः ॥ द्यू

३/ सूत्रि॰ छन्दोनाम्नि च ८।३।९४ अक्षादिभिः क्रीडनं द्यूतं
यथाप्राप्तस्य करणमभ्रेषः २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम।
श्रीवा[illegible]

ताभ्रेषयोः। किम्। परिणयो विवाहः। न्यायो न्यासः। परावनुपात्यय इणः। क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपात्ययः। तव पर्यायः। अनुपात्यये किम्। कालस्य पर्ययः। अतिपात इत्यर्थः। व्युपयोः शेतेः पर्याये। तव विशायः। राजोपशायः। पर्याये किम्। विशयः। संशयः। उपशयः। समीपशयनमित्यर्थः। हस्तादाने चेरस्तेये। हस्तादानेन हस्तेनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते। पुष्पप्रचायः। हस्तादाने किम्। वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति। अस्तेये किम्। पुष्पप्रचयश्चौर्येण। निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः। एषु चिनोतेर्घञ् आदेश्च ककारः। उपसमाधानं राशीकरणम्। तत्र धात्वर्थः। अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः। निवासे काशीनिकायः। आकायमग्निं चिन्वीत। शरीरे चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमिति कायः। समूहे गोमयनिकायः। एषु किम्। चयः। चः क इति वक्तव्ये ककारोऽरिपुन्निः। पड् उकारादेवयषोस्यादिति गोमयानां निकायः। पुनः। पुनराशीकरणमित्यर्थः। संघे चानौत्तराधर्ये। घञ् स्यादादेश्च कः। भिक्षुनिकायः। प्राणिनां समूहः संघः। अनौत्तराधर्ये किम्। सूकरनिचयः। संघे किम्।

श्री१ हस्तादाने चेरस्तेय इति सूत्रे अनुवर्तत इति। भिन् चौ चितै।

त प अ क प अ भैवाव
ति छं नै म दा भव स्वैव ध अि हा वि

75

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्ञानकर्मसमुच्चयः कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् स्त्रीलिङ्गे भावे णच् स्त्रियामल् न कर्मव्यतिहारे अत्रोपदेशं नस्यात् व्याव
क्रोशी व्यावहासी अभिविधौ भाव इनुण् अणिनुणः आस्त्रियः इनुणायनपत्ये सांराविणं वर्त्तते आक्रोशेवन्योर्ग्रहः
अवनिग्रहः तयोरुपपदयोर्ग्रहेर्घञ्स्यात् शापे अवग्राहस्ते भूयात् अभिभवरूपत्वर्थः निग्राहस्ते भूयात् बद्धत्वर्थः आक्रोशे किम् अ
वग्रहः पदस्य निग्रहश्चौरस्य प्रे लिप्सायाम् पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः परौ यज्ञे उत्तरः परिग्राहः नौवृ स्री
करणार्थे नौवृ धान्ये कृतिगुरुपंचमीकम् नीवाराः धान्ये किम् निवरा कन्या लिङ्गविषयेऽपि बाहुलकात् प्रवरणे इतिवत्
उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः उच्छ्रायः उद्यावः उत्पावः उद्द्रावः कथं पतनान्ताः समुच्छ्रया इति बाहुलकात् विभाषाङि रुप्लुवोः
आरावः आरवः आप्लावः आप्लवः अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे विभाषेति वर्त्तते अवग्राहः अवग्रहः वर्षप्रतिबन्धे
किम् अवग्रहः पदस्य प्रे वणिजाम् प्रग्रहेर्घञ्स्याद्वणिजां संबन्धी चेत् प्रत्ययार्थः तुलासूत्रमिति यावत् तुला
प्रग्राहेण चरति तुलाप्रग्रहेण रश्मौ च प्रग्राहः प्रग्रहः वृणोतेराच्छादने विभाषा प्रवृत्येव प्रवारः प्रवरः परौ भुवोऽ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भावे

परिभवः परिभावः अवज्ञाने किम् सर्वतोभवनं परिभवः ॥ एरच् ॥ चयः जयः भयादीनामुपसंख्यानम् नपुंसके क्तादि-
निवृत्त्यर्थम् भयं वर्षम् ॥ ऋदोरप् ॥ करः गरः शरः यवः लवः स्तवः पवः वन्द्यासनयोर्विग्रहः अनयोर्विग्रहस्य ल-
त्वं निपात्यते विग्रहो वन्द्य आसनं च वन्द्येति किम् वाक्यस्य विस्तरः ॥ ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ॥ अप् स्यात् घञोऽपवादः
ग्रहः वरः दरः निश्चयः गमः वशिरण्योरुपसंख्यानम् वशः रणः घञर्थे कविधानम् प्रस्थः विघ्नः द्वित्वप्रक-
रणे के कृञादीनामुपसंख्यानम् चक्रम् चिक्लिदम् चिक्नसः ॥ उपसर्गेऽदः ॥ अप् स्यात् घञपोश्च अदेर्घस्लृ स्यात् प्र-
घसः प्रघसः विघसः उपसर्गे किम् घासः ॥ नौ ण च ॥ नौ उपपदे अदेर्णः स्यात् अप् च न्यादः निघसः ॥ व्यधजपोरनुपस-
र्गे ॥ अप् स्यात् व्यधः जपः अनुपसर्गे तु आव्याधः उपजापः ॥ स्वनहसोर्वा ॥ अप् पक्षे घञ् स्वानः स्वनः हसः हा-
सः अनुपसर्गे इत्येव प्रस्वानः प्रहासः ॥ यमः समुपनिविषु च ॥ एषु अनुपसर्गे च यमेरप् वा संयमः संयामः उप-
यमः उपयामः नियमः नियामः वियमः वियामः यमः यामः ॥ नौ गदनदपठस्वनः ॥ अप् वा स्यात् निगदः

(७८)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कौमु.कृ.
४६

१५

निगाद४ निनद४ निनाद४ निपठ४ निपाठ४ निस्वन४ निस्वान४ क्वणो वीणायां च नावनुपसर्गेऽपि वीणाविषयाद्व क-
णतेरप्यस्यात् वीणाग्रहणं प्राद्यर्थम् निक्वण४ निक्वाण४ क्वण४ क्वाण४ वीणायां तु प्रक्वण४ प्रक्वाण४ नित्यं पण४
परिमाणे अप्स्यात् मूलकपण४ शाकपण४ व्यवहारार्थं तु शाकादीनां परिमिता मुष्टिर्बध्यते सोऽस्य विषय४ परिमाणे
किम् पाण४ मदोऽनुपसर्गे धनमद४ उपसर्गे तु उन्माद४ प्रमदसम्मदौ हर्षे हर्षे किम् प्रमाद४ समुदोरजः पशुषु
संपूर्वोऽजि४ समुदाय४ सूर्वे ऽव प्रेरणे तस्मात्पशुविषयात् अप्स्यात् अघञपोरिति पुंसि वीभावो न समज४ पशूनां
संघ४ उदज४ पशूनां प्रेरणम् पशुषु किम् समाजो ब्राह्मणानां उदाज४ क्षत्रियाणाम् अक्षेषु ग्लह४ अ[illegible] अक्षे
न देवनं तस्मिन् तत्र प्रत्ययः रूपमाप्य [illegible] ग्लह इति निपात्यते अक्षस्य ग्लह४ व्यात्यु[illegible]न्तीमभि सरण ग्लहामहे
वत् अक्षेषु किम् पादस्य ग्रह४ प्रजने सर्तेः४ प्रजन४ प्रथमगर्भग्रहणम् गवामुपसर४ कथमवसरप्रसरइति
अधिकरणे पुंसि संज्ञायामिति घ४ ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु निहव४ अभिहव४ उपहव४ विहव४ एषु

५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
श्रीवा नमः

प्रह्वायः॥ आङि युद्धे॥ आहूयंतेऽस्मिन्निति आहवः॥ युद्धे किम् आह्वायः॥ निपानमाहावः॥ आङः पूर्वस्य रूपं ॥ संप्रसार-
णम् अ प्रत्ययः ज्ञ य प्र कौ आफि वृद्धिश्च ॥ आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ॥ भावेऽनुपसर्गस्य ॥ अनुपसर्ग-
स्य ह्वयतेः संप्रसारणमप् स्याद्भावे हवः॥ हनश्च वधः॥ अनुपसर्गाद्धन्तेर्भावे ऽप् वधादेशश्चान्तोदात्तः॥ वधेन
स्य मृगा हूस घातः॥ मूर्तौ घनः॥ मूर्तिः काठिन्यम् तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप्स्यात् घनश्चादेशः॥ अभ्रघनः॥ कथं
सैंधवघनमानयेति धर्मशब्देन धर्मी लक्ष्यते अन्तर्घनो देशे॥ वाहीकग्रामविशेषसंज्ञेयम् अन्तर्घणः इति पाठा-
न्तरम् अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च॥ द्वारदेशे प्रकोष्ठावलिंदौ आभ्यन्तरे एवाससेव तत्र वा ये प्रकोष्ठे
निपातनमिदम् प्रविशन्ति जनैः पादैः॥ प्रकर्षेण हन्यते इति प्रघाणः॥ कर्मण्यप् पन्स्वकाष्ठे॥ उद्घनोऽत्याधानम्
अत्याधानमुपरिस्थापनम् यस्मिन्काष्ठेऽन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते तदुद्घनः॥ आधिकरणेऽप् अपघ-
नोऽङ्गम्॥ अङ्गं शरीरावयवः॥ स चेह न सर्वः॥ किं तु पाणिः पादश्चेत्याहुः॥ करणेऽप् अपघातोऽन्यः॥ करणे ऽयोविद्रुषु

७७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कौमु. स.
५८

पघुहन्तौ ॥ करणोपस्या ॥ हनो द्वश्च अपोऽत्र न्यतेऽनेन अपघनः ॥ विघनः ॥ द्रुघनः ॥ द्रुघणः इत्येके पूर्वपदात्संज्ञायामि
ति णत्वम् संज्ञेयाकुरस्य द्रुघ्नः ॥ स्तम्बे क च ॥ स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्यात् अप च अपघ्न्ने घनादेश्च स्तम्बघ्नः ॥ स्त
म्बघनः ॥ करण इत्येव स्तम्बघातः ॥ परौ घः ॥ परौ हन्तेरप्स्यात् करणे घशब्दश्चान्तादेशः ॥ परिहन्यतेऽनेनेति परिघः ॥ परेश्च घा
ङ्कयोः ॥ परेरेफस्य लो वा स्याद्घशब्देऽङ्कशब्दे च परिघः ॥ पलिघः ॥ पर्यङ्कः ॥ पल्यङ्कः ॥ द्रुहन्तर मपौ घ इति वृत्तिरस्य न
ग्रहणम् व्याख्यानात् ॥ उपघ्न आश्रये ॥ उपपूर्वाद्धन्तेरप्स्यादुपधालोपश्च आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते प
र्वतेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यते इति पर्वतोपघ्नः ॥ संघोद्घौ गणप्रशंसयोः ॥ संहननं संघः ॥ भावेऽप् ॥ उद्धन्यते उत्कृष्ट
तया ज्ञायते इत्युद्घः ॥ कर्मण्यप् गत्यर्थानां तु ज्ञानार्थत्वात् ज्ञान्तिर्ज्ञाने ॥ निघो निमितम् ॥ समन्तान्मितं निमितम् निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञा
यन्ते इति निघाः ॥ वृक्षाः ॥ समारोहपरिणाहा इत्यर्थः ॥ ड्वितः क्त्रिः ॥ अयं भाव एव स्वभावात् ॥ क्त्रेर्मम् नित्यम् ॥ नित्य
हणान्निर्भविषयः ॥ अत एव वृक्षपन्तनेन विग्रहः ॥ डुपचष् पाके ॥ पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम् ॥ डुवप् ॥ उप्त्रिमम् ॥ ट्वितोऽथुच् ॥
त्रिप्रत्ययान्तात् मप् स्यात् निर्वृत्तेऽर्थे ॥

५८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम॰
शीवा॰नमः

न
नड॰ ३

प्रश्न ॰२

अयममपिस्वभावाभाव एव टुवेप वेपथुः श्वयथुः पजपायपतविष्प्रच्छरन्ता यज्ञः याच्ञा यत्नः विश्नः प्रश्नेवासन्न
कालेइतिज्ञापकान्नसंप्रसारणम् ङित्वंतुविश्नइत्यत्रगुणनिषेधाय रन्ता स्वपानट् स्वप्नः उपसर्गेघोःकिः प्रधिः अंतर्धिः
उपाधीयतइत्युपाधिः कर्मण्यधिकरणेच कर्मण्युपपदेधाः किः स्यादधिकरणार्थे जलानिधीयंतेऽस्मिन् जलधिः स्त्रियांक्तिन्
स्त्रीलिंगेभावादौ क्तिन् स्याद्घञोऽपवादः अजपोतुपरत्वाद्बाधते कृतिः चितिः स्तुतिः स्फायी स्फातिः स्फातिकामइति
नुप्रामाद्यम् ऊतियूतीत्यर्थेरणिव अवइतिसमाधेयम् स्तुयजीषिस्तम्भः करणे भूपते नमा स्तुतिः रिष्यवः
षिः स्नुतिः अवत्याहिभ्यः निन्निष्ठावाच्यः नन त्वम् कीर्णिः गीर्णिः लूनिः धूनिः पूनिः हद्भूतिमागविभागात्
क्तिनिहस्वः प्रत्यन्तिष्ठितिवं वृत्तिः फुल्लतिः वायतेः क्तिनिविभाषावाच्यः अपचितिः सम्पदादिभ्यःक्विप् सम्पत् विपत्
क्तिन्नपीष्यते सम्पत्तिः विपत्तिः स्त्रियागापाभावे क्तिन्स्याद्घञोऽपवादः प्रस्थितिः उपस्थितिः संगीतिः पन्तिः कथ
मवस्थासंस्थेति यवस्थायामितिज्ञापकात् ऊतिसूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च अवतेज्वरत्वरेत्यूठ् स्वरार्थंववनम् ऊत
त्यूतिहिवर्त्तते सूतिः जूतिः अनेषादीर्घान्तत्वंवानिपात्यते स्यतेः सातिः इत्वाभावोनिपात्यते सेनानेवाजनसेनत्वात्

पा॰३॰३॰१९५॰ ज्वलितिमार्ग २
आड॰३॰ति॰स्यादिषुमात्रइवे॥
इतिमयत्सुष्टु ॥ इति
माघ्र स्थितिमार्ग ३
वृतिस्यति
हत्यादिना
अप्रस्ते ॰ इत्यस्यामा॰२
संपीतिः ३

प्रश्न ४

पा॰३॰३॰९७
ऊतियूति॰
पा॰३॰३॰

78

श्रीराम
कौमु. सू.
५८

मा ४ आमिधय ४ ध्या १

हूतेस्वरार्थन्निपातनम् हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः कीर्त्तिः ॥ व्रजयजोर्भावेक्यप् व्रज्या ॥ इ ॥ संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शी
ङ्भृञिणः ॥ समाजाग्निभ्य ॥ स्त्रियां भावेऽकर्तरिक्यप् स्यात् सनोऽकृन्त्र ॥ संज्ञायाम् अजेः ॥ क्यपि वीभावो नेति वाच्यम् समजंति यस्यामि
तिसमज्या सभा निषीदंत्यस्मिन्निषद्या ॥ आपणः ॥ निपतंत्यस्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः ॥ मन्यते ऽनयेति मन्या गलपार्श्व
शिरा विदंत्यनया विद्या सुत्या ॥ शय्या भृत्या इयते ऽनया इत्या शिविका व्रजश्च व्रज इति योगविभागः ॥ कृञः श च
पस्यात् कृत्या ... चात्क्यप् क्रिया कृ तिः ॥ इच्छा इषेर्भावे शः ॥ यगभावश्च निपात्यते इच्छा परिचर्यापरिसर्यामृगयाटा
ट्यानामुपसंख्यानम् शेपकृत्वनिपात्यते परिचर्या पूजा सर्य्या परिसरणम् अत्र गुणोऽपि मृगयमन्वेषणं अटाटा वहन्तः ॥ अत्र
तोऽलोपाभावोऽपि श्रेयकित्वाकोऽलोपः ॥ मृगया अटतेः ॥ शेपकिश्च स्वाच्छत्वं पूर्वभागेयकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च अटाट्या ॥ जागर्ते
रकारोवा पन्तेस्स ॥ जागरा जागर्या ॥ अप्रत्ययात् प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकार प्रत्ययः स्यात् चिकीर्षा पुत्रकाम्या ॥ गु
रोश्च हलः ॥ गुरुमतो हलन्तात्स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् ईहा ऊहा गुरोः किम् भक्तिः ॥ हलः किम् नीतिः ॥ निष्ठायां सेट इति
वक्तव्यम् नेह आप्तिः ॥ तितुत्रेतिनेट् तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वाच्यम् निगृहीतिः ॥ निपठितिः ॥ षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ षिद्भ्यो

दीप्तिः १

५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीएम
श्रीबा.लमः

भिदादिभ्यस्त्रियामङ्, जेषु अपूष त्रपा भिदा विदारणस्वापम भित्तिरन्या छित्त मज्जा अपेसंप्रसारणं च रूपा चिंतिपूजिकथिकु
म्बिचर्चश्च अङ् स्याद्युचोऽपवादः चिन्ता पूजा कथा कुंबा चर्चा आतश्चोपसर्गे अङ् स्यात् क्तिनोऽपवादः प्रदा उपदा [illegible]
र्ज्जवहतिः [illegible] ण्यासश्रन्थो युच् अकारस्यापवादः कारणा हारणा आसना श्रन्थना घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति वक्तव्यम्
घट्टना वन्दना वेदना इषेरनिच्छार्थस्य अन्वेषणा परेर्वा पर्य्येषणा परीष्टिः रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् प्रच्छर्दिका प्रवाहिका
शिरसोदः ५ विचर्चिका क्वचिन्न शिरोऽर्तिः धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः आसिका शायिका इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे पचिः पचतिः वर्णा
त्कारः निर्देशे इत्येव अकारः ककारः रादिफः रेफः मत्वर्थाच्छः बहुलवचनादकारलोपः मत्वर्थीयः इणजादिभ्यः आ
जिः आजिः इञ्वपादिभ्यः वापिः वासिः स्वरभेदः इक्कृष्यादिभ्यः कृषिः गिरिः संज्ञायाम् अत्र धातोर्ण्वुल् उद्दालकपुष्प
भंजिका विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये इञ् स्याद्वासवुल् विभाषोक्तेर्यथाप्राप्तमन्यदपि कारिका
रिं कारिं क्रियां कृत्यां कृतिं वा कार्षीः सर्वा कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाकार्षम् एवं गणिं गणिकां गणनाम् पाचिं पाचिकां
पचां पक्तिम् पर्य्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच् पर्य्यायः परिपाटीक्रमः अर्हणमर्हो योग्यता ॥ पर्य्यायात्[illegible]

इकृ४

२७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तीयाम॰
मु॰ कृ॰
१२

तेउ॥

भवत आसिका शायिका अग्रगामिका भवानिन्द्र भन्दिकामर्हति भवतो भन्दू भन्दिकां मे धारयसि भवतो स्तु भन्दिका स्या
दि आक्रोशे नञ्यनिः॥ विभाषेति निवृत्तम् नञि उपपदे ऽनिः स्यादाक्रोशे अजीवनिस्ते शठ भूयात् अप्रयाणिः॥ कृत्य सुटो व
हुलम् भावे ऽकर्त्तरि कारके वनिवृत्तम् राज्ञां भुज्यं राजभोजना॥ शाल्य॥ नपुंसके भावे क्तः॥ हसितम् हसनम् योगविभा
गादनट्यपि॥ कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः॥ शरीरसुखम् येन स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युपपदे ल्युट्
स्यात् पूर्वेणासिद्धे नि[illegible]त्यसमासार्थं वचनम् पयःपानम् सुखम् कर्तुरिति किम् गुरोः स्नापनं सुखम् नेह गुरुः कर्ता
किन्तु कर्म वायो अजेर्वीभावस्यात्पो प्रवयणम् आजनम् करणाधिकरणयोश्च ल्युट् स्यात् अप्रश्चवनः कुठारः गोदोहनी
स्थाली खलः॥ प्राक्कुरणाधिकरणयोरित्यधिकारः॥ अन्तरदेशे अन्तः॥ शाद्वल इतेनस्य णः॥ स्यात् अन्तर्हननम् देशेनु अन्तर्हन
नो देशः॥ अन्तर्वदस्यत्येव अन्तर्भ्रूनिति तपरः किम् अन्तरखानि अपनं [illegible] नस्य णो नैः॥ आत्वात्परस्य अन्तरयणम् अदेश
इत्येव अन्तरयनो देशः॥ पंसि संज्ञायां घः प्रायेण॥ छादेर्घे द्व्युपसर्गस्य छिप्रभृतिः उपसर्गहीनस्य छादः हस्वः स्याद्घे परे द
न्ताः छायं तैर्तैर्नदंतच्छदः॥ आकुर्वन्त्यस्मिन्निति आकरः॥ गोचर संचर वह व्रज व्यज आपण निगमाश्च॥ घान्ता निपात्यन्ते हल
युपसर्गस्यानिकामति समुपच्छादः॥

७८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
श्रीवा.नम।

कृप कृत्याऽधिके.३ फलाऽतत्वोके ३

श्रेणिवन्त्माणस्य अनोऽपवादः। गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः। संचरन्तेऽनेन संचरो मार्गः। वहन्त्यनेन वहः स्कन्धः। व्रजः। व्रजः।
न्यायवत्तम् निपातनाद्धि भावेन आपणः। पणः। स्यान्नम् निगच्छन्त्यनेन निगमः। छदः। वालकषः। निकषः। अवेनरुक्ला
धम्मः अवतारः। कूपादेः। अवस्तारो यवनिका। हलश्च। रचना दुष्प्रासाद्यपवादः। अपमृज्यतेऽनेन व्याधिरिति अपामार्गः।

कृ.वी.ओ. के ४

विमार्गः। समूहनी त्र भाय चायोपाय संहरा। श्व। उपचीतेऽस्मिन्निति आयः। नियन्ति उपवंति संहरन्ति अनेनेति
विग्रहः। अवहारः भावे वायानामुपसंख्यानम्। उद्कोऽनुदके उन्नूवादेव ते र्दस्यान्तनू दकेषु तमुख्येन ओ प्रियन्ते
ऽस्मिन्निति ओतोदकः। वमममं भाएडम्। अनुदकेकिम्। उदकोदञ्चनः। जालमानायः। आनीयन्ते मत्स्या येन
त्यानायः। जालमिति किं आनयः। खनोघच। शत्वस्। आखनः। आखानः। चित्करणमन्यतो पयमिति स्थापनार्थम्।
तेन भागः। परमित्यादि खनेः। डर डरक इक वका आखः। आखरः। आखनिकः। आखनिकवकः। एते खनित्रवचनाः।

३ ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्। करणाधिकरणयोरितिनिवृत्तम्। एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल्स्यात्। तयोरे

गद्या।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
रामकृ

५०

वेति भावे कर्मणि च ॥ दुष्करः कष्टो भवता त्वया ईषत्करः ॥ सुकरः ॥ निमित्तं ... खसेवोणत्वं नेति वाच्यम्
ईषन्निमयः ॥ दुःप्रमयः ॥ सुविलयः ॥ निमयः ॥ मयः ॥ लयः ॥ उपसर्गात्खल्घञोः ॥ उपसर्गात्खल्घञोर्नुम् स्यात् ईषत्प्रल
म्भः ॥ दुःप्रलम्भः ॥ सुप्रलम्भः ॥ उपालम्भः ॥ उपसर्गात्किम् ईषल्लभः ॥ लाभः ॥ न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् उपसर्गान्तादि
ताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम् न स्यात् खल्घञोः ॥ सुलभम् दुर्लभम् केवलाभ्यां किम् सुप्रलम्भः ॥ कथं तर्हि अतिसुलभ
मिति दुर्लभमिति यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ॥ कर्तृकर्मणोरीषदादिषु
च उपपदेषु भूकृञोः खल् स्यात् यथासंख्यं नेष्यते कर्तृकर्मणोरेव धातोरर्थ्यधानेन प्रयोजे ईषदाढ्यस्तु तत्र ॥ प्रा
क् कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोरिति वाच्यम् खित्वान्मुम् अनाढ्येन आढ्येन दुःखेन भूयते दुराढ्यंभवम् ईषदा
ढ्यंभवम् स्वाढ्यंभवम् दुराढ्यंकरः ॥ स्वाढ्यंकरः ॥ च्व्यर्थयोः ॥ किम् आढ्येन सुभूयते आतो युच् खलोऽपवादः ॥ ईष
त्पानः सोमो भवता ॥ दुःपानः ॥ सुपानः ॥ भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः ॥ दुःशासनः ॥ दुर्योधनः

कर्मप्रवचनीयसंज्ञा सुः पूजायामित्यनेन सुःतस्य
अतिरतिक्रमणे चेत्यनेनातिरतस्य ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
श्रीवा नमः

कृत्यादि वाभावकरणयोरिति णत्वप्राप्ते प्रातिपदिकान्तात् नस्यैणेन निष्पानम् सर्पिष्पानम् प्रातिकम् निर्णय। पदांतात्किम्
षष्णाणि पदेन्ता। पदान्तोयमिति समासः। तेनेह न सुसर्पिष्केण आवश्यका धमर्णयोर्णिनि। आवश्यंकारी श
तंदायी कृत्याश्च आवश्यकाधमर्णयोरित्येव आवश्यंहरि। सेव्य। शतंदेयम्। नित्यो वसंतायाम्। णातेनित्यं वल्त
श्च स्याद्राभिषसंत्तायाम्। तितुत्रेतिनिः भवतात् भूति। नक्किविधिर्धश्च आनिठांवनतितनोत्यादीनां वंहीर्घानु
नासिकलोपे [illegible]। पोनस्तः। नित्वपरे पन्ति। रन्ति। वंति। तंति। सनः। नित्किविलोपश्चास्यान्यतरस्याम्। सनोति।
नित्विकल्पात्त्वेवास्याद्ध्लोपश्चवा सनुतात् सानि। सनि। संनि। देवाणनं देवासु। देवश्नन्ता। अलंखल्वो। प्रतिषेधव
यो। प्रावानक्व प्रतिषेधार्थमारलंखल्वोरुपपदस्योत्कस्यात् प्रावांग्रहणं [illegible] आर्थम्। अनेकवाक्येनेतिनियमा
न्नोपपदसमासः। दोरहूः। अलंकृत्वा खुमास्या पीत्वा खलु अलंखल्वोः। किम्। माकार्षीन्। प्रतिषेधयोः। किम्
अलंकारः। दीयामाङोव्यतीहारे व्यतीहारेर्थे माङः। त्वकास्यात् अपूर्वकालार्थमिदम्। मयतेरिदन्यतरस्याम्। मे
ङः कारान्तादेशः। स्याद्योगेप्यपि अपमित्यमावते अपमाय उदीचांग्रहणाद्यथाप्राप्तमपि मावित्वा अपमयते।

मेङ इत्यर्थः व्याख्यानात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कौमु॰ कृ॰
५९

पराबरयोगे च ॥ परेण पूर्वस्यावरेण परस्य योगे गम्ये क्त्वा स्यात् ॥ अप्राप्य नदीं पर्वतः ॥ परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य ॥ अतिक्र-
म्य पर्वतं नदी ॥ अवरः पर्वतयोगोऽत्र नद्याः ॥ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले वि-
द्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात् क्त्वानु अव्ययकृतो भावे इति भावे भुक्त्वा व्रजति द्वित्वमतंत्रम् स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्र-
जति अनुदात्तेत्यनुनासिकलोपः ॥ विसुंनत्वा स्तौति स्वरत्यादेः ॥ भुक ॥ क्ङितीति निषेधमिङ्भाव ॥ पूर्वविप्रतिषेधेन
स्तुत्वा स्तृत्वा भूत्वा ॥ निकस्कांदस्यन्दोः ॥ एतयोर्नलोपो न स्यात् क्त्वापरे स्कंत्वा ॥ उदित्वादिड्वा स्यंत्वा स्यंदित्वा
न क्त्वा सेट् ॥ सेट् क्त्वा किन्न स्यात् शयित्वा सेट् किम् कृत्वा मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः ॥ क्त्वा एभ्यः सेट्
क्त्वा कित् मृडित्वा क्लिशः ॥ क्त्वेति वा क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा उदित्वा ॥ उषित्वा रुदविदेति कित्त्वम् रुदित्वा विदि-
त्वा मुषित्वा गृहीत्वा नोपधात्थफान्ताद्वा ॥ सेट् क्त्वा कित्स्याद्वा श्रथित्वा श्रंथित्वा गुफित्वा गुम्फित्वा नोपधात् किम्
कोथित्वा रेफित्वा वञ्चिलुञ्च्यृतश्च ॥ सेट् क्त्वा किद्वा वचित्वा वंचित्वा लुचित्वा लुंचित्वा ऋतित्वा अर्तित्वा तृषिमृषि-
कृशेः ॥ काश्यपस्य ॥ एभ्यः ॥ सेट् क्त्वा किद्वा तृषित्वा तर्षित्वा मृषित्वा मर्षित्वा कृशित्वा क[illegible]त्वा रलो व्युपधादिति

श्रि॰ १

श्रीराम
शीवा नमः

द्युतित्वा द्योतित्वा लिखित्वा लेखित्वा उपधायाः किम् [illegible] वर्तित्वा रल० किम् सेवित्वा हलो
दः किम् एषित्वा सरलः किम् भुक्त्वा वसतिक्षुधोरिट् क्षुधित्वा क्रोधित्वा अंचेः पूजायामिति नित्यमिट् अंचित्वा
गतौ तु अक्त्वेत्यपि लोभित्वा उभो विमोहन इतीट् विमोहने तु लुब्ध्वा जृव्रश्च्योः० नित्यं अभ्यां परस्य क्त्वा इट् स्यात्
जरित्वा जरीत्वा व्रश्चित्वा उदितो वा उदितः परस्य क्त्वा इड् वा शमित्वा अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः शान्त्वा घत्वा दे देवित्वा
मश्च वा नि० क्रम उपधाया दीर्घः स्यात् झलादौ क्त्वि परे क्रांत्वा क्रान्त्वा झलि किम् क्रमित्वा हस्वेनिवेट् पवित्वा
पूत्वा जांतनशां विभाषा जांता जानि० श्रु व नलोपो वा स्यात् क्त्वि परे भक्त्वा भङ्क्त्वा रक्त्वा रङ्क्त्वा मस्जिनशो
रिति नुम् नस्य प लोपः० नष्ट्वा नंष्ट्वा नशिः श्वेतीट् पक्षे नशित्वा क्त्वादावित्वावाच्यम् नेह मंजित्वा जुट्
त्वादि ट् पक्षे अष्ट्वा जनसनेत्यात्वम् खात्वा खनित्वा घोतिस्यतीति इत्वम् दित्वा सित्वा मित्वा स्थित्वा दधाते
र्हिः० हित्वा जहातेश्च क्त्वि हित्वा हाङस्तु हात्वा अरज्जभि० जग्ध्वा समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् अव्ययपूर्वपदे समा
से नञो ल्यबादेशः स्यात् तुक् प्रकृत्य अनञ् किं अकृत्वा परपुरसाध्यपरीणन्नेह परम कृत्वा सत्वनुकारात्सि० पत्व
तु किं वर्क्तव्ये एकदेशम् शास्त्रमसिद्धं स्यात् कौशिवत् इहग्रहवत्वं न प्रधीत्य प्रेत्य ह्रस्वस्येति तुक् वाल्यपि अनुदा

--२५

न ल्यप् स ... पूर्वपदे
पसेति व्यावर्ते: अव्यये ति- ३

त्तोपदेशवनतितनेनोत्यादीनामनुनासिकलोपोवास्यात् अपि व्यवस्थितविभाषेयम् तेन मांतानिटांवनादीनांवनि
त्यम् आगत्य आगम्य प्रणत्य प्रणम्य प्रहत्य प्रमत्य प्रवत्य वितत्य अदोजग्धि४ प्रजग्ध्य अंतरंगानपिवि धीन्वहि
रंगोपिल्यब्बाधते जग्धिविधौल्यपूर्वग्रहणात् तेनहित्वदत्वआत्वत्वदीर्घत्वरङादिल्यपिन विधाय प्रदाय प्रस
न्य प्रस्थाय प्रक्रम्य आपृच्छ्य प्रदीव्य नेल्यपि ल्यपिपरे भुमादीत्वन्न घेट प्रधाय प्रदाय प्रगाय प्रपाय प्रहाय प्र
साय मीनातिमिनोतिदीङ्त्यात्वम् प्रमाय निमाय उपदाय विभाषालीयतेः विलाय विलीय क्षि लोप४ उत्तीर्य
विवार्य ल्यपि लघुपूर्वात् लघुपूर्वात्परस्यणेरयादेश४ स्यात् ल्यपि विगणय्य प्रणमय्य प्रवेभिदय्य लघुपूर्वात्किम्
संप्रधार्य विभाषापः४ आप्नोतेणेरयादेशोवास्यात् ल्यपि प्रापय्य प्राप्य क्षियः४ क्षियोल्यपिदीर्घ४ स्यात् प्रक्षी
य ल्यपिच वेञो ल्यपिसंप्रसारणंन स्यात् प्रवाय ज्यश्च प्रज्याय व्यश्च उपव्याय विभाषापरेः४ परेर्व्योवासंप्र
सारणंस्यात् अपि लुकवोधिपरत्वाद्धल इति दीर्घ४ परिवीय परिव्याय कंपमुखव्याप्यस्वपिति नेत्रेसमीरयति
मतीति आदानसंज्ञा नेनानन्तरकारेपिस्वापहतस्येयानुवृत्ते तदंशविवन्दयाभविष्पति आभीक्ष्णेणमुल्च यो
नेः पुनःपुनःपौनःपुन्यंविषयेणमुल् स्यात् णकाराविच्छित्वम् स्मारंस्मारंनमतिशिवम् स्मृत्वा स्मृत्वा पायम् पायम्

नित्यवीप्सयोरित्यनेन.

त्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
श्रीवाणैनमः

भोजम् भोजम् श्रावम् श्रावम् विसमुत्सोरिरिति णमुल्स्योगेणावशिष्ठः गामम् गामम् गमम् गमम् विभाषाविस्तामुल्योरिति नुम्वा
लम्भम् लाभम् लाभं लम्भम् व्यवस्थितविभाषया उपसृष्टस्य नित्यं नुम् प्रलम्भम् जाग्रो विविस्त्रिति गुणः जागरम्
जागरम् एतत्तस्याप्येवम् न यद्यनाकांक्षे यदेव उपपदे पूर्वकालेयत्प्राप्तंतन्न यत्रपूर्वोत्तरे क्रिये तत्रायम् परं नाका
वेन यदयं भुङ्क्ते ततः पठति इत्यत्र णमुल्नानु अनाकांक्षेतिकिम् यदयं भुक्त्वाव्रजति ततोऽधीते विभाषाग्रेप्रथ
मपूर्वेषु आभीक्ष्ण्ये इति नानुवर्तते एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वाणमुलौ वा स्तः अग्रेभोजम् व्रजति अ
ग्रेभुक्त्वा प्रथमंभोजम् प्रथमंभुक्त्वा पूर्वंभोजम् पूर्वंभुक्त्वा पक्षेलडादयः अग्रेभुङ्क्ते ततोव्रजति आभीक्ष्ण्ये पूर्ववि
प्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः अग्रेभोजं भोजं व्रजति भुक्त्वा भुक्त्वा कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये
चौरंकारमाक्रोशति करोतिरुच्चारणे चौरशब्दमुच्चार्यत्यर्थः स्वादुमि णमुल् स्वाद्वर्थेषु णमुल्स्यात् एककर्तृकयोः
पूर्वकाले पूर्वपदस्यमान्तत्वं निपात्यते अस्वाद्वीं स्वाद्वीं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते सम्पन्नंकारं लवणंकारम् सम्पन्नंस्व

अर्थ इतिव कल्पम्

CC-0..In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कौमु. मू.
५२

व्रास्वनुपेणान्नकापि स्वादुंकृत्वाभुंक्ते ३ अन्यथैवंकथमित्थंसुसिद्धाप्रयोगश्चेत् ४ एषुकृञोणमुल्स्यात् सिद्धः अप्रयोगः ३ स्यादेवंभु
नश्चेन्न्यः ऽनर्थकत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः ४ अन्यथाकारम् एवंकारम् कथंकारम् इत्थंकारंभुंक्ते इत्थंभुंक्ते इत्यर्थः ४ सिद्धेति किं
शिरोऽन्यथाकृत्वाभुंक्ते ३ यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ४ कृञः ४ सिद्धाप्रयोगएव असूयाप्रतिवचने यथाकारमहंभोक्ष्ये तथा
कारंभोक्ष्ये किंतवानेन ३ कर्मणिदृशिविदोः ४ साकल्ये ४ कर्मण्युपपदेणमुल्स्यात् कन्यादर्शंवरयति सर्वाःकन्याइत्यर्थः ४
ब्राह्मणवेदंभोजयति यंयंब्राह्मणंजानातिलभतेविचारयतिवातंसर्वंभोजयतीत्यर्थः ४ जीवतिविन्दजीवोः ४ यावद्वेदंभु
ंक्ते यावल्लभतेतावदित्यर्थः ४ यावज्जीवमधीते चर्मोदरयोःपूरेः ४ कर्मणीत्येव चर्मपूरंस्तृणाति उदरपूरंभुंक्ते वर्षप्र
माणे ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ४ कर्मण्युपपदेपूरेर्णमुल्स्यात् ऊकारलोपश्चवास्यउपपदस्य वर्षप्रमाणेगम्ये गोष्प
दंवृष्टोदेवः ४ गोष्पदपूरं अस्येतिकिम् उपपदस्यमाभूत् मूषिकाबिलप्रम् चेलेक्नोपः ४ चेलार्थेषुकर्मसूपपदेषु
क्नोपेर्णमुल्स्यात् वर्षप्रमाणे चेलक्नोपंवृष्टोदेवः ४ वस्त्रक्नोपम् वसनक्नोपम् निमूलसमूलयोःकषः ४ कर्मणीत्येव कषा

पूरंर कष्टोदेव.।२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम.
श्रीवा.नमः

दिसुम्मनुप्रयोगं वक्ष्यति अत्र प्रकरणे पूर्वकाल इति न सम्बध्यते निमूलकाषं कषति समूलकाषं कषति निमूलं समूलं कषतीत्य
र्थः एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसंबन्धाद्भेदः तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः शुष्कचूर्ण
रूक्षेषु पिषः ४ शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषेर्णमुल् शुष्कपेषं पिनष्टि शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः चूर्णपेषं रूक्षपेषम् समूलाकृतजीवेषु हन्
कृञ्ग्रहः ४ कर्मणीत्येव समूलघातं हन्ति अकृतकारं करोति जीवग्राहं गृह्णाति जीवन्तं जीवः ४ दण्डपघस्वन्तं हणमुल् ४ जी
वंतं गृह्णातीत्यर्थः ४ करणे हनः ४ पादघातं हन्ति पादेन हन्तीत्यर्थः ४ यथाविध्यनुप्रयोगार्थः ४ सन् नित्यसमासार्थो यं प्रयो
गः ४ भिन्नधातुसंबन्धे तु हिंसार्थानामिति वक्ष्यते स्नेहने पिषः ४ स्निह्यते येन तस्मिन्करणे पिषेर्णमुल्स्यात् उदपेषं पिनष्टि
उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ४ हस्ते वर्तिग्रहोः ४ हस्तार्थे करणे हस्तवर्तं वर्तयति हस्तवर्तम् करवर्तम् हस्तेन गुलिकां करोती
त्यर्थः ४ हस्तग्राहं गृह्णाति करग्राहम् पाणिग्राहम् स्वे पुषः ४ करणइत्येव स्वइत्यर्थग्रहणम् तेन स्वरूपपर्यायविशेष
णमुल् स्वपोषं पुष्णाति धनपोषम् गोपोषम् अधिकरणे बन्धः ४ चक्रबन्धं बध्नाति चक्रे बध्नातीत्यर्थः ४ संज्ञायाम् ४
बध्नातेर्णमुल्स्यात्संज्ञायाम् क्रौञ्चबन्धं बद्धः ४ मयूरिकाबन्धम् अट्टालिकाबन्धम् बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ४ क

८५

र्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः। जीवनाशं नश्यति जीवो नश्यतीत्यर्थः। पुरुषवाहं वहति पुरुषो वहतीत्यर्थः। ऊर्द्ध्वे शुषिपूरोः।
उर्द्ध्वे कर्त्तरि उर्द्ध्वशोषं शुष्यति वृक्षादिरुर्द्ध्वमेव तिष्ठन् शुष्यतीत्यर्थः। उर्द्ध्वपूरं पूर्यते उर्द्ध्वमुख एव घटादिः। वर्षोद
कादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः। उपमाने कर्मणि च। चात्कर्त्तरि। घृतनिधायं निहितं जलं। घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः। अ
जकनाशं नष्टः। अजक इव नष्ट इत्यर्थः। कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः। यस्मात्समुलुक्तः स एव तत्प्रयोक्तव्यः। उप
दंशस्तृतीयायाम्। इतः प्रभृति पूर्वकाल इति सम्बध्यते। तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति समासः। मूलकोपदंशं भु
ङ्क्ते मूलकेनोपदंशम्। दश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वात्तृतीया। यद्यपि उपदंशिना सह न शाब्दः सम्बन्धः। त
थाप्यार्थोस्त्येव कर्मत्वात्। एतावतैव सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च तृतीयाप्रभृतीनीति वचनसामर्थ्यात्। हिंसार्थानां च समा
नकर्मकाणाम्। तृतीयान्ते उपपदे प्रयोगधातुना समानकर्मकाद्धिंसार्थात्समुल्स्यात्। दण्डोपघातं गाः कालयति। स
प्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः। उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे समुल्स्यात्। पार्श्वोपपीडं शेते। पार्श्वयोरुप
पीडम्। पार्श्वाभ्यामुपपीडम्। व्रजोपरोधं गाः स्थापयति। व्रजे उपरोधं व्रजेनोपरोधं वा। पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति

दण्डेनोपघातं दण्डताडम्। समानकर्मकाणां
किम्। दण्डेन चोरमाहत्य गाः कालयति ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
श्रीवा नमः

पाणावुपकर्षम् पाणिनोपकर्षम् ३ समासत्तौ ४ तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल् स्यात् सन्निकर्षे गम्यमाने केशग्राहं युध्यन्ते केशेषु
गृहीत्वा हस्तग्राहम् हस्तेन गृहीत्वा प्रमाणे ४ तृतीयासप्तम्योरित्येव द्व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति द्व्यङ्गुलेन द्व्यङ्गुले वो
त्कर्षम् ३ अपादाने परीप्सायाम् ४ परीप्सा त्वरा शय्योत्थायं धावति द्वितीयायां च ४ परीप्सायामित्येव यष्टिग्राहं युध्यन्ते लोष्ट
ग्राहम् ३ अपगुरो णमुलि ४ गुरी उद्यमने इत्यस्यैवा वा आत्स्यात् णमुलि अस्यपगारं युध्यन्ते अस्यपगोरम् ३ स्वाङ्गेऽध्रुवे द्विती
यायामित्येव अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल् भ्रूविक्षेपं कथयति भ्रुवं विक्षिप्य अध्रुवे किम् शिर उत्क्षिप्य येन ने ५
विनापि न जीवनं तद्ध्रुवम् ३ परिक्लिश्यमाने च ४ सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल् स्यात् उरःप्रतिपेषं युध्यन्ते कृत्स्न
मुरः पीडयन्त इत्यर्थः ४ उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः ४ ध्रुवार्थमिदम् ३ विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ४ द्वि
तीयायामित्येव द्वितीयान्त उपपदे विश्यादिभ्यो णमुल् स्यात् व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्यमाने। गेहादिद्रव्याणां वि
श्यादिक्रियाभिः साकल्येन संबन्धो व्याप्तिः क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा। नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं तु न भवति समा
सेनैव तयोर्भावस्योक्तत्वात् यद्यप्याभीक्ष्ण्ये णमुल् कृत्स्व तथाप्युपपदसंज्ञार्थं सेवायामिति पुनर्विधिः गेहानुप्र
वेशमास्ते गेहं गेहमनुप्रवेशं गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् एवं गेहानुप्रपातम् गेहानुप्रपादम् गेहानुस्कन्दम् असमासे तु

४३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम
कौमु० कृं०
५५

गेहस्पर्णमुख्नन्तस्य व पर्य्यायेणाछित्वम्³ अस्पतिलवोः क्रियान्तरे कालेषु⁴ क्रियामंतरयतिव्यवधानछनिक्रियांतरः तस्मि
न्याः त्र्य वर्त्तमानास्पत्नेस्त्यनेश्वकालवाविषु द्वितीयांतेषु उपपदेषु णमुस्यात् व्यहात्या संगाः पाययति व्यहम
तिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः व्यहमत्यासं व्यहतर्षम्⁴ असंसेननतृषितेन वगवांपान क्रियाव्यवधीयते अत्रघपाय
यित्वा व्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः³ नाम्न्यादिशिग्रहोः द्वितीयायामित्येव नामादेशमात्रे नामग्राह
मादपति³ अव्यये यथाभिप्रेताख्याने कृञः⁴ णमुलौ⁴ यथाभिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्योद्वैः कथनम्⁵ ५ (प्रियस्यनि कथन अ)
द्वैः कृत्य उद्वैः कृत्वा उद्वैः कारम् अप्रियमाव[illegible] नीचैः कृत्य नीचैः कृत्वा नीचैः कारम् प्रियं कृते³ तिर्यक्यप
र्गे³ तिर्यक्भवे उपपदे कृञः णमुलौस्तः समाप्तौ गम्यायाम् तिर्यक्कृत्य गतः तिर्यक्कारम् समाप्य गत इ
त्यर्थः अपवर्गे किम् तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः³ स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः⁴ मुखतः कृत्वा मुखतः कारम् मुख
तो भूय मुखतो भूत्वा मुखतोभावम्³ नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे⁴ नाधार्थप्रत्ययान्तेच्व्यर्थविषये उपपदे कृभुवोः
णमुलौस्तः अनानानानाकृत्वा नानाकृत्य नानाकारम् विनाकृत्य विनाकृत्वा विनाकारम् नाना
भूय नानाभूत्वा नानाभावम् एकधाकृत्वा अनेकद्रव्यमेकं कृत्वा एकधाभूय एकधाभूत्वा एकधाभावम् ८

अमाद्गगः१ कृ

मुखतः कृ स्पष्ट

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

KKSU LIBRARY RAMTEK 441 106 Dist. Nagpur M-1311

श्रीराम॰
शिवाय नमः

५६

क वाह्यय एकधाकारम् अन्यथङ्कारमित्र । ऽहितुङ्कृत्वा ॰ अभ्रूत्वा ३ तूष्णीमिभुवः ४ तूष्णींशब्दे भुवः ॰ क्त्वाणमुलौ स्तः॥
तूष्णींभूय तूष्णींभूत्वा तूष्णींभावम् ३ अन्वच्यानुलोम्ये ४ अन्वक्शब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः॥ आनुकूल्यगम्यमा
ने अन्वग्भूत्वा अन्वग्भावम् आस्ते अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वा अनुकूलो भूत्वा आस्त इत्यर्थः॥ आनुलोम्ये किम् अ
न्वग्भूत्वा तिष्ठति पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः॥ इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्द
कौस्तुभे १ भट्टोजिदीक्षितेन कृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी प्रीत्यै भूयाद्भगवतो भवानीविश्वनाथयोः॥ २ ॰
इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वार्धं समाप्तिमगमत् संवत् १८ ८२ वैशाखशु॰ त्रयोदश्यां
नन्दग्रामे लिखितं शुभमस्तु सिद्धिरस्तु श्रीशिवाय नमः॥ श्रीरामचन्द्राय नमः॥ श्रीविश्वेश्वराय नमः॥ श्री॰ श्री॰

४८

राम
५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=16.10.20 12:29
,TRANSFERRED=2020/10/16 at 12:41:50
,PAGES=169
,TYPE=STD
,NAME=S0004044
,Book Name=M-1311-SIDHANT KOUMUDI
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection